

Національний університет "Киево-Могилянська академія"
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Ю. А. Мицик

Умань козацька і гайдамацька

Київ



Видавничий дім
«КМ Академія»
2002

У книзі досліджується історичне минуле Уманщини XVII – XVIII ст., у часи піднесення національно-визвольної боротьби українського народу. Книга ґрунтується як на опублікованих, так і неопублікованих джерелах, є однією з небагатьох узагальнюючих праць з історії Уманщини, проливає світло на незнані сторінки історичного минулого цього важливого регіону України козацької доби.

Видання розраховане на науковців, викладачів вищої та середньої школи, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією козацтва та рідного краю.

Рецензенти:

В. О. Щербак,
д-р іст. наук, проф. (Київ),

В. А. Брехуненко,
д-р іст. наук (Київ),

В. М. Горобець
канд. іст. наук (Київ)

Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради НаУКМА.
Протокол № 13 від 5 березня 2002 р.

Світлій пам'яті Івана Коляски (1915 – 1998) –
відомого українського письменника з Канади,
педагога, мецената і громадського діяча
присвячує цю книгу
Автор

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Умань... Уманщина... Ці назви багато промовляють серцю кожного українця... Хоча українські поселення з'явилися тут ще в сиву давнину, але ці слова асоціюються насамперед зі славним козацьким та гайдамацьким минулим нашої Батьківщини. Тут перебував Уманський полк – один з наймогутніших козацьких полків Гетьманщини – Української козацької республіки, тут відбувалися кульмінаційні події Коліївщини... Давно було варто написати узагальнюючу працю про історію Умані та Уманщини цієї доби, але в ті часи, коли Україна не була незалежною державою, про це тільки мріялось. Єдиним винятком є стаття (1927 р.) українського історика Миколи Ткаченка, але обмеженість обсягу й те, що вона з моменту виходу стала бібліографічною рідкістю, тривалий час була під забороною, зробило її практично незнаною широкому колу дослідників, не кажучи про звичайних читачів. У Російській імперії (і «білій», і «червоній») відверто чи приховано провадилася державна політика, яка була спрямована на асиміляцію українців; систематично нищилась і спотворювалась історична пам'ять українського народу, котрий мав забути про свою боротьбу за волю і державну незалежність.

Реалізація задуму створення серії книг, присвячених дослідженню козацького минулого міст і сіл України, перейшла у практичну площину в 1989 р. У дніпропетровському видавництві «Промінь» (тепер – «Січ») вийшла невелика науково-популярна книга автора цих рядків та його колег під промовистою назвою «Тії слави козацької повік не забудем...» (1*). Вігтоді з'явилося на світ до десятка книг у цій та інших подібних серіях, наприклад, серії «Минуле і люди козацького краю». Увага в них передовсім приділялася козацькому минулому Січеславщини – Дніпропетровщини та Черкащини. Це не було випадковим, адже на території сучасної Дніпропетровської області стояло п'ять з восьми Запорозьких Січей, і до того ж найславетніших (тому-то й нинішній обласний центр у часи УНР мав назву Січеслав). Що стосується Черкащини, то тут у 17 ст. знаходилися наймогутніші й найславетніші козацькі полки (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський...), там була й гетьманська столиця – Чигирин. Коли вийшли наші книги, присвячені історії Черкаського, Канівського й Корсунського полків, врешті настала черга написати про полк Уманський, про Умань та Уманщину. І хоча матеріалу було відносно багато, знайти можливість для написання книги і її видання, до того ж у наш нелегкий час, коли держава ще не вийшла з тривалої економічної кризи, було справою непростю. Але наприкінці 1999 р. автор цих рядків дістав змогу пройти наукове стажування на базі КІУСу (Канадського інституту українських студій) при Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада). Тут врешті знайшовся потрібний час і відповідні можливості (прекрасна бібліотека, комп'ютер), котрі дали змогу протягом короткого терміну зробити багато, в тому числі й написати основну частину тексту книги «Умань козацька і гайда-

мацька». Так, у глибині канадських степів – прерій, де й нині живуть українці, де й нині існують населені пункти з характерними назвами (Мазепа, Петлюра...), писалася книга про Умань – степову перлину України! Користуючися нагодою, висловлюю щирю подяку керівництву КІУСу за надану мені можливість стажування на базі цього наукового центру і всім працівникам КІУСу, особливо проф. Сергію Плохію та г-ру Богдану Кліду за дружню допомогу з їхнього боку.

Після повернення на Батьківщину я завершував працю наприкінці 2000 – на початку 2001 рр. вже у Києві. Отже, почала писатися вона в другому тисячолітті, а завершилася вже в третьому! У книзі, яка пропонується увазі читачів, охоплюється період з 1648 р. (початок Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр.) до кінця 18 ст. (поразка гайдамацького руху). Для повноти картини в додатках уміщено фрагмент з праці історика Миколи Ткаченка (1893–1963) «Гуманщина в XVI–XVII вв.» (К., 1927), у котрій висвітлюється історія краю від заснування Умані (між 1609–1616 рр.) до початку Національно-визвольної війни (1648 р.). Відзначимо, що саме М. Ткаченко є єдиним серйозним істориком Уманщини козацької доби, й тому перевидання фрагменту його твору є ознакою високої якості його наукової продукції (2*). Варто додати, що М. Ткаченко був уродженцем містечка Тальне на Черкащині, добре знав Умань, а нашим сучасникам не завадить знати імена й праці тих, хто любив, пізнавав рідний край і цю любов прагнув передати нащадкам. При публікації цього фрагменту були здійснені лише незначні корективи (виправлені друкарські помилки, деталізовано посилання автора на використані ним публікації джерел та наукову літературу, проставлено суцільну, а не посторінкову нумерацію посилань).

Варто відзначити, що датування подій подано нами за новим стилем, а в деяких випадках — за обома. У додатках вміщено також деякі документи з історії Уманщини, в тому числі й ті, котрі нам вдалося знайти в архівах. Це дає змогу повніше висвітлити історичне минуле краю, а читачеві — краще відчувати дух епохи. Сподіваємося, що наша книга буде корисною для всіх небайдужих до історії Батьківщини, великої і малої, стане в пригоді в першу чергу викладачам історії у вузі та школі.

Розділ 1



Умань у роки Національно-визвольної війни українського народу

Національно-визвольна війна українського народу проти колоніального гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої була глибоко закономірним історичним явищем. Після Люблінської унії 1569 р. значно посилювався визиск трудящих мас з боку феодалів, переслідування православних, національна дискримінація русинів-українців. Це й стало головними причинами Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.

Привід до війни дала незначна на перший погляд подія, що їх чимало траплялося в Речі Посполитій – напад одного шляхтича на маєтність (у даному випадку – хутір) іншого. В умовах глибокої економічної та політичної кризи, що її переживала тоді Річ Посполита, послаблення королівської влади і водночас посилення феодалної анархії, шляхетське беззаконня, збройні напади («наязди») на сусідів ставали звичним явищем. Але цього разу об'єктом нападу став хутір одного з тодішніх керівників реєстрового Війська Запорозького, військового писаря Богдана-Зиновія Хмельницького, шляхтича Речі Посполитої, але українця за походженням і православного за вірою. Рядовий на той час конфлікт став іскрою, від якої зайнялася величезне полум'я, що охопило Україну і значну частину Білорусі. «Хміль на сім літ запалив світ» – такою була приказка українців – сучасників тих подій. Зіткнулися дві гігантські хмари, що несли в собі протилежні заряди. Зійшлися в борні два народи – український (русинський) та польський. Перший виборював собі свободу й незалежність і вже на початку повстання відродив Українську державу, повернув Православній

Церкві належне їй почесне місце в країні. Що стосується Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої), то вона прагнула не допустити цього...

Переконавшись, що навіть король Владислав IV не може вчинити справедливості й покарати винуватця «наязду» (Данієля Чаплинського), котрий пограбував хутір Суботів, викрав майбутню дружину Богдана Хмельницького, жорстоко побив його малолітнього сина, військовий писар вирішив податися на Січ. Він добре запам'ятав необережні слова короля Владислава, сказані ним під час аудієнції у варшавському королівському замку: «Маєш власну шаблю при боці», тобто, маєш чим добиватися правди. Тому своїм товаришам він сказав після зустрічі з королем: «Живий Бог і козацька не вмерла мати! Не все ще Чаплинський у мене забрав, коли шаблю в руках маю!» і зважився підняти повстання. Хмельницький думав не тільки про особисту кривду, а насамперед про знищення ворожої сили, яка робила можливими тисячі інших кривд, яка зробила українців-творців у минулому величної Київської держави своїми слугами, вогнем і мечем придушувала будь-який протест. Слушно зазначав український літописець Григорій Граб'янка: «Не токмо же Хмельницкому, но и всім козакам ляхи великия обиди творяху».

Наприкінці 1647 року Богдан Хмельницький прибув на Низ Дніпра, а на початку наступного, 1648 року, оволодів Запорозькою Січчю, що стояла на Микитиному Розі й тому прозивалася Микитинською, вибив з неї вірні Речі Посполитій війська (більшість із них становили козаки-реєстровці, котрі охоче перейшли на бік повстанців). Тут, на Микитинській Січі (від неї бере, до річі, початок сучасне місто Нікополь Дніпропетровської області), Богдана Хмельницького було проголошено козаками своїм гетьманом, тут стали збиратися повстанські війська. 16 травня 1648 року (тут і далі датування подане за новим стилем) українські повстанці одержали першу значну перемогу над польськими військами – Жовтоводську, а через 10 днів вони доценту розгромили польську армію і полонили головнокомандувачів коронних військ Речі Посполитої – великого (Микола Потоцький) і польного (Марцін Калиновський) гетьманів коронних. Останній був, до річі, власником

Умані та ряду навколишніх міст і містечок. У цих битвах союзниками українських повстанців виступили війська Кримського ханства. Цікаво, що в реляціях про Корсунську битву часом згадувалася Умань. Так, згідно з листом шляхтича Кохана з Бара від 5.06.1648 р. Калиновського було поранено під час битви і взято в полон. Козаки ж погоджувалися нібито відпустити його з умовою, що Умань буде їхньою навіки (1*). Якщо в польському таборі результати Корсунської битви викликали страх і паніку, то в українському — радість і піднесення. Всюди по Україні вибухали повстання, котрі швидко переросли в загальноукраїнську Національно-визвольну війну... Невідомий український літописець, прозваний істориками Самовидцем, писав: «Так усе, що живо, піднялося в козацтво, же заледве знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл або сам, або син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал, а иніе килко їх було, всі ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно било о наймита» (2*). Піднялася на повстання й Уманщина, котрій судилося відіграти надзвичайно важливу роль у Національно-визвольній війні. Сама Умань, судячи з усього, вже наприкінці травня — на початку червня 1648 року перейшла до українських повстанців, почувши заклик Богдана Хмельницького до повстання. На жаль, джерела поки що мовчать про те, як саме Умань перейшла до рук повстанців. Враховуючи, що ворожа армія була розбита, а нове військо Речі Посполитої тільки почало формуватися, можна припустити, що українська влада замінила польську в місті дуже швидко й без особливого кровопролиття. Не слід забувати, що Умань тоді була потужним козацьким центром, тісно пов'язаним із Запорозькою Січчю (там навіть існував аж до падіння Січі в 1775 р. Уманський курінь — один з традиційних 38 куренів Січі), тому тут не було якоїсь серйозної опозиції прагненню мати свою козацьку самостійну державу...

Після Корсунської перемоги Хмельницький став під Білою Церквою і зайнявся організацією потужної української повстанської армії, вирішенням нагальних питань розбудови Української козацької держави — Гетьманщини. Він послав мирне посольство до Варшави, хоча мав слабку надію на його успіх,

тим більше, що феодали Речі Посполитої заходились, як і під час попередніх повстань, жорстоко придушувати народні виступи. Одночасно гетьман України послав в усі кінці України «пильними й справними козаками», як свідчить український літописець Самійло Величко, свої зазивні універсали із закликом до повстання українського народу. За сім тижнів до нього долучилося понад 20 000 війська «як орлів», а також свіжа орда (сам хан із ордою, що була задіяна на Жовтих Водах і під Корсунем, повернувся додому). Тоді гетьман нібито й поставив над своїм, уже значно збільшеним військом полковників: «Кречовського, Ганжу, Остапа, Кривоноса та інших» (3*). Потім він послав з Білої Церкви на захід п'ять своїх найкращих полків під загальним керівництвом черкаського полковника Максима Кривоноса, що фактично був наказним гетьманом. Три полки (Черкаський, Канівський і Корсунський) рухалися на захід у напрямку Дубна. Ще два полки (Вінницький та Уманський) діяли південніше. За словами того ж Величка гетьман послав вести далі збройну боротьбу і Ганжу (Ганджу) «на Поділля до замку Нестервара, туди ж вирядив і полковника Остапа» (4*). Відзначимо, що Нестерваром у ті часи називали інколи Тульчин. Ганжа вів із собою 8000 війська, мав із собою 8 гармат. Отже, Уманський полк був у числі найперших козацьких полків, що вступили у бій за самостійну Українську державу, за волю українського народу, за віру православну вже навесні – початку літа 1648 року.

За свідченням Уманського літопису, що увійшов до складу видатної пам'ятки українського літописання – хроніки Феодосія Софоновича (1672 – 1673 рр.), саме Уманський полк став на шляху карателів Яреми Вишневецького, котрий, відступаючи на захід, жорстоко розправлявся з повстанцями і навіть тими, хто тільки співчував їм, позначаючи слід свого відступу палями й шибеницями. Під волинською Прилукою козаки Уманського полку перекрили шлях Вишневецькому, однак не змогли його зупинити і зазнали перших значних втрат (5*). Переконливим реваншем за цю поразку стало взяття Кривоносом м. Полонного. Жителі Полонного увійшли до складу нового полку, який згодом очолить полковник Гарасим Яцкевич, відомий український дипломат. До цього полку, як свід-

чив пізніше канівський козак Василь Писаренко (6*), увійдуть також жителі Зв'ягеля, Сульжинець і Костянтинова. Тим часом уманський полковник Іван Ганжа (Ганджа) з восьмитисячним військом, маючи 8 гармат, підійшов під Тульчин, у якому укрилася значна частина шляхти Брацлавського воєводства польського та українського походження, а також євреї. Штурм Тульчина не дав бажаних наслідків, зокрема завзято боронилися євреї. Тоді Ганжа вступив у переговори зі шляхтою і погодився відступити, однак з умовою видачі йому всіх євреїв. Шляхта пішла на це, і Ганжа наказав порубати всіх дорослих євреїв-чоловіків, за винятком тих, хто погоджувався вихреститись. Інші, насамперед діти, були охрещені і, судячи з усього, розібрані козацькими родинами. Після цього Ганжа повернувся до Хмельницького. Ця кривава й трагічна сторінка історії вимагає певного пояснення. Справа тут зовсім не в якійсь ірраціональній ненависті українців до євреїв, як прагне довести дехто із зарубіжних авторів. В умовах бездержавності український народ перетворювався в майже безправну масу, яка ставала об'єктом нещадного визиску. Магнати Речі Посполитої використовували при цьому єврейських орендарів і лихварів, котрі часом забирали в оренду навіть православні церкви. В очах трудящих мас, а війна 1648–1658 рр. була не тільки національно-релігійною, а й селянською), кожен визискувач ставав ворогом, і тому зброя повстанців спрямовувалася навіть проти української православної шляхти, якщо вона ставала на бік Речі Посполитої. Що вже казати про інших! Дуже ворожим було ставлення і до єврейської верхівки, яка міцно пов'язала свої інтереси з інтересами панівної верхівки Речі Посполитої. Якщо врахувати і національно-релігійні протиріччя, зважити, що йшло 17-те, а не 21 століття, з відповідним розумінням (швидше нерозумінням) людських прав, тоді причини українсько-єврейської ворожнечі стають цілком земними й зрозумілими. Звичайно, можна вказати і на участь частини євреїв у війні на боці українських повстанців, звичайно, можна (і треба!) визнати участь у жорстоких антиєврейських акціях кримінальних елементів, можна дошукатися й деяких інших чинників, котрі поглибили б розуміння цієї складної проблеми, але це вимагає окремої розмови. Власне, нам дово-

дилосся висловлювати свою думку з цього приводу в спеціальній статті (7*). Можна вказати також на цінні розвідки Мауриція Горна (Польща), Сергія Плохія (Канада) (8*), Френка Сисина (США – Канада) (9*), Ж. Раби (Ізраїль) та інших, де ґрунтовно досліджуються українсько-єврейські відносини в середині 17 ст.

Повертаючись до подій 1648 р., відзначимо, що після відходу Ганжі від Тульчина сюди підійшов зі своїм полком інший полковник – Остап Іванський (Остап з Івані – ?), котрий оволодів замком і винищив майже всю шляхту, яка тут рятувалася. Князю Янушеві Четвертинському його ж слуга відрубав сокирою голову, «а княгиню его до Умані взято в неволю» (10*). Згідно з пізнішим літописом Григорія Граб'янки (поч. 18 ст.), який використав твір Софоновича, але поповнив його з інших джерел, княгиня Четвертинська стала дружиною полковника Остапа. Чи не цей епізод творчо використав видатний український письменник Пантелеймон Куліш у романі «Чорна рада» при викладі історії шлюбу козацького полковника Гвинтовки (11*)? Падіння сильної фортеці, що нею був Тульчин, підірвало дух польської шляхти, наступ на захід повстанців швидко розвивався, і вже в червні бої перемістилися західніше сучасної Уманщини. 6 липня 1648 р. півтори тисячі повстанців зібралися під Шаргородом (нині – райцентр Вінницької області) і звідти вночі пішли на Томашпіль, котрий залишався в тилу військ, які вели наступ. Хоча штурм того разу виявився невдалим, але доля міста була вже визначеною, і воно через деякий час опинилося в руках повстанців. На початку серпня українські війська оволоділи потужною твердинею Поділля – містом Бар, взяли Брацлав, Вінницю, Шаргород, Красне та ін. Ці успіхи, в яких є велика заслуга Уманського полку, змінили первісний план військових дій Хмельницького. Він знову виряджає в похід на Поділля своїх полковників, насамперед Ганжу, Іванського, Данила Нечая, і вони дійшли майже до Кам'янця-Подільського. Але у зв'язку із концентрацією польських військ під Костянтиновом і Пилявцями гетьман віддав наказ стягти українські повстанські війська до цих міст. Спочатку тяжкі бої розгорнулися під Костянтиновом, де відзначилися полковники Кривонос, Гиря і Ганжа (липень

1648 р.). Пилявцям же судилося стати місцем нової генеральної битви. Після тяжких боїв під Костянтиновом українська і польська армії зійшлися під Пилявцями в середині вересня. Перед численною армією Речі Посполитої, котра зібрала величезне шляхетське ополчення (посполите рушення), стояло 12 українських полків, які чекали підходу союзників-татар. У кожному полку було, як писав чеховський каштелян у листі до коронного підскарбія від 17 вересня, не менше 15 тисяч душ (12*). Був серед них і Уманський полк на чолі з Іваном Ганжою. Спочатку ініціатива була в руках поляків, але вони не наслідувалися розпочинати битву. Через кілька днів справа дійшла до герців — зачіпних поєдинків, з яких починалися битви. На один з таких герців став і сам уманський полковник Ганжа, але нещасливо. За даними ряду джерел Ганжа був забитий під час герцю і похований недалеко від поля битви. Там стоїть і пам'ятний знак, поставлений у 1954 р. на місці його умовної могили. Однак є й інша версія, котра виходить з того безсумнівного факту, що якийсь Іван Ганжа на сеймі Речі Посполитої (грудень 1649 — січень 1650 рр.) дістав разом з іншими козаками-ренегатами (С. Забуський, Я. Ясноборський та ін.) нобілітацію, тобто шляхетство. Можна згадати й лист короля Яна-Казимира Б. Хмельницькому від 2 травня 1650 р. з вимогою повернути новонобілітованим Забуському, Ясноборському і Ганжі їхніх дружин, які залишалися в Гетьманщині (13*). Останній раз цей Ганжа-ренегат згадується в листі королівського секретаря Ремігіяна П'ясецького від 19 червня 1651 р. Тут мова йшла про те, що Ганжа захопив у полон під Вишневцем кількох українських повстанців і привів їх до польського війська (14*). Однак слід узяти до уваги, що уманський полковник Ганжа і Ганжа-ренегат могли бути різними особами. Ситуація ускладнюється й через те, що існував ще один полковник із прізвищем Ганжа, якого звали, щоправда, Григорієм. Зокрема, нами було виявлено важливий документ 1649 р., зафіксований на сторінках щоденника похідної канцелярії князя Януша Радзивіла — гетьмана польного литовського, фактичного командувача військ Великого князівства Литовського Речі Посполитої (великий гетьман литовський Я. Кишка був застарим і не брав участі в боях). Тут, зокрема, були подані

дані про полки й полковників, що були на боці Хмельницького. Між іншим, є і така згадка: «Ганджин полк, хоругов 27» (отже, це був один з найбільших полків за наявним списком). Інший документ являє собою перелік полків, поданих перекинчиком, польським шляхтичем Сильвестром Дубиною бл. 27.06.1649 р. Тут подано додаткову інформацію: «Київський полковник від Хмельницького: Ганджа Гришко. Цей Ганджа живе в Чигирині» (15'). Ясно, що діяв цей Ганджа під час Збарзької кампанії. Але й тепер не можна сказати: чи він тотожний Ганжі-ренегату (ім'я Гришко могло бути вказане помилково), чи це зовсім інша особа (останнє таки вірогідніше). Тим не менш, доводиться чекати на нові знахідки в архівах. Відзначимо, що новим уманським полковником став після Ганжі якийсь Штепа (Степа, Степко). Історик Ю. Гаєцький (США) вважає, що він недовго полковникував і скоро його замінив Байбуза. Байбуза ж походив, очевидно, з відомого шляхетсько-козацького роду. Про нього, на жаль, не можна сказати конкретніше, чим він відзначився як уманський полковник. На наш погляд, Штепа і Байбуза – це взагалі одна й та ж особа. Пробувши близько року на посаді уманського полковника, він взагалі зникає з політичного горизонту.

Хоча початок Пилявецької битви, здавалося б, віщував перемогу польському війську, однак вона завершилася найганебнішою в історії Польщі поразкою. 23 вересня 1648 року численне військо Речі Посполитої охопила неймовірна паніка, і воно покинуло поле битви, полишивши багатющі трофеї повстанцям. Перед українською визвольною армією відкрився шлях на Львів і Замостя, козаки врешті напоїли своїх коней у Віслі... Весь цей час у складі переможної української армії були й козаки Уманського полку. У грудні 1648 р. між Хмельницьким і новообраним королем Речі Посполитої Яном Казимиром було укладено перемир'я, і повстанська армія з тріумфом повернулася додому...

Перемир'я однак не було міцним, і першими його порушили феодали Речі Посполитої, котрі розгорнули наступ на українсько-білоруському прикордонні. Вони прямували на схід і відновлювали давні порядки. Розпочалися бої і на подільському прикордонні, і з цього моменту Уманському полку випадає

тяжка, але почесна місія боронити тодішні південно-західні рубежі Гетьманщини від зазіхань Речі Посполитої. Разом з Уманським полком оборону тут найчастіше тримали Брацлавський полк, очолюваний знаменитим Данилом Нечаєм, Вінницький (Кальницький) полк, на чолі якого стояв не менш славний Іван Богун, Подільський полк, керований Остапом Гоголем — предком великого письменника. Умань відіграє також і роль важливої бази постачання війська всім необхідним. Подільський суддя Речі Посполитої Войцех М'ясківський (кін. 16-го ст. — 1654 р.), що був одним з послів на переговорах з українським урядом (Переяслав, лютий 1649 р.), повідомляв про дипломатичну активність у створенні антипольської коаліції і додавав: «Тугай-бей і на Саврані, і на Чечельнику панує; провіант Умань йому дає» (16*). Хмельницький налагоджує союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм IV, який відіграв важливу роль в успішній боротьбі проти ворога у 1648 році. Зокрема, він писав 20 квітня 1649 року до калги(галги)-султана, другої після хана особи, повідомляючи, що польське військо захопило Гусятин і порубало там багатьох людей. Гетьман просив про допомогу і присилку послів, щоб «ми виїхали і йшли цим шляхом під Умань, бо з радістю чекаємо на військо» (17*). Кампанія 1649 року, як і попередня, скінчилася перемогою українських військ. Спочатку була облога Збаража, де був задіяний і Уманський полк, очолюваний видатним українським полководцем Йосипом Глухом (до цього він начебто був уманським сотником). Потім справа дійшла до нової генеральної битви, цього разу під Зборовим. Від тотального розгрому польське військо, на чолі якого стояв сам король, врятував лише хан Іслам-Гірей, який, погрожуючи переходом на бік поляків, змусив Хмельницького укласти Зборівський мирний договір (18 серпня 1649 р. за н. ст.). Цей мир був вигідний Україні, але його дія не поширювалася на всі етнічні українські землі й фактична державна незалежність України ще не стала визнаною де-юре Річчю Посполитою. Скорочувалась і кількість козацьких полків, більшість з яких виникла з початком повстання. Тепер їх мало бути шістнадцять, а чисельність козаків у них не мала перевищувати 40 000. Уманський полк, що належав до старих реєстрових козацьких полків, зберігався, і пол-

ковником його залишався Глух. Укладення нового Реєстру Війська Запорозького проходило у складній ситуації, козацькі низи, що формувалися з учорашніх селян та міщан, не бажали покидати козацький стан і міняти здобуту в боях волю на кріпацьке ярмо. Тим не менш, реєстр було складено... Є цікаве свідчення, згідно з яким Умань була причетна до складання не тільки свого полкового, а й загальновійськового реєстру. Лист сороцького пиркалаба (борколаба), писаний до подільського судді Лукаша М'ясківського у вересні 1649 р., засвідчує, що все Військо Запорозьке нібито мало збиратися в Умані, й там у присутності всіх полковників має бути складений реєстр на 40 000 козаків (18*). Уманський полк згідно з реєстром 1649 р. складався із 14 сотень, що були названі за своїми сотенними центрами (у дужках – прізвиська сотників): Уманська, Маньківська (Гришай Бовдир), Івангородська (Василь Бублик), Бузівська (Іван Черкас), Бабанська (Степан Килимей), Бершадська (Лук'ян Грозденко), Кочубіївська (Гринець Шелест), Цибулівська (Іван Грозденко), Іванська (Минко), Бутянська (Прис), Романівська (Гринець Рудий), Кисляцька (Степан Мовчан), Соболівська (Андрушко Филенко), Ладижинська (Юрко Яхненко). Якщо локалізувати згадані населені пункти на сучасній карті, то побачимо таку картину.

Одні сотенні міста й нині є досить значними населеними пунктами – райцентрами Черкаської (Умань, Маньківка, Буки) та Вінницької областей (Бершадь, Ладижин). Значення інших зменшилося, вони являють собою більші чи менші села. Отже, Івангород є нині селом, центром сільради Христинівського р-ну, яке стоїть на р. Кублич за 14 км від райцентру. Щодо Бабанської сотні, то справа виглядає дещо складнішою, бо на території Уманського р-ну нині є два села з майже тотожними назвами: Старі Бабани (село, центр сільради, що знаходиться на північний схід від Умані приблизно на половині дороги до Маньківки) та Бабанка (село, центр сільради, що знаходиться на схід від Умані). Судячи з деяких опосередкованих даних джерел, сотенним центром у 1649 р. були все ж Старі Бабани. Кочубеївка також лежить в Уманському р-ні за 12 км від райцентру на обох берегах р. Умань. Бузівка – сотенне містечко, нині центром сільради Жашківського р-ну; стоїть на

березі р. Гірський Тікич. Сотенне місто Цибулів є нині смт Монастирищенського р-ну, що стоїть за 10 км на північ від райцентру. Центром Іванської сотні були Іваньки — нині село, центр сільради Маньківського р-ну, за 11 км на північний схід від райцентру. Складніше локалізувати сотенне містечко Романівської сотні. Очевидно, це Романівка, що нині є селом і центром сільради в Тальнівському р-ні. Дві останні сотні, згадані в реєстрі 1649 р. (Кисляцька і Соболівська), локалізуються на терені сучасної Вінничини. Їхні сотенні міста — це, відповідно, Кисляк — нині невелике село біля с. Карбівки Гайсинського р-ну, та Соболівка — нині центр сільради Теплицького р-ну. Варто відзначити, що в «Історії міст і сіл Української РСР. Вінницька область» (К., 1972. — С. 212 та 542) про заснування двох останніх сіл та їхню початкову історію подані неточні й занижені дані. Власне про дату заснування Кисляка навіть не згадується, а Соболівку пов'язують із сусідньою Антонівкою — хутором, що згідно з «Історією міст і сіл...» був заснований у середині 17 ст., та припускають, що Соболівка була тоді великим селом. Реєстр 1649 р. переконливо свідчить, що і Кисляк, і Соболівка нараховують, як мінімум, 350 років і в 1999 р. уже могли б святкувати свій ювілей. Та судячи з того, що в 1649 р. ці населені пункти були вже настільки великими, що стали полковими центрами, їх вік, очевидно, треба продовжити приблизно на 50—100 років. Майбутні пошуки в архівах дозволять з часом вирішити і це питання. Таким чином, бачимо, що Уманський полк охоплював тоді західну частину сучасної Черкаської області і східну частину сучасної Вінницької області.

Всього Уманський полк нараховував тоді 2949 реєстрових козаків, а їхнім полковником був Йосип Глух (19*). За ним за списком ішов Кіндрат Голик, потім Семен Ургіяненко (Оргіяненко), Іван Безпалый та ін., які одночасно входили до чільної Уманської сотні полку. С. Ургіяненко — це, без сумніву, той самий козак, що буде згодом наказним (потім і повноправним) уманським полковником. У 1654 р. він зустрічатиме в Умані антиохійського патріарха Макарія. Нижче в реєстрі згадано, очевидно, його родичів — синів чи братів (Гришая Оргіяненка, Василя Оругіяненка). Голик, ймовірно, тодішній полковий

осавул, не залишив по собі якоїсь глибшої пам'яті, а от з іменем Івана Безпалого слід, очевидно, пов'язати постать відомого політичного авантюриста, одного з призвідців сумнозвісної Руїни.

Зборівський мир мав компромісний характер і не влаштував обидві сторони, через що нерідко виникали прикордонні конфлікти, які зачіпали й Уманський полк. Річ Посполита не хотіла миритися з появою Української держави на землях, які вона колись загарбала, чинила на український уряд дипломатичний тиск, погрожувала і війною. Влітку 1650 р. з кримського полону викупилися коронні гетьмани Потоцький і Калиновський, що загостило ситуацію. Потоцький скерував свого представника до Хмельницького з вимогою припинити зносини з іноземними державами, компенсувати шкоду, завдану людям Потоцького під час війни, врешті, покарати бунтівничу чернь. Частково ці вимоги суперечили Зборівським статтям і тому не могли не викликати гніву Б. Хмельницького, який сказав: «Коли панові Потоцькому хочеться зараз війни зо мною, буде її мати. Помер Конецпольський — тепер я зроблю *Kopiec Polski*» (тобто, кінець Польщі. — Ю. М.).

У 20-х числах серпня 1650 р. Хмельницький оголосив мобілізацію, а місцем збору української армії зробив Умань, куди мали підійти на поміч і татари. Це підтверджують і свідчення московських послів до Польщі Г. Пушкіна та П. Протасьєва, згідно з якими 25 (15) серпня від Хмельницького до полковників у Києві прийшов наказ: іти з усім військом вдень і вночі під Умань. Потім надійшов новий наказ, щоб ці полки йшли безпосередньо на береги Дністра, на молдавський кордон (20-21*). Кримський хан тоді прагнув утягти Україну в непотрібний їй конфлікт з Московською державою, котра формально дотримувалася нейтралітету, але потроху схилилася до пропозиції Б. Хмельницького створити військовий союз проти Речі Посполитої. Прекрасний дипломат, Богдан Хмельницький зумів переконати хана в недоцільності такого кроку й спрямувати намічений удар якщо не проти Польщі, то проти Молдавської держави, правитель якої Василь Лупу підтримував перед тим Річ Посполиту. Одночасно молдавський похід мав стати демонстрацією сили перед Річчю Посполитою, яка все виразніше

заявляла про свою готовність знову розпочати воєнні дії. Про це свідчить, наприклад, лист уманського полковника Глуха до Б. Хмельницького: «... пише до Хмельницького цей полковник з Умані, доносячи йому про те, що йде й.м.п. краковський (М. Потоцький. — Ю. М.) з немалою потугою, прагнучи нас розгромити, і став на Плоському, чекаючи на свої полки; а коли стягнеться, одразу має громити насамперед наш полк. Він (Хмельницький. — Ю. М.) з цим листом і з універсалами своїми посилає поза Дніпро, оголошуючи, що ляхи йдуть, і всім наказав, щоби йшли під Маслов Став, а вони (козаки) з великою охотою почали готуватися» (22*). У середині серпня 1650 р. Хмельницький уже стояв під Уманню і в самому місті, збираючи свої війська й чекаючи на підхід орди з ханом Іслам-Гіреєм. Наприкінці серпня понад сорокатисячна українська армія разом з 20—30 тисячами татар рушила уманським шляхом на Молдавію. З околиць Умані Хмельницький рушив на береги Дністра і 1 вересня отаборився в Ямполі напроти молдавських Сорок. Молдавський похід, у якому активну участь брали козаки Уманського полку на чолі з полковником Йосипом Глухом, був надзвичайно успішним: впала тодішня молдавська столиця — Ясси, господар Лупу мусив просити миру й підписати вигідні для України пункти мирного договору. Зокрема, Лупу погоджувався видати свою доньку Роксанду за сина Богдана Хмельницького — Тимоша. Цим шлюбом гетьман зміцнював міжнародний авторитет Української держави, робив реальним свій план перетворення гетьманської влади у спадкову, зміцнював позиції України в Подунав'ї та на Балканах, врешті, позбавляв Річ Посполиту її союзника. Ясна річ, що Уманський полк через його близькість до Молдавії відіграв особливу роль у молдавській політиці українського уряду. Про це свідчить уже сам факт активної участі уманців у всіх трьох походах українського війська на Молдавію, двох походах на Валахію й Трансільванію (Семигород) у 1650—1653 рр., інтенсивні політичні й економічно-торговельні зв'язки між Уманським полком та придунайськими державами.

Молдавський похід 1650 р. дещо відтягнув час початку нової війни проти Речі Посполитої, але не міг цілком її відвернути. Польща стала збирати великі війська на кордонах Гетьманщи-

ни, провокувати нові конфлікти. Козаки в свою чергу не могли не надавати допомоги своїм братам-українцям по той бік «лінії». У грудні 1650 р. московські гінці приїхали до Чигиринна, і при них Хмельницький отримав попереджувальні листи від своїх полковників про воєнні дії на кордонах. З Умані такого листа написав полковник Богун (23*). Ймовірно, писав про це й уманський полковник Глух, але його чомусь не згадали московські гінці.

На початку 1651 р. вибухнула нова війна. Вона розпочалася битвою під Красним на Поділлі, яка закінчилася поразкою українських частин і загибеллю славнозвісного брацлавського полковника Данила Нечая. Перша битва віщувала лихо українським військам у кампанії 1651 р. Натхненні перемогою, польські війська Калиновського поспішали розвинути успіх. Але їх зустріли українські війська другого ешелону, в т. ч. й Уманський полк, які й зупинили ворожий наступ. Тут відзначилися генеральний осавул Демко Лісовець (Лисянський), вінницький (кальницький) полковник Іван Богун, уманський полковник Йосип Глух. За свідченням самого Калиновського Хмельницький поставив тоді проти польського війська полковників «Богуна кальницького і Левка уманського, котрий замінив Нечая брацлавського» (23-а*). Особа Левка маловідома, людини з таким іменем немає серед перших кількох десятків козаків Уманського полку та сотників за реєстром 1649 р. Отже, тут могла бути помилка, і Левком, вірогідно, назвали Йосипа Глуха, або ж ідеться про наказного уманського полковника з числа козаків, що перейшли сюди з інших полків. Згодом уманським полковником джерела називають Грозденка (24*), а цю постать уже можна ідентифікувати досить точно. Це один із сотників Уманського полку: Лук'ян (сотник Бершадської сотні) або Іван (сотник Цибулевської сотні).

Головні події тоді розгорнулися під Вінницею. Місто захопив Калиновський, але козаки на чолі з Богуном укріпилися за стінами колишнього єзуїтського монастиря. Героїчна оборона Вінниці вкрила славою Богуна, що визнавали навіть вороги. Інші ворожі частини діяли на території решти козацьких полків. Так, київський суддя Речі Посполитої Аксак пішов на Уманщину. Северин Потоцький писав до шляхтича Семена Пав-

ші: «Пан Аксак пішов був за Уманським полком і нібито трохи його погромив, але це ще непевна (відомість)...» (25*). Тим часом під Вінницю підходили підкріплення, кинуті в бій Хмельницьким. Сюди підійшов Чигиринський полк на чолі з Іваном Крисою (Крисенком), Миргородський полк на чолі з Матвієм Гладким, а також Прилуцький, Лубенський, Брацлавський полки, якими командували відповідно Іван Хороший, Тимошенко і Грозденко. Стали підходити й частини Кальницького полку (не весь полк, як бачимо, тримав з Богуном оборону Вінницького монастиря), а також Уманського. Як свідчать знайдені нами листи шляхтича Северина Потоцького, небожа коронного гетьмана Миколи Потоцького, до С. Павші 27 березня і до своєї матері 28 березня 1651 р. з Вінниці, поляки вислали чималий загін до Кальника і Прилуки (на Правобережній Україні). Прилуцькі козаки повтікали до Немирова, де в Старому місті вже готувався до оборони Уманський полк на чолі з Глухом. На них пішов магнат Аксак. Судячи з усього, вибити звідти повстанців польським військам не вдалося. Невдовзі українські війська продовжили наступ, і в результаті під Вінницею було розгромлено Калиновського, захоплено його обоз, а решту повстанці гнали до самого Бара.

У травні 1651 р. розпочався новий визвольний похід українських військ проти Речі Посполитої, козацькі полки знову, як і в 1648 р., стали визволяти землі Західної України. Брав участь у цьому поході й Уманський полк. З самого початку він заглибився далеко на західноукраїнські землі. Про це непрямо свідчить запис в анонімному польському щоденнику, що писався особою, наближеною до короля Яна-Казимира, ймовірно його секретарем. З нього довідуємося зокрема, що 15 травня 1651 р. надвечір до короля привели одного козака Уманського полку, якого поляки захопили в полон (26*).

Козаки Уманського полку разом з козаками Корсунського та Миргородського полків дійшли до Зборова, а потім стали під Берестечком. Там відбулася генеральна битва української та польської армій. На жаль, після тяжких кількадечних боїв кримський хан ганебно покинув поле битви зі всією своєю ордою, ще й захопивши Богдана Хмельницького, генерального писаря Івана Виговського, полковника Лук'яна Мозирю та

деяких козаків. Берестецька битва була програна. Після майже десятиденної облоги настала трагічна розв'язка. Коли наказний гетьман Іван Богун виводив у ніч на 10 липня 1651 р. військо з облоги і таки вивів ядро армії, серед т. зв. «черні» вибухнула паніка, чим скористалися польські війська, котрі перебили тоді чимало рядових козаків – учорашніх селян.

Гетьман Богдан Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський зуміли знову схилити хана на свій бік і вийти з неволі. Вони розпочали нову мобілізацію українських військ проти потуги Речі Посполитої, котра тисла на Україну із заходу (коронне військо) та півночі (військо Великого князівства Литовського). Уманський полк, який вийшов з Берестецької поразки з незначними втратами, був у числі найбоєздатніших полків української армії. Зумів Хмельницький заручитися і допомогою частини ординців, і вони вже прийшли на Сині Води за 6 миль від Умані. Тепер головні бої розгорнулися під Білою Церквою і тривали там майже місяць. Вороги дістали гідну відсіч, було укладено Білоцерківський мирний договір (7.09.1651). Після його укладення ординці повернули додому, прагнучи по дорозі збагатитися ясирем з числа мирного українського населення. Навздогін за ними вирушив паволоцький полковник Іван Куцевич-Миньківський і розгромив грабжників під Уманню.

Білоцерківський мир був усе-таки менш вигідним, ніж Зборівський. Зокрема, кількість козаків-реєстровців зменшувалася вдвічі, землевласникам з числа польської шляхти було дозволено повертатися до своїх колишніх маєтностей. Це викликало заворушення серед рядового козацтва, особливо сильні в Білоцерківському та Корсунському полках (кінець 1651 р.). Це невдоволення по-своєму хотіли використати високопоставлені особи Речі Посполитої, сподіваючися скинути Б. Хмельницького, а на його місце поставити лояльнішого до Польщі гетьмана на зразок ренегата С. Забуського. За свідченням анонімної польськомовної «Віршованої хроніки» (1682), створеної подільським шляхтичем, польний гетьман коронний Марцін Калиновський задумав улаштувати замах на Хмельницького. З цією метою він домовився з деякими козаками Уманського полку (а ця територія, нагадаємо, була колишньою

маєтністю Калиновських), що Уманський полк перейде на польський бік, коли війська Речі Посполитої придуть стати на квартири в даному регіоні, як випливало з постанов Білоцерківського миру. При цьому козак Бублик мав захопити Хмельницького, коли той виїде в супроводі однієї — двох осіб на пасіку під Уманню і передати його Калиновському. За це той обіцяв зробити Бублика уманським полковником. Характерно, що в Реєстрі Війська Запорозького знаходимо Василя Бублика, сотника Івангородської сотні, отже, це зайвий раз засвідчує достовірність даного повідомлення «Віршованої хроніки». Однак інший козак, довідавшись про задуману зраду, своєчасно сповістив про це гетьмана України, з наказу якого Бублика було схоплено і страчено. Тож Уманський полк не піддався на провокацію і не прибув до Калиновського ні взимку 1651/1652 рр., ні напередодні Батозької битви, хоча Калиновський навіть залишив тоді їм місце в своєму таборі.

Коронне військо стало врешті на зимові квартири в колишньому Брацлавському воєводстві, тобто й на Уманщині. Постой польської та найманої воячини завжди несли з собою чимало кривд і знущань українському населенню. Не був під цим поглядом винятком і постій коронних військ взимку 1651/1652 рр. Як писав Феодосій Софонович: «Поляки, будучи на становисках, великі кривди людем и козаком, и мордерства чинили». Це не могло не викликати гострого невдоволення. Нова війна була неминуча й почалася з вибухом народного повстання на Гетьманщині навесні 1652 р. Знову зачитуємо Софоновича: «Року 1652-г(о) украинци, не терпячи кривд от войска полского незносних, почали поляков перше сами забивати по Заднепрю. Для того поляки з-за Днепра почали уходити войском. З них многих, переймаючи, козаки забивали. Того ж часу гетман коронний Калиновский з войском коронним пошел за Бог и стал на Батозі. Послал до полку Уманського, яко до своїх подданих, аби к нему обіцали прийти. (Калиновський, нагадаємо, був власником Умані до 1648 р., і це було відзначено літописцем. — Ю. М.) Тим часом дали Хмельницькому о том знати. Хмельницький з своїм войском и з татарами полями невідомо пошел, полк Уманский готови с собою взял и, несподіване напавши на войско полское, все розбил. Там

же гетмана коронного Калиновського татарин один простий, стявши голову, в торбі до Хмельницького принес. А син Калиновського, (Самуїл. — Ю. М.) обозний коронний, утікаючи, на мосту у Бобновці обалився и утонув, и многих панов єдних позабивали, а других татарове в неволю побрали» (27*). (Під Бубнівкою слід розуміти село, яке нині входить до Гайсинського району Вінницької області.) Таким чином, Батозька перемога (31 травня — 1 червня 1652 р.), в котрій відзначилися козаки Уманського полку, стала переконливим реваншем українського війська за поразку під Берестечком. Важливо й те, що саме Умань була місцем збору головних сил української армії (сам Хмельницький прибув сюди після 17 травня 1652 р.).

Розвиваючи успіх, Хмельницький розгорнув наступ у напрямку Кам'янець-Подільського. Авангардом української армії командував Тиміш Хмельницький, з яким було три полки: Чигиринський, Жаботинський та Уманський. Незабаром столиця Поділля була обложена, проте взяти фортецю, укріплену, як казали сучасники, самим Богом (малося на увазі надзвичайно вигідне розташування міста), не вдалося. Козаки повернули додому, але вже наприкінці серпня вони знову виступили в похід. Цього разу частина Уманського полку склала з іншими ескорт гетьманича (понад 4000 козаків), який вирушив у Молдавію, щоб узяти шлюб з Роксандою Лупу. Весілля щасливо відбулося, і молоді в супроводі збройного ескорту прибули до Чигирини.

У березні 1653 р. польське військо розпочало новий наступ проти України, вдаривши цього разу переважно на Поділля. З Волині воно рушило на Паволоч, потім під Кальник. Були взяті й спустошені Вінниця, Борщівка, Погребища, Кальник, Балабанівка, Іллінці та інші міста й містечка. Вся Брацлавщина до Умані й Бершаді була вкрита попелом. Довідавшись, що брацлавський полковник Богун з уманським наказним полковником Грозденком (Грозденком), який прибув на допомогу, стоять з 5–6 тисячами війська в Монастирищах, коронний гетьман Станіслав Потоцький («Ревера») послав проти них 15 000 вояків на чолі зі Стефаном Чарнецьким, найкращим польським полководцем 17 ст., і Себастьяном Маховським. Ті обложили місто, куди зібралися також мешканці

довколишніх сіл. Перший штурм був безрезультатним, поляки втратили ротмістра татарської хоругви (тут: вид легкої кінноти у польському війську) Челебія і чимало шляхтичів. Довелося зсідати з коней, перегрупуватися і йти на новий приступ. Цього разу місто не витримало атаки, але козаки відступили до замку, де продовжували боронитися з величезним завзяттям. Під час кривавого штурму поляки зазнали нових втрат (600 добірних вояків). Зокрема, загинув брат видатного українського православного мемуариста Юхима Єрлича, котрий воював на польському боці, самому Чарнецькому було пробито наскрізь щоки пострілом чи то з рушниці, чи стрілою з луку. Все піднебіння було вирвано пострілом, Чарнецький втратив голос, йому тяжко було дихати (потім він до кінця життя носив у роті спеціальну пластину). Були втрати й серед козаків, поранено в плече Богун і вбито Гродзенка. Чимало людей через підпал міста поляками згоріло. У критичний момент бою, коли Чарнецького було поранено і загарбники трохи уповільнили наступ, «Богун з надзвичайною проворністю» вчинив вилазку на чолі козацької кінноти, ще й наказав кричати по-татарськи, щоб ворог подумав про підхід ординських підкріплень до козаків. Маневр був вдалий. Відчуваючи нестачу сил, особливо артилерії, змученість вояків і коней, страшний жар пожежі, поранений Чарнецький вирішив відступати і покинув не тільки Монастирище, а й Гетьманщину взагалі (28^{*}). Козаки й місцеві люди через ту ж пожежу і свої значні втрати теж покинули місто і повернулися до нього, коли поляки вже далеко відступили.

Далі ситуація стабілізувалася, українські війська стали готуватися до контрнаступу. Уманський полковник Йосип Глух активізував діяльність своєї розвідки. Зокрема, були послані у ворожий тил Семен Марченко та Стефан Дзяд. Полковник дав їм по золотому, а в разі повернення обіцяв дати по два воли кожному. Марченко, однак, попав у полон і 20 квітня 1653 р. був допитаний. Деякі його повідомлення є досить важливими. Так, за його словами, до Умані на Великдень мав приїхати сам Богдан Хмельницький, для котрого вже наготували пива, меду й горілки. За наказом гетьмана з Умані до ординців, щоб залучити їх на допомогу повстанцям, вирушило по-

сольство на чолі з Демочком і Бутком. Під «Демочком», очевидно, мався на увазі Дем'ян Лісовець (Лисянський), що був генеральним обозним у Війську Запорозькому. Тим часом під Сувівкою вже переправилася через Буг 1000 ординців, котрі мали стати під Ободівкою. Ще 300 ординців рушило до Бузівки, щоб зміцнити 5000 козаків Білоцерківського полку, які вже там стояли. За Сухою Дібровою за 10 миль від Умані стояло 15 000 ординців, тисяча з яких прибула до Умані. За тиждень перед цим, приблизно 14 квітня, через Умань проїхали послы до Хмельницького від трансільванського князя Дьєрдя (Юрія) II Ракоці та валаського господаря Матвія Басараба. Майже одночасно з ними через Умань повезли до Хмельницького полоненого шляхтича з хоругви Стжижевського. Врешті Глух відібрав найкращих козаків, загін з яких мав виступити з Умані на Старокостянтинів якраз після Великодня. На жаль, цей документ — лише один з небагатьох збережених свідчень, які проливають світло на ситуацію в Умані в той час, коли там діяла українська влада. (Документ наводиться в додатках під № 3.)

Тієї ж весни сталася ще одна важлива подія: молдавського господаря Василя Лупу, тепер уже союзника України, було скинуто з престолу, який зайняв Георгій Стефан. Останнього підтримали Валахія, Трансільванія, певною мірою і Річ Посполита, які були невдоволені зростанням українського впливу в регіоні. Довелося Тимошу Хмельницькому знову сідлати коней, щоб виручити тестя з біди. Разом з гетьманичем у молдавський похід вирушили генеральний обозний Тиміш Носач, полковники Іван Богун, Демко Лісовець (Лисянський) та 16 000 добірних козаків, у т. ч. і з Уманського полку. Під Хотином це військо форсувало Дністер, і до них приєдналося ще 4000 вірних Лупу молдаван. Перші битви були успішними, вдалося розбити і війська валаського господаря Матвія Басараба та трансільванського князя Дьєрдя (Юрія) II Ракоці. Після перемоги 1 травня 1653 р. Тиміш Хмельницький, який уже починав титулуватися гетьманом, урочисто вступив зі своїми військами до Ясс, де його вітав антиохійський патріарх Макарій. Блискавичний похід з України до Ясс справив велике враження на сучасників. Так, син патріарха Макарія Павло Алеппський (Халебський), знаменитий арабський мемуарист, писав

згодом: «Це був герой, про якого ми ще не знали в історії, немає в ній прикладу такої відваги і сили». Однак фортуна перемінлива... І Тиміш, і Василь Лупу переоцінили свої сили. Вони вирішили йти походом на Валахію, щоб змусити її змінити ворожий політичний курс або ж взагалі опанувати нею. У вирішальний момент битви під Тирговіште проти військ М. Басараба (27 травня) вдарила злива. Підмокнув порох, і вогнева міць українського війська — головний козир у боротьбі проти гірше озброєних молдаван і валахів — значно зменшилася. Більшість молдавського війська покинула Лупу і перейшла на бік його противника Г. Стефана. Битву було програно, українське військо Т. Хмельницького мусило відступати до Ясс. Залишивши тут Лупу, котрий сперся на вірних йому людей, Тиміш Хмельницький повернув на батьківщину. Його зворотний шлях пролягав зокрема через Уманський полк. Так, слуга польського дипломата Миславського бачив Тимоша і генерального обозного Носача, коли вони з ескортом у 50 козаків проїжджали через Кублич, що під Тепликом.

Тим часом Богдан Хмельницький прийняв турецького посла Мухамед-чауша (за іншими даними — Осман-чауша), навіть пообіцяв йому перейти під протекцію султана, а потім відправив його до Умані, звідки той, очевидно, рушив на батьківщину. Прийняв він і два поспіль московських посольства. Військо ж гетьмана в цей час збиралося на Уманщині. Це не було випадковим, оскільки ситуація в Молдавії залишалася складною. Василь Лупу програвав боротьбу проти Г. Стефана і знову просив допомоги. 15 липня за н. ст. Б. Хмельницький отримав листа з Умані від уманського полковника Глуха. Останній якраз отримав листа від Лупу, котрий кликав на допомогу українські війська. Глух питався гетьманського дозволу на виступ у похід. Хмельницький наказав поки що утриматися від виступу, одночасно обурившись, що Лупу написав полковникові, а не йому, гетьману. 16 липня Лупу програв битву Г. Стефану і мусив тікати на Україну, де на кордоні коло Ямполь стояв Носач з 16 000 козаків і 1500 ординців. 23 липня Лупу приїхав до Чигирина, де його зустрічали Б. Хмельницький та І. Виговський. Після переговорів було вирішено і цього разу дати допомогу господареві. Знову Тиміш Хмельницький повів

козаків у похід, що почався близько 13 серпня 1653 р. Траса походу пролягала й через Умань. Форсувавши Дністер, Тиміш на чолі двох козацьких полків заглибився в Молдавію, потім прорвав кільце блокади Сочави, де перебувала дружина Лупу (теща гетьманича) з вірними старому господареві людьми. Однак перелому в кампанії не сталося. Лупу, який діяв в іншому районі Молдавії, не зміг привести під Сочаву підкріплень. Сочаву ж обложили не тільки молдаво-валасько-трансільванські, а й польські війська. Тяжка 12-тижнева оборона міста скінчилася загибеллю Тимоша Хмельницького. Не стало спадкоємця молдавського престолу, через що значною мірою втратила сенс оборона Сочави. Українські полковники пішли на переговори й уклали перемир'я на почесних умовах. Із зброєю в руках, з прапорами, взявши тіло гетьманича, вони покладали його на воза і засипали сіллю, після чого покинули Сочаву. Перейшовши Дністер, вони через Уманщину рушили до Чигирина, де їх зустрів убитий горем гетьман. Тимоша Хмельницького поховали потім в Іллінській церкві в Суботові, збудованій коштом його батька. Лупу ж було звелено гетьманом залишитися в Умані. Власне й сам Лупу добре розумів переваги свого перебування саме в Умані. Без сумніву, враховувалася близькість міста до молдавських кордонів і глибока заангажованість уманських козаків на чолі з полковником Глухом у молдавській справі. У провожаті колишньому господареві та його ескорту в 50 душ Хмельницький дав чигиринського козака Івана Скачка, а з ним і сотню козаків. Молдавські емігранти були поставлені по дворах в Умані й отримали необхідний провіант. Це розміщення відбулося між 1 та 9 листопада 1653 р. Судячи з усього, Скачко вів молдаван з Шаргорода, де тоді стояв Хмельницький. При поверненні до Чигирина він зустрів у Кубличі відомого козацького полковника й дипломата Гарасима Яцкевича, а в Ольховці не менш відому особу – полковника Лавріна Капусту. Що стосується Лупу, то він не полишав надії скинути нового господаря Георгія Стефана з престолу й повернутися до влади. У цьому його підтримував і кримський хан. Є дані, що й турецький султан Мухамед IV писав до хана Іслам-Гірея, щоб той посприяв поверненню престолу в Молдавії Василю Лупу. Однак дійсність виявилася іншою. Під час боїв

під Збаражем, у котрих неабияку активність виявив Уманський полк, було взято в полон поляка Суловського — колишнього уманського підстаросту Речі Посполитої, слугу М. Калиновського. Як свідчили уманський наказний полковник Матвій Нечай — брат славного брацлавського полковника Івана Нечая, а також уманський міський (городовий) отаман Іван Кияниця, Суловського було приведено під Бар, де стояв Б. Хмельницький, і допитано. Той визнав, що під час облоги в Сочаві козаків Тимоша Хмельницького Лупу писав до короля Яна-Казимира, просячи про допомогу проти українців. Змінив свою думку про Лупу й султан Мухамед IV, котрий перестав розглядати Лупу як можливого господаря. Тому, коли хан почав вимагати його видачі, Хмельницький не став опиратися. Приблизно 4 грудня 1653 р. до Умані примчав загін з 50 кіннотників (30 яничар Іслам-Гірея і 20 козаків Б. Хмельницького), взяли Лупу під арешт і повезли до Криму, де він і скінчив свої дні у засланні. Суловський же після допиту був ув'язнений з іншими двома полоненими поляками в уманській в'язниці і сидів, закутий у кайдани, під вартою. Його подальша доля невідома. Очевидно, Суловського обміняли на якогось значного козака (29*).

28 серпня 1653 р. розпочався новий похід Богдана Хмельницького з метою дати відсіч польським військам, очолюваним самим королем Яном-Казимиром. Виступив у похід і Уманський полк, яким командував Йосип Глух. В Умані лишилася тільки мінімальна кількість козаків. Головні події розгорнулися на Поділлі, під Жванцем. Там українсько-татарське військо блокувало польський табір і легко нейтралізувало спроби поляків вирватися з мішка.

Коли тривали бої, на Україні з'явилося московське посольство, очолюване Родіоном Стрешньовим та Мартем'яном Бредихіним. Воно прибуло до Чигирина, але гетьман уже виступив у похід, і точно не було відомо, де він перебував. До того ж українські дипломати зумисне вводили їх в оману, відтягуючи зустріч з гетьманом. Річ у тім, що Хмельницький, який знову поставив Польщу на грань катастрофи під Жванцем, обложивши там коронне військо разом із самим королем, зовсім не хотів, щоб про його зв'язки з Москвою, на цей час уже

дуже міцні, знав кримський хан і не зірвав розгрому армії Речі Посполитої. Отже, московських послів довго водив по різних усядах їхній офіційний проважатий («пристав»), чигиринський козак, колишній полковник Іляш Богаченко, і найдовше вони перебували саме в Умані. 3 грудня 1653 р. московські послы виїхали з Чигирини до Буків, а звідти (11 грудня) на Умань. Шлях на Умань був тяжким і небезпечним, довкола все нагадувало про недавні жорстокі бої («города маліе и безлюдніе, и пустіе, от татар, и от ляхов проехать страшно»). Богаченко не міг навіть забезпечити належної кількості охоронців, бо майже всі козаки були у війську під Жванцем, решта несла сторожу своїх міст, а часто й не слухала наказів Богаченка. Послы занотували й таке незвичне ще тоді явище, як перехід деяких козаків у нижчий стан з власної волі. Якщо раніше всі рвалися в козацтво, то тепер воєнні лихоліття не робили для багатьох козацький стан таким привабливим, як раніше. Як занотували послы у своїй «відписці» — листі до царя, «иніе... за скудостью, в казаках битъ не похотели и почели битъ в мещанех». 11 ж грудня посольство прибуло до Маньківки, де перебувало два дні. Діждавшись очікуваної охорони (70 козаків з різних міст), Богаченко відправив звідси до гетьмана двох перекладачів (Василя та «Майданка»). Однак ці козаки, як потім виявилось, зовсім не прагнули помагати московським послам. У Немирові вони зустрілися з земляками-гінцями, що їхали від Хмельницького до Умані, й повернули з ними назад. У Кубличі вони зупинилися, але замість Умані взяли курс на Чигирин. Щойно послы довідалися про це і поскаржилися Богаченку, той пообіцяв покарати винних, коли ті повернуться, і прикувати до гармат. 13 грудня посольство прибуло до містечка Цимерманівки. Наступного дня тут виник перший конфлікт послів з Богаченком. Той отримав через чигиринського козака Прохора лист від гетьмана і на цій підставі звелів виїжджати на Умань. Послы запротестували, але Богаченко був непохитним. Того ж числа посольство прибуло до Умані і стало по хатах на постій. 18 грудня Богаченко послав з Умані до гетьмана гінця — корсунського козака Грицька з листом щодо посольства, а до часу Стрешньов та Бредихін мали чекати в Умані. Послы, однак, даремно часу не витрачали, вони знайо-

милися з містом і збирали важливу інформацію про хід воєнних дій. Зокрема відзначили, що і в ці тяжкі часи Умань є важливим торговельним центром; сюди приїздили з Криму, Очакова та інших міст Кримського ханства татарські та вірменські купці, наймаючи «двори та лавки у місті задля товарів». Навіть близькість до центру воєнних дій не перешкождала торговцям, до міста прибували задля якоїсь купівлі ординці, що кочували тоді поблизу.

19 грудня до послів прийшли згаданий вище уманський отаман Іван Кияниця (його, до речі, згадано в реєстрі 1649 р. на 15-му місці серед старшини полку) та шаргородський козак Остап Волошин і сказали, що цього дня наказний полковник М. Нечай отримав від уманського полковника Йосипа Глуха листа, який привезли п'ятеро козаків. Тоді вже наставало замирення під Жванцем. На жаль, хан уже втретє зрадив і відмовився продовжувати облогу польського війська, котре в умовах блокади гинуло від голоду і хвороб, змусивши Хмельницького миритися з королем на Зборівських умовах, що вже зовсім не вдовольняло український уряд. У листі Глуха повідомлялося про повернення до Криму та місць звичних кочовиськ орди, яка чинитиме напади на міста й села Уманського полку. У зв'язку з цим полковник вимагав, щоб людиність з навколишніх сіл і хуторів разом з великим та малим бидлом, взявши хлібні припаси, збиралася до Умані. Отримавши листа, Матвій Нечай наказав стріляти з сигнальних гармат і послав гінців, щоб люди з усієї околиці з'їжджалися в Умань. Вісті про укладення миру під Жванцем приніс і уманський козак Боженко, котрий виїхав з табору українських військ 9 днів тому (30^{*}). Це стурбувало послів, котрі негайно вирядили з листом до царя свого гінця Івана Полібіна. 24 грудня від гетьмана, що стояв тоді під Гусятином, прибув до Умані місцевий козак Грицько Степаненко з листом Хмельницького від 6 (16) грудня. У нього посла розпиталися про події під Жванцем та умови замирення і написали про все цареві в черговій «відписці», котру повіз холоп Стрешньова Родкін. (В іншому місці він називається не Родкін, а Афонька Лук'янов.) Коли ж ці дані підтвердив чигиринський перекладач Кость (26 грудня), який і привіз від гетьмана наказ Богаченку негайно виїжджа-

ти з послами до Торчиці відомим татарським шляхом, послі негайно стали збиратися в дорогу. 27 грудня вони разом з Богаченком, перекладачем Костем та 24-ма уманськими козаками охорони покинули Умань. Через небезпеку ординського нападу посольство вирішило їхати північніше, через Корсунь. Коли ж послі стали домагатися більшого почту (50 козаків згідно з гетьманським наказом), їм було відмовлено, оскільки всі уманські козаки пішли на війну, а місто Умань потребувало в цей тривожний час посиленої сторожі. Шлях посольства пролягав через місто Норочетов, а далі через Бабані (Старі Бабани – ?). Тут їх зустрів бабанський сотник, котрий тільки повернувся з війська, з наказу гетьмана покинувши його у Вінниці. 28 грудня послі виїхали з Бабанів до Маньківки. Місто було закритим, його жителі були наготові. За словами місцевого отамана, їхня сторожа нещодавно примчала з містечка Синиці, повідомляючи, що орда напала на це містечко, порубала там одних людей, а інших полонила. Послі зупинилися в Маньківці, й того ж дня до них прибув спеціальний посланець Хмельницького – майбутній гетьман Петро Дорошенко. Він повідомив, що Хмельницький тепер у Животові, ночуватиме в Ставищах, а йде до Корсуня, куди й наказав провести до себе послів. Посольство негайно виїхало до міста Іваньки. З ними було лише 14 уманських козаків, бо інші повернулися додому, ще й Дорошенко відпустив своїх провозатих. Маньківські ж сотник та отаман відмовилися дати своїх козаків до ескорту, мотивуючи це тривожною ситуацією. Того ж дня посольство дісталось з Іваньків до міста Кам'янки, де якраз перед цим татари вчинили наскок, вбили місцевого перекладача Тимофія, а його дітей та деяких інших людей, а також худобу забрали з собою. Потім було містечко Шавулиха, де посольство зустрів шавулинський сотник Максим Пушкаренко та ще 7 козаків. Тут довелося і заночувати, особливо зважаючи на татарську небезпеку (ординці йшли цим краєм уже третю добу). 29 грудня посольство дісталось до міста Ольховця. Це вже був інший полк. Звідси посольство продовжило свій шлях на Чигирин і прибуло туди 5 січня 1654 р. Того ж дня московські послі вже мали аудієнцію у гетьмана. На цих переговорах мова зайшла і про Умань. Гетьман Хмельницький і генераль-

ний писар Виговський пояснили причину появи свого листа до Умані М. Нечаю тим, що хотіли убезпечити місто від можливого нападу ординців, бо Умань є містом прикордонним і «татари у ньому задля торгівлі і своїх справ бувають безперервно» (31*). Важливе значення Умані як торговельного центру підтверджують і звістки московського гінця Якова Портомоїна, котрому 14 грудня 1653 р. у Путивлі розповідали про себе путивльські гармаші Федір Курдюмов та Михаїл Рожнов, що за 8 днів перед тим виїхали з Умані, де були «для свого торгового промислу» (32*).

Новий 1654 рік віщував недобре уманцям. Уже на його початку в руках польських загарбників опинилися Брацлав, Ладижин, Чечельник, Саврань, йшли бої під Демківкою, яка пізніше впала і була вирубана дощенту поляками князя Д. Вишневецького. Українські війська зайняли оборону в містах і містечках, особливу надію покладаючи на Умань (33*). Саме до Умані, як свідчить Величко, відступив з Брацлава Іван Богун зі своїм військом. Польське ж військо збиралося йти далі, але штурмувати Умань поки що не зважувалося.

У цей час в Україну прибуло велике посольство Московської держави, яке очолював боярин Василій Бутурлін. Воно мало на меті укласти союз із Україною. 18 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, яка прийняла відповідне позитивне рішення. Якщо відкинути стереотипи та фальсифікацію, що посилено нав'язувалися російською історіографією, особливо в радянські часи, то в цьому акті немає нічого містичного, зовсім немає бажання українців розчинитися в московському морі, ліквідувати свою власну державу тощо. Український уряд хотів лише встановити військово-політичний союз, спрямований насамперед проти Речі Посполитої, щоб зміцнити свою державність, відроджену з такими великими зусиллями. Московському уряду йшлося ж насамперед про збільшення території імперії за рахунок України, послаблення головного тоді суперника Московської держави — Речі Посполитої. Через це договір 1654 р. між Україною та Росією залишився незавершеним і неповним, хоча він і був рівноправним. Доки цей договір зберігав свій рівноправний характер, доти він був взаємовигідним для обох держав. За умовами попереднього по-

розуміння, укладеного в Переяславі в січні 1654 р. (сам договір на письмі укладався в Москві пізніше, у березні – серпні 1654 р. представниками трьох станів українського суспільства, але так і залишився незавершеним), обидві сторони мали обмінятися присягами. Ще й досі тривають дискусії щодо того, чи давав присягу від царського імені Бутурлін, але українському уряду довелося тоді присягати. Мали дати присягу і представники згаданих трьох станів: козацтва, міщанства і православного духовенства. Останнє категорично відмовилося присягати, інші ж присягали далеко не всі. Коли ж цю присягу змушували давати силою, тоді чимало хто називався не своїм іменем, що робило присягу недійсною. Додамо, що формально присяга давалася тільки на території Гетьманщини, котра тоді охоплювала меншу частину етнічних українських земель, але й на ній від участі у цьому своєрідному референдумі була відсторонена більшість населення Гетьманщини (всі жінки, а також селяни, які були наймасовішим класом тодішнього українського суспільства, були позбавлені права сказати своє «за» чи «проти»). Що стосується Уманського полку, то тут були і свої резони в негативному ставленні до союзу з Московією. Полк і так стояв на тодішньому кордоні (з Польщею) і змушений був приймати на себе тяжкі удари ворожих військ. У разі укладення союзу з Московією, Кримське ханство однозначно ставало на бік Речі Посполитої. Уманський полк, що стояв на тодішньому південному кордоні Гетьманщини, мав би вести тепер тяжку боротьбу не лише з польськими, а й ординськими військами. Не випадково, отже, уманського полковника Глуха, так само, як і брацлавського, не було на Переяславській раді, не випадково вони не присягали й пізніше...

Для відбирання присяги на царське ім'я Бутурліним були споряджені спеціальні місії. До Уманського полку випало їхати Івану Степановичу Істленьєву. 28 січня він і князі Ф. Борятинський та В. Горчаков писали цареві з Корсуня, що вони не можуть проїхати в призначені полки – в Уманський (Істленьєв), Брацлавський (Борятинський) і частково в Корсунський (Горчаков) через небезпеку ординського нашестя. Така небезпека справді була, бо хан різко негативно зустрів повідомлення про Переяславську раду, але це не міняє того

факту, що на території Уманського і Брацлавського полків ніякої присяги ніхто не давав, а в Корсунському полку церемонія проходила далеко не в усіх містах і селах. Щоправда, царські воеводи знаходили вихід у приписках і фальсифікаціях, включаючи всіх козаків до числа тих, хто нібито присягав, на підставі загального реєстру. Але якщо йдеться про Уманський полк, то й цього не було зроблено. Відмовився присягати і ряд чільних керівників Війська Запорозького: Іван Богун, Григорій Гуляницький, уманський полковник Йосип Глух та ін.

З того часу дійшов до нас список міст Уманського полку, в яких Істленьєв мав відбирати присягу. Він цікавий тим, що дозволяє простежити кордони Уманського полку і порівняти їх з кордонами 1649 р. Отже, у росписі 1654 р. були названі такі населені пункти Уманського полку: міста Умань, Осіївка, Борщівка, Верховна, Ладижин, Соболівка, Кублич, Вербич, Маньківка, Буки, Іванка, Бабани, Бузівка, Цимерманівка; містечка: Киріївка, Манчюлка, Мшарова, Демівка, Пенківка, Бундурівка, Іваньки, Маньківка, Устя, Стражгородок, Степанівка, Псарівка, Орадівка, Єгубець, Христиполе, Конева.

Як і при розгляді сотенних центрів 1649 р., постараємося локалізувати названі населені пункти. Отже, в числі міст бачимо згадувані вище Умань, Маньківку, Буки, Старі Бабани (можливо, треба мати на увазі не цей пункт, а Бабанку), Бузівку, Іваньки, а також Ладижин і Соболівку. Інші міста, ймовірно сотенні центри, згадані як міста вперше. Насамперед вкажемо на Цимерманівку, бо саме так, від імені її власника, в першій половині 17 ст. воно було названо. Пізніше в народі було переінакшено цю назву (Цеберманівка — від звичного в Україні слова «цебро», тобто відро), а в 1914—1915 рр. у зв'язку з вибухом Першої світової війни та антинімецькими настроями, котрі роздмухувалися пануючою шовіністичною верхівкою в Російській імперії, село було офіційно перейменоване в Іванівку. Назване село — центр сільради, знаходиться в Уманському р-ні за 17 км на північний захід від райцентру. Осіївка є нині селом, центром сільради Бершадського р-ну Вінницької області, що стоїть на берегах р. Оси за 23 км від райцентру. Кублич по суті злився з райцентром Теплик Вінницької області, являє собою залізничну станцію за 7 км від райцентру. Під

Верховною слід, очевидно, розуміти Верхнячку (нині смт Христинівського р-ну за 5 км від райцентру). На жаль, неправильне написання московськими писцями назв українських населених пунктів часом перешкоджає точній локалізації їх на сучасній карті. Так, згадувану поряд Борщевку взагалі важко співвіднести з якимось населеним пунктом сучасних Черкаської та Вінницької областей. Мабуть, тут треба мати на увазі саму Бершадь, котра, незважаючи на тяжкі спустошення, завдані їй польськими військами, все ж зберігала своє значення.

Що ж до Вербича, то тут, поза сумнівом, треба мати на увазі Гранів — село Гайсинського району Вінницької області, що лежить за 16 км від райцентру. (У XV ст. Вербич було перейменовано у Гранів його власником, польським магнатом Грановським, але, як бачимо, в народі збереглася саме ця, давня назва.)

Переходячи до містечок Уманського полку, зауважимо, що вони вперше виступають у джерелах як ймовірні сотенні центри. Отже, Кириївка — це Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінничини, котра лежить за 17 км від райцентру. Під Манчюлкою, без сумніву, треба розуміти нинішню Мочулку. Питання полягає тільки в тому, яку саме? Річ у тім, що нині в Теплицькому р-ні Вінничини існують поряд дві Мочулки — Велика й Мала. Дату заснування першої згадана «Історія міст і сіл...» не подає, але вказує, що раніше вона мала назву Доброполь. За даними того ж енциклопедичного видання Мала Мочулка існує з 18 ст., хоча в даному випадку можна й засумніватися. Все ж схилиємося на бік визнання пріоритету у даному випадку за Великою Мочулкою. Мшарово теж можна локалізувати із застереженнями. Ймовірно, це сучасна Мишарівка — село, центр сільради Теплицького р-ну Вінничини, що лежить за 12 км від райцентру. Так само важко точно локалізувати Демівку. Найближчими населеними пунктами з подібною назвою є Демківка Тростянецького р-ну на Вінничині, а також залізнична станція з такою ж назвою в тому ж районі. Під Пеньківкою слід розуміти Пеніжкове Христинівського р-ну, що за 11 км від райцентру. Про це свідчить і той факт, що село було засноване на поч. 17 ст. в лісі на вирубках, отже назва Пеньківка з'явилася не випадково. Під Маньківкою слід

розуміти ту Маньківку, що знаходиться в Бершадському р-ні Вінничини (село, центр сільради за 17 км від райцентру). «Устя» — це є Устя, село Бершадського р-ну Вінницької області, що за 12 км від райцентру. Зберіг свою назву і Стражгородок — село, що стоїть під Тепликом Вінницької області північніше райцентру. Відзначимо, що та ж «Історія міст і сіл...» датує початок цього села 1708 роком (34*), між тим як воно є старішим щонайменше на 50 з лишнім років. Під Степановкой слід, очевидно, розуміти Степківку — село Сушківської сільради Уманського р-ну. Є у списку московського посланця і сама Сушківка. Псярівку зараз на сучасній карті України не знайти. Вона була перейменована у 1945 р. на Ятранівку. Це знову ж таки Уманський р-н. Орадівка і Ягубець знаходяться нині в Христинівському р-ні Черкаської області. Потрапила до списку й сама Христинівка, хоча й під іншою назвою — Хрестиполя. Тут похибка незначна, особливо коли зважити, що раніше це місто називалося Христигородом. Коневу і Бундурівку поки що неможливо локалізувати.

Порівнюючи між собою відомості Реєстру Війська Запорозького 1649 р. та присяжних книг 1654 р., бачимо, що Уманський полк зазнав певних територіальних змін. Одні сотенні центри вже не згадувались у 1654 р. (Івангород, Кочубіївка, Романівка, Кисляк), натомість з'явився ряд інших.

Причинами цього були насамперед спустошення, заподіяні військами Речі Посполитої та Кримського ханства під час кампаній 1652–1653 рр. Однак, і на початку 1654 року Уманський полк являв собою грізну силу й охоплював досить велику територію, яка сьогодні становить західну частину Черкаської області (Уманський, Христинівський, частково й Тальнівський райони) та східну частину Вінницької області (Бершадський і Теплицький райони). Варто враховувати також ймовірність певних територіальних змін у зв'язку з коригуванням кордонів Уманського полку з кордонами сусідніх козацьких полків, насамперед Вінницького та Брацлавського).

Звістка про укладення російсько-українського союзу викликала роздратування у Варшаві та Бахчисараї. Найгірші передчуття уманців стали справджуватися. Вже 1 березня житомирський староста Тишкевич пропонував просити хана, щоб

той з кількома десятками тисяч ординців ударив на Умань, а поляки в той же час – на Дубно. І справді, Польща і Крим уклали між собою військовий пакт, і вже навесні 1654 р. міцність західних кордонів Української козацької держави випробував великий гетьман коронний Станіслав Потоцький («Ревера»). Наступ прискорили чутки, боуцїмто полковник Іван Богун хоче перейти на бік короля. Богун не присягав московському цареві Олексію, але він зовсім не збирався покидати Богдана Хмельницького і переходити до польського табору. Потоцький же сподівався, що в разі його наступу Богун – один з найавторитетніших керівників Національно-визвольної війни, перейде на його бік. Отже, польські війська розпочали наступ на Кальник, а Богун, маючи мало війська, відступив до Умані. «Заятрений гетьман, – пише Величко, – кинувся вслід за Богуном до Умані, немилосердно знищуючи тамтешніх українських людей, рубав упень, зовсім нікого не милуючи, всіх, хто тільки під руку навинувся. Саме тоді він по-тиранському вибив і вирубав дощенту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, в Єгупці та Христинівці, двох містечках Уманського уїзду, ввійшовши туди через одур і присягу на самий світлий Великдень. Потім він прибув і до самої Умані, застав тут Богуну і завзято кинувся на штурм міста. Але за одну годину втратив у тій січі до семи тисяч польського війська, повернув із соромом від Умані, а прямуючи до свого обозу в Межибожі, з гніву й лютості своєї зруйнував, піддавши вігню й мечу, мало не всю Брацлавщину» (35*). Як відзначив у коментарі до цього фрагменту літопису письменник Валерій Шевчук, Великдень тоді припав на 5 квітня, а поляки вже стояли тоді в Ягубці, вертаючися від Умані, бо взяли приступом містечко ще на шляху до полкового центру. На самий же Великдень вони взяли приступом Мошурів – село, яке нині знаходиться в Тальнівському районі Черкаської області. 16 травня 1654 р. Б. Хмельницький та І. Виговський повідомили московського посла в Україні Томилу Перфільєва, що їм писав із Шаргорода сотник «Взелиський» про відступ польських військ з-під Умані. В ар'єргарді цього війська йшов загін полковника Окуня (понад 60 шляхтичів), котрий спробував зненацька захопити Шаргород, але був розбитий. Сам Окунь був поранений і потрапив до рук коза-

ків. У полоні він помер від ран (36*). Про це ж згадував і сам гетьман у листі до царя від 26 травня і уточнив, що цей Окунь, «королівський ротмістр», помер від ран у Маньківці (37*). Варто згадати тут і раніший лист гетьмана до хана Іслам-Гірея III від 26 квітня 1654 р. Тут повідомлялося про донесення від уманського полковника: «Коли під Уманню він бив ляхів, тоді в цій битві потрапив до нас у полон ксьондз капелан пана Потоцького, коронного польного гетьмана. Він був тяжко поранений, однак, проживши ще кілька днів, розповів нам перед своєю смертю все під совістю». Зокрема, полонений сказав, що нібито королівський брат — Карл Фердинанд «як тільки добре виросте трава, має йти просто на Умань» (38*). Карл Фердинанд був ще непримиреннішим до українських повстанців, однак, будучи особою духовного сану, не брав участі у військових походах. Окунь передав по суті правдиву інформацію, бо дійсно готувався новий каральний похід Речі Посполитої і його траса мала пролягати через Уманщину. Подібність же двох цих епізодів у різних документах дозволяє зробити припущення, що «ксьондз капелан» і ротмістр чи полковник Окунь — це одна й та сама особа.

Документи, опрацьовані свого часу М. Грушевським та іншими дослідниками, доповнюють картину тяжких боїв на Уманщині. Так, під Івангородом вороги мало не схопили Богуна, що відступав до Умані. В той час, коли поляки заходили однією брамою до міста, Богун уже вирвався через іншу, втративши при цьому свого перекладача й одного слугу-татарина, а також прапор і литаври. Говориться й про те, що «Ревера» — Потоцький і Чарнецький навіть зайняли частину Умані, але неодноразово були в лютій січі відбиті від замку козаками Богуна й Глуха (39*). 1 травня 1654 р. С. Лянцкоронський писав у листі до коронного підканцлера, перемиського біскупа Анджея Тшебицького, що «Ревера», «спаливши все місто Умань і Уманщину, столицю і гніздо всієї ребелії обернувши у попіл, повернувся у Брацлавщину за Буг» (40*). Звістка про взяття Умані польськими військами є недостовірною. І все ж важко не повірити Виговському, коли той 17 травня 1654 р. визнавав, що в результаті польського наступу під Уманню та в інших містах полку було спалено багато козацьких домів, а чи-

мало людей потрапило тоді в полон. Через кілька днів він же сказав московському послу Томилі Перфільєву, що Річ Посполита прагне знову йти наступом, цього разу вже не тільки на Умань, а й на Київ, «щоб козаків зламати» (41*). Руський воевода Речі Посполитої у листі до згаданого вище А. Тшебицького (від 31.05.1654 р.) відзначав, що «Уманщина – столиця і гніздо бунту – обернена в попіл», але водночас вказував на те, що «Богун та уманський полковник (Й. Глух. – Ю. М.) вже зібрали чималі полки» (42*). Після цього тяжкого удару, завданого Уманському полку, був ще один, хоч і незначний: 8000 ординців прийшло під Умань і вчинило там якусь шкоду. Але те, що їм вдалося пройти непомітно, викликало невдоволення Хмельницького, і він змістив уманського полковника Й. Глуха та не названого на ім'я білоцерківського полковника, пригадавши їм і невдачі в боях проти польських військ. В усякому разі про це сказав (26 травня 1654 р.) московським послам Т. Спасителєву та П. Протасьєву новий білоцерківський полковник (43*). Новим уманським полковником став замість Глуха Семен Оргіяненко. Після того як ворожий наступ на Умань було відбито, Хмельницький переносить центр воєнних дій північніше – в район Фастова та Білої Церкви. Успіхи були вагомими, що дозволило гетьманові перекинути в Білорусь потужний корпус у 20 000 козаків (Чернігівський, Ніжинський, Стародубський полки, а також козаки-добровольці) (44*). За свідченням Виговського, перед 26 червня 1654 року до гетьмана завітало молдавське посольство господаря Георгія Стефана, яке очолював Мирон Чоголі. Воно привезло мирні пропозиції і було дружньо прийняте й відправлене. Однак після того аж під Кам'янцем-Подільським полонений польський вояк показав, що молдавське посольство нібито мало розвідувальну мету. Реакція гетьмана була миттєвою. негайно послали за посольством Чоголі, затримавши його в Умані до прояснення справи (45*). Чоголі вдалося виправдатися і згодом повернутися до Ясс. Того ж року Умань приймала у себе не лише купців і дипломатів. Через Балкани і Молдавію до України та Росії прямував православний антиохійський патріарх Макарій. Він благополучно здійснив свою місію, благословив Богдана Хмельницького на священну війну проти ворогів православ'я

і повернувся на батьківщину. Його син Павло ретельно занотовував все бачене і почуте в Україні, через яку довелося проїжджати двічі (у 1654 та 1656 рр.). На межі 19-го – 20 ст. істориком Муркосом було видано в перекладі з арабської п'ять грубесних томів опису подорожі патріарха Макарія, складеного Павлом Алеппським (Халєбським). В наш час у Польщі М. Ковальською було видано скорочений опис подорожі патріарха по Україні, натомість українською мовою маємо, на жаль, тільки невелику книжечку, в якій вміщено уривки з твору Павла, а також статтю В. Борисенка теж з публікацією уривків (46*). Між тим, це унікальне джерело до історії України й Уманщини зокрема, писане людиною, котра глибоко любила український народ і ставила його за приклад іншим. Захоплюючу розповідь іноземця давно вже пора видати в повному обсязі українською мовою. Нами (в додатках № 4) наводяться тільки ті фрагменти твору, що стосуються безпосередньо Уманщини, тим більше, що Умань була першим великим українським містом на шляху патріарха та його сина-мемуариста.

Згодом до Умані приїхав славетний турецький мандрівник і мемуарист Евлія Челебі. Його десятитомна і знаменита на весь світ «Книга подорожей» перекладалася багатьма мовами. На жаль, українською мовою досі перекладалися лише незначні уривки, польською – одна книга (опис Криму та Південної України), російською – три книги з десяти, щоправда, найважливіші для історика України (опис України, опис Криму, опис Північного Кавказу). Челебі не лишив поза своєю увагою і Умань. Щоправда, точно встановити час його перебування в місті складно. Видавці російського перекладу вважали, що це треба віднести до жовтня – листопада 1657 р., але на наш погляд, перебування турецького мандрівника в Україні взагалі треба датувати кінцем 60-х років 17 ст., тобто часами гетьманату Петра Дорошенка. Та хоч би як там було, опис Умані турецьким мандрівником варто подати поряд з описом православного араба – Павла Алеппського. Хоча Челебі був мусульманином і високопоставленою особою Османської імперії, котрій українські козаки протягом століть мужньо ставили чоло, через що він куди холодніше, часом навіть вороже ставився до козаків, проте й він не міг стримати свого захоп-

лення Україною і зокрема Уманню. Як і у випадку з твором Павла Алеппського, ми не можемо тут цитувати весь солідний том про Україну «Книги подорожей», але опис Умані можна навести:

«Фортеця Умань. Деякі називають її Уманка. Це велике місто на березі ріки. Воно знаходиться під владою коша козацької країни. Його околиця лежить на відстані 5 годин шляху. Це паланка (фортеця. — *Ю. М.*), оточена парканом із товстого дерева і земляним валом. Її стіни заввишки — 20 ліктів. Насипний вал має завширшки 10 аршин. Bastіони мають висоту по 23 ліктя. Гармати — невеликих розмірів. Місто має 21 ворота, і вони переважно дерев'яні. Ворота, які виходять до берега ріки, використовуються для забору води. На північ від фортеці місцевість заросла очеретом і є заболоченою. На всі боки від фортеці лежить рівнина, на котрій лежать гарні села. Тепер ця фортеця перебуває під владою польського короля, а правителем столиці є Дорошенко, сили якого — сім тисяч добірного війська.

Коли хан (Мухамед-Гірей IV. — *Ю. М.*) з'явився перед воїнами фортеці, ті вдарили в барабани, крикнули "Ура!" і повели нас до самої фортеці. У ній на знак привітання стріляли з гармат і рушниць і так старалися, що навіть небо затряслося. Хану піднесли багаті подарунки й дали пишний обід.

В цей час від добропануючого падішаха Мухамеда IV кримському ханові принесли указ та дружнє послання, у котрому говорилося: "Нехай твоя священна війна проти Ракоці (правитель Трансільванії Дьєрдь II Ракоці. — *Ю. М.*) буде благословенна та успішна!" (далі йде опис дарів султана кримському ханові. — *Ю. М.*).

Того ж дня він відправив посланця назад, давши йому 500 душ, щоб вони провели його до Бендер. Сам хан три дні залишався під фортецею Умань.

Ми зайнялися оглядом фортеці Умань, чекаючи прибуття дарів з прилеглих до неї місцевостей. Судячи з відповідей визначних мужів, що знаходилися у фортеці, в межах міських стін знаходиться 9000 великих і малих будинків з верхніми поверхами. Всі будинки вкриті дранкою або тесаним деревом, мають пічечки й печі. Тут є 70 церков і монастирів, 80 крам-

ниць, сім заїжджих дворів, три лазні з печами. Один з старших фортеці — це вамеш або ж митний начальник.

Мова русинів. Цей козацький нарід, як і московити, сповідує грецьку віру, шанує хрест, святкує ті ж свята і читає Євангеліє. Невеликі приклади з їхньої мови: один — 1, дві — 2, три — 3, чтири — 4, пяк — 5, шеск — 6, сім — 7, восьми — 8, девік — 9, десік — 10. Хліб, вода, ходи, сяк (сядь), вохон (бохон, тобто буханка. — Ю. М.), яблука, ісфінья, ісфекча (свіча); хлебе принес (принеси хліба), ложича (ложка), ходи сиди (ходи сюди), груша, ісліві (сливи), мед, масло; куди йдеш? Куди ходуча? Помахай Бо (помагай Бог), пувай здоров, іспасів (спасибі), а йди здоров (будь здоровий), чи ти здоров, хлопче; парубок, овечка, часнок, чибуля, курича, конь, утва, черевик, дай мені.

Хоч і соромно писати нікчемні слова, але, мабуть, це необхідно. Треба навіть знати, як вони лаються, щоб остерегтися, бо сказано: "Я пізнав зло не заради самого зла, а щоб уберегтися від нього". Наприклад: "мужик — ісфінья", "хуч ісфінья", "іскройся собак", "дуку" (дупа — ?), "дідько-хлопчик".

І досі треба стеретися кривд з їхнього боку, бо це стійкий, впертий і сердитий народ.

Цю фортецю Умань ми розглядали і роздивлялися, наскільки це було можливо, протягом 7 днів. Тут його високість хан дав військам, які прийшли до нього на поміч, польському війську і козакам і відслав їх додому. А сам, залишившись тільки з кримським військом і з військом наших буджацьких татар, тобто із 120 000 татар, негайно вирушить у путь, щоб з'єднатися з нашим паном (візиром Османської імперії. — Ю. М.) Мелек-Ахмед-пашою, котрий знаходився під Акерманом (Білгородом-Дністровським. — Ю. М.). Вийшовши з фортеці Умань на киблу (шлях — ?), хан протягом дня пройшов великі ліси і вкриті лісом гори і прийшов до фортеці Ладжин...» (*Эвлия Челеби. Книга путешествия.* — М., 1961. — Вип. 1. — С. 87–89).

Улітку 1654 р. Московська держава нарешті розпочала війну проти Речі Посполитої, але воліла діяти переважно на білоруському фронті, куди й Хмельницький послав свою велику армію на чолі з наказним гетьманом, полковником Іваном Золо-

таренком. Українська ж армія мусила діяти практично сама і проти коронних військ, і проти Кримського ханства та його васалів – ногайських орд. Тому гетьман енергійно добивався виконання Москвою своїх союзницьких зобов'язань, писав про воєнні плани і дії Варшави і Бахчисараю (в Криму якраз помер Іслам-Гірей III, а новий хан – Мухамед-Гірей IV був рішучим противником воєнно-політичного порозуміння між Україною та Росією). У ряді своїх листів гетьман торкався ситуації в прикордонних полках, в т. ч. Уманському. Так, у своєму листі до царя від 8 жовтня 1654 р. гетьман писав про напади ординців на «полки Чигиринський, Корсунський, Уманський і Брацлавський» (47*). У цьому ж листі говорилося і про те, що в Яреми, козака Уманського полку, людини давно заслуженої у Війську Запорозькому, в минулому році поляки забили одного сина, а другого полонили. Тому гетьман просив повернути з Москви відправленого туди з України значного польського полоненого – Миколая Міроша, суддю полку краківського воєводи, щоб обміняти його на сина Яреми, теж козака – реєстровця Уманського полку.

Нові грозові хмари над Уманщиною стали збиратися вже восени 1654 р. Першими їх ознаками стали ординські напади.

13(3).11.1654 р. брацлавський полковник Михайло Зеленський написав з Баланівки листа до Хмельницького, повідомляючи, що одна орда пішла на Умань, а друга – на Чечельник, що поляки готуються завдати удару зі свого боку. Через день у новому листі він писав Хмельницькому, що йде проти тієї орди, котра пішла на Чечельник. Ще через два дні, 16 листопада, до гетьмана звернувся й уманський полковник С. Оргіяненко. Його текст, що зберігся лише в тогочасному російському перекладі, варто навести повністю:

«Мні многомилостивий пане гетмане и добродію мой великий!

Здравія доброго и счасливого пребиванья от Господа Бога желаю вашей милости, яко добродію моему. Пришел казак Тресчиного полку, которий жил у Дністра, и уже тот сказывает в гору загнали, а казаков иных и поймали. И для того ныне с ним был нікто казак, Касеновский житель, и сказивает, что велми великая сила их есть, что уже сошлись с татари и ляхи

и волохи (молдавани. — Ю. М.) и мутьяны (валахи. — Ю. М.), с пушками и с пішими людми идут зіло силно; и я о них испроси, и его до вашей милости, добродія моего, вскорі отсилаю. О том прошу твоей милости, изволь нам каков совіт подати и куда нам обратится, что на Бар шед конечно б ті дни хотя ударить. То відомо учиня вашей милости, моему милостивому пану, Господу Богу твою милость вручаю. Дан с Умани, літа 1654, місяца ноября в 6 день.

Вашей милости, добродію моему, желателний слуга и поволний, Семен Одеяненко, полковник Войска его царского величества Запорожского» (Акты ЮЗР. — Т. 14. — СПб., 1889. — С. 121, 122).

У грудні 1654 р. у каральний похід на Україну рушили польські війська, скеровуючи потужний удар насамперед на Брацлав і Умань. 14 грудня відбувся тяжкий бій під Брацлавом, у якому поліг наказний гетьман, військовий осавул Василь Томиленко. На його місце став прилуцький полковник Яцько Воронченко. Були поранені полковник М. Зеленський, сотник М. Махаринський, вбито 50 козаків, а поранено 70. Польське військо явно переважало українське своєю кількістю, тому було вирішено спалити Брацлав і відступати до Умані. Наказний гетьман і полковники Богун (вінницький), Оргіяненко (уманський), Зеленський (брацлавський) і Гоголь (подністровський) мусили під тиском обставин прийняти це нелегке рішення. Деякі частини пішли на Соболівку та Куну, а більшість українського війська укрилася в Умані. Крім згаданих полковників, за стінами Умані укріпилися також колишній уманський полковник Йосип Глух, сотники Михайло Махаринський, Ференц Рац (Сербин), про якого мова піде далі, та ін. Сюди Б. Хмельницький послав підкріплення, нарешті прибула й поміч, хоч і невелика, від царського воєначальника, боярина Василя Бутурліна — 6 рот (очевидно, іноземних найманців) на чолі з майором Графом. Польське командування дещо затрималося з маршем на Умань, чекаючи на підхід орди, але згодом посунуло вперед і обложило місто. Почалися штурми, що проклали криваву межу між 1654-им і 1655 роками. У своєму листі від 28 січня 1655 р. М. Потоцький згадував про свій попередній лист із Тростянки про те, що польське військо з'єдна-

лося з ординцями і мало виступати з-під Умані. Для польського головнокомандувача було ясно, що поки Умань не впаде, весь край між Дністром і Бугом та його околиці ніколи не будуть під польською владою («всі наші праці у заспокоєнні шляху між Дністром і Бугом і близької до нього України даремні, якщо Умань не буде підкорена») (48*).

Потоцький послав спочатку до уманців Чарнецького і Соколинського разом з татарськими послами, намовляючи до капітуляції. Однак українці не хотіли й чути про це. Богун, що керував тоді всіма силами обложених, наказав спалити передмістя й монастирі, два долішніх міських райони і перейшов до третьої лінії оборони, над якою панував замок. Тоді Потоцький наступного дня (25 січня 1655 р.) звелів розпочинати потужний штурм Умані.

Феодосій Софонович, знову ж таки на підставі Уманського літопису, занотував у своїй хроніці: «Року 1655-г(о) по Рождестві Христовом шли гетманове короннии з великою силою своєю под Умань из татарами, добивали през три дни всіми силами, штурмами, арматами, гранатами, огнистими кулями, котрими немало людей в місте забивали...» (49*). Сам Потоцький так описував початок штурму: «...одні (полки) з п. воєводою руським з лівої руки, від Нового міста, спаленого. Другі зі мною, з арматою п. Гродзіцького і з п. обозним коронним, що з своєю драгонією і з охотною челяддю свого полку досить добре справувалися з тими, що виходили на вали і зганяв їх з поля. Треті полки, від монастиря спаленого — з п. ловчим подільським, що теж не менше добре ставився, натискаючи на тих, що випадали з тої сторони і наробив з гармат гранатами чималої шкоди в такім стиску людей. Під вечір випадали в бік п. воєводи руського, але піхота, добре витримавши наступ, дала їм сильного огня і загнала в самі вали. Але огнисті кулі не привели до запалення міста: обложенці їх пильно стерегли і зараз гасили, понакривавши доми мокрими ряднами...» (49-а*). Обложені мужньо відбивали ворожий наступ, завдаючи карателям тяжких втрат. Гинули й самі оборонці міста. Очевидно, тоді було поранено уманського полковника Оргіяненка. В усякому разі, знову бачимо уманського полковника Йосипа Глуха (про нього влітку 1654 р. твердили, що він помер від морової

пошесті, котра зачепила й Умань, але, як бачимо, ця звістка була неправдивою). Героїчна оборона Умані в січні 1655 р. навічно вписана золотом у книгу української військової слави. Не випадково визнання героїзму оборонців Умані походило й з уст ворогів. Так, польський хроніст 17 ст. Рудавський порівнював Умань із славнозвісною голландською Бредою, фортецею, котра витримала потужну облогу іспанських військ наприкінці 16 ст. в розпал Нідерландської революції, що одночасно була і визвольною війною голландського народу проти іспанських окупантів. Сондецький староста Костянтин Любомирський писав, що під час штурму Умані поляки полонили місцевого вїта і той на допиті показав, що за Уманню вже стоїть українсько-російське військо силою у 24 000 вояків (50⁺). Йшов переддень битви під Охматовом, яку за те, що вона відбувалася в люті морози, прозвали Дрожипільською (від «Дрижиполе»).

На допомогу обложеної Умані поспішав з військом Богдан Хмельницький, при боці якого були й боярин Василь Шереметев та князь Г. Ромодановський зі своїм корпусом. Гетьман уже зупинився в Ставищах. Поляки дізналися про це від полонених повстанців, яких після допиту забили, хоча московитам зберегли життя і привезли їх до Потоцького. На допиті вони запевнили Потоцького, що московського війська було при Хмельницькому не більше 6 тисяч. Зачувши про підхід Богдана Хмельницького, поляки вирішили облишити Умань і йти назустріч українсько-російському війську. Вони сподівалися розбити гетьмана, а потім продовжити облогу Умані. 27 січня поляки стали відступати з-під Умані. Козаки спробували вдарити їм у тил, але без успіху. До того ж при цьому поліг, очевидно, наказний уманський полковник. Що стосується Оргіяненка, то його деякі джерела згадують як наказного уманського полковника. На початку 1657 р. польська армія взяла курс на Соколівку й Бузівку. Коли підходили до Бузівки 29 січня, щоб там заночувати, роз'їзд повідомив, що орда вже наблизилася до української армії під Охматовом (нині це село Жашківського р-ну Черкаської області, що лежить за 12 км на південний схід від Жашкова). Все польське військо посунуло туди, і під Охматовим 29 – 30 січ-

ня розгорнулася одна з найкривавіших битв в історії Національно-визвольної війни, в якій обидві сторони зазнали тяжких втрат, до того ж ще й від холоду. 30 – 31 січня обидві армії вже не вводили в бій головні сили, обмежуючися герцями й артилерійським вогнем, витримуючи нестерпний голод у відкритому всім вітрам чистому полі, не маючи ні дров, ні води. І все ж перевага була на боці української армії. В критичний момент з Умані підоспів Богун, котрий вдарив з тилу на ворогів і поклав, за словами літописця Величка, 3000 труп (51*). Потім козаки рушили «оборонною рукою» до самого Охматова, де вже було легше стояти. На жаль, до гетьмана не підійшли, як планувалося, своєчасно п'ять лівобічних полків, що стояли в Буках. Через це Хмельницький, за словами літописця, дуже гнівався на лівобічних полковників, що «до него не пробивалися» (52*). Гетьман хотів знову сточити бій, але польське військо вже далеко відступило. Воно намірилося було захопити Маньківку, але сюди завчасно прибув Зеленецький. За словами самого Хмельницького, три дні козаки відбивали наступ польсько-ординських військ і тоді «барзо много татар, яко и ляхов набито, і нічого неприятелі не учинивши, назад отступили зо стидом і неславою». Зеленецький прислав гетьманові «язика» – ординця, взятого в полон під час тих боїв, який повідомив, що частина орди мала вже повернутися додому. Однак інша орда на чолі з другою після хана особою (калгою-солтаном), а також нурадин-солтаном, Муняк-солтаном, Карач-беєм, Муртаза-беєм та ін. вдарила на місто Торговицю. Звідти ординців прогнали, тоді вони повернули на Умань, але й тут зазнали поразки. Ординець, взятий у полон під Уманню, засвідчив, що калга-солтан послав тоді до поляків, пропонуючи новий похід, але ті відмовилися, мотивуючи це великими втратами, втомленістю війська і браком піхоти (53*). Поляки після невдачі під Маньківкою відступили до Христинополя (Христинівки), спалюючи все на своєму шляху. Потім вони відступали далі, громлячи невеликі козацькі частини, які або відходили з Умані, або туди поспішали. Це трапилося під Талалаївкою (під Христинівкою), Шельпахівкою (під Христинівкою), Шарівкою (ймовірно, сучасний Шарин Уманського р-ну), Кочубіївкою і Сухою Дібровою.

Були пограбовані й спалені такі села, як Устя, Дмитрашівка, Лещинівка (ця була так прозвана, очевидно, тому, що була раніше маєтністю магната Анджея Лещинського). Серед козаків, що потрапили в полон, був і уманський військовий лікар (цирюльник). У світлі українських реляцій похід польської армії складався не тільки з перемог. Ворог зазнавав відчутних втрат.

Хмельницький ставив перед уманським полковником вимогу активніше діяти проти ворога, добувати язиків. Так, гетьман наказав уманському полковнику захопити доброго «язика». Це завдання було виконано. Козаки-уманці в Усть-Бершаді захопили в полон Філіпецького, шляхтича з хоругви Суходольського полку краківського воєводи. Цей полонений повідомив, що все командування польської армії подалося на сейм до Варшави, а своє військо під командуванням полковника Себастьяна Маховського поставило на квартири за Бугом. Він же сказав, що коли виросте трава, то почнеться новий похід на Україну, в якому нібито мають взяти участь також придунайські держави. Стривожений цими звістками, Хмельницький вирішив послати Філіпецького до Москви і водночас нагадати про обіцяну царем Олексієм допомогу. Полоненого і лист гетьмана до царя повезли богуславський сотник Ясько та сотник Уманського полку Тимофій (54*). Трохи згодом (31.03.1655 р.) Хмельницький у листі до боярина Шереметєва згадував про послання уманського полковника, в якому йшлося про відхід орди з Поділля (55*). На жаль, орда відступала не з порожніми руками, а з великим ясирем. Польський воєначальник Тишкевич писав зокрема: «...тих, що їх погнала Орда за той короткий час, рахую на 200 тисяч — з тими, що до Криму забрала. Кожен татарин мав на 30 душ ясиру. Самих дітей, подушених по дорогах і в фортецях, рахую на 10 тис. Велів я попам їх ховати, і до одної ями накидано 270, а решту й кинули ховати; не було між ними старших від одного року — старших орда забирала. Селяни ходять купами за нашим військом, оплакуючи свою мізерію. Самих церков зруйнованих лежить до 1000...» (56*). Звичайно, українське військо докладало всіх зусиль, щоб відбити своїх з неволі. Так, Іван

Богун успішно громив ординські зағони, котрі, обтяжені ясирем, поверталися від Чуднова, Котельні, Кодні, Кормина й інших міст, прямуючи до свого коша, який стояв біля Вороного та Умані. Але визволити всіх не вдалося, як не вдалося й завдати потужного удару по ворогові, що в цей час мав перевагу на цій ділянці. До всіх нещасть долучилася і якась епідемія. Полонений, старий реєстровий козак Кость, визнав на тортурах, що «в Умані велика пошесть, полковник уманський помер від тієї хвороби і бідних людей багато вмирає. Московити аж вийшли в поле й стоять під містом». Тут згадано, ймовірно, Йосипа Глуха, після якого уманським полковником став, очевидно, Михайло Ханенко – майбутній гетьман. Отже, після боїв початку 1655 р., ординських підпалів і грабежів Поділля, особливо Брацлавщина, стало перетворюватися на пустелю. Павло Алеппський, котрий знову проїжджав цим краєм у 1656 р., вже повертаючися на батьківщину, нічого не говорить про квітучі міста й села, що тут були всього два роки тому, й обмежується лише кількома фразами: «Козаки послали (з-під Умані, щоб провести патріарха Макарія до Рашкова) дві хоругви війська, і ми проїхали ті городи, що торік спустошили і попалили ляхи разом з татарами. Через це дороги тут стали страшні й небезпечні, особливо один день дороги перед Дністром (в околиці Рашкова), бо як в місцевості пограничній тут можна здібати великі банди молдавських та інших розбишак» (57*). Відбивши з великими труднощами ворожу навалу, українські війська перейшли в потужний наступ по всій лінії фронту. 22 червня 1655 р. у Києві відбулася остання велика нарада командувачів, у якій брав участь і московський боярин Василь Бутурлін, що стояв на чолі корпусу царських військ на Україні. Були узгоджені всі деталі походу. Якраз у цей момент брацлавський полковник М. Зеленський прибув до Києва і повідомив про розгром ногайської орди, яка напала на південно-західні кордони Гетьманщини. Він же привіз із собою важливого ординського «язика», котрий був пересланий до царя. З «язиком» та листом Б. Хмельницького до Москви вирушили гетьманські посланці Василь Куколь, осавул Брацлавського полку, та Максим Мартиненко, осавул

Уманського полку (58*). Можливо, це був Жадан Мартиненко, вписаний серед старшини Уманського полку в реєстр 1649 р.

Наступ українських військ влітку — восени 1655 р. розвивався напрочуд успішно, а в Білорусі українська армія наказного гетьмана громила литовсько-шляхетські війська, діючи разом з царськими військами. Під час тієї кампанії було взято Вільно, обложено Ригу. Що ж до українського театру воєнних дій, то тут Хмельницький швидко просувався на захід, розгромив польські війська під Городком, обложив Львів, визволив значну частину Галичини, а полк під командуванням Данила Виговського, брата генерального писаря, взяв Люблін, зупинившись лише перед міським замком. Діяльну участь у поході брали й козаки Уманського полку, і загальний успіх української армії став переконливим реваншем за шматування поляками та ординцями земель південно-західних українських полків у 1653—1655 рр. Розпочалися тяжкі для Польщі роки «потопу». На неї вдарили також нові союзники України: Швеція, Трансільванія і Бранденбург. У 1656—1657 рр. війська коаліції оволоділи майже всією Польщею, а король Ян-Казимир утік до Сілезії, що була тоді під владою Австрійської імперії. Однак у розпал перемог Росія уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою у Вільні (осінь 1656 р.), що й звело нанівець успішний похід 1655—1656 рр., а також і російсько-український договір 1654 року.

Умань під час кампанії 1655—1656 рр. жила досить спокійним життям, тепер бої точилися далеко від неї і лише часом доводилося відбивати ординські наскоки. Так, ординці під час нападу на околиці Умані та Сушківки пограбували купців і захопили в полон загін козаків, який супроводжував цих торговців. У цей момент успішно діяла й українська дипломатія, добиваючися зокрема від султана Мухамеда IV приборкання його васала — Кримського ханства з ногайськими ордами. 20.07.1655 р. українське посольство (Роман, Яків), а також кримський представник Шахін-ага, посланець константинопольського патріарха грек Федір та інші особи виїхали із Стамбула, а 4 вересня зупинилися в Умані. Тут лишився Роман з Шахін-

агою, а до гетьмана, що був уже в Галичині, подався Яків з двома турками (59^а). 18 листопада 1655 р. було розбито сили кримського хана під Озірною і укладено досить вигідний мирний договір, який до певної міри убезпечував південні кордони Української держави. 14 липня 1656 р. до Умані прибув трансільванський посол Ференц Шебеші, якого тут зустрів уманський полковник Ханенко. Посол занотував, що шлях від Рашкова до кордонів Уманського полку був весь у згарищах, перетворився майже на пустелю, навіть страшно було їхати цим краєм. Недовго побувши в Умані, Шебеші поспішив далі і вже 17-го числа увечері прибув до Орловця, прямуючи на Чигирин. Після успішних переговорів Шебеші повернув додому. Разом з ним виїхав і визначний сподвижник Хмельницького – Іван Груша, а також військовий осавул Іван Ковалевський. 3 серпня 1656 р. згадані дипломати прибули до Умані і після короткого перебування тут поїхали далі до Трансільванії. У вересні 1656 р. відбулося чергове трансільванське посольство на Україну. Оскільки Шебеші захворів, то Дьєрдь II Ракоці послав з дипломатичною місією Уйлакї. 14.10.1656 р. він уже був у Чигирині і вів там переговори в будинку Виговського, причому був тут і уманський полковник, очевидно, Ханенко. Мова йшла про спільний удар на Річ Посполиту, причому Ханенко тоді ж отримав відповідний наказ від генерального писаря. Ймовірно, Уйлакї, як і його наступники Гюнтер та Стефан Хорват, їхали з Трансільванії до Чигирини і назад через Умань.

Козаки Уманського полку поза сумнівом брали участь у поході на Польщу корпусу наказного гетьмана Антона Ждановича, котрий разом зі шведськими і трансільванськими військами брав Варшаву, Краків та інші польські міста у 1656 – 1657 рр. Крім Ждановича, козацькі підрозділи очолювали Іван Богун та Іван Іскрицький. За свідченнями сучасників, був серед козацьких вождів і Ференц Рац (Трас, Сербин), українець, що походив з Умані. Власник Умані М. Калиновський взяв його колись до польського війська, а за його військово-адміністративні таланти зробив наглядачем свого табору і чомусь прозвав угорським іменем (через це народилася хибна версія німецького історика 17 ст. Самуеля Пуфендорфа,

що Ференц був фракійцем, тобто вихідцем з балканських народів, та ще й мусульманином). Після поразки польського війська під Батогом і загибелі Калиновського Ференц перейшов на бік своїх співвітчизників і скоро став сотником. Під час походу на Польщу в 1656 – 1657 рр. він у взятій козаками Варшаві був рекомендований Ждановичем на посаду командувача п'ятитисячного загону угорсько-молдавського війська, що й ствердив трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці. В червні 1657 р. він стояв у Варшаві вже як полковник корпусу Ждановича, у якому обозним був Богун. Про це сказав полякам взятий у полон козак Іван Бошина з полку Ференца Сербина, який (Бошина) походив із містечка Самгородок на Смілянщині. Коли Жданович під тиском ворожих військ зважився, всупереч наказу Хмельницького, відступати з Варшави й Польщі взагалі, Рац залишився у Варшаві й довго тримав оборону, а потім і собі мусив покинути ворожу столицю. Уже на українській землі Рац прийняв бій з поляками під Равою Руською і загинув там, намагаючись зупинити польське військо Жеґоцького (60*). Є певна згадка про уманців і в листі самого Антона Ждановича від 8 липня (28 червня) 1657 р., адресованому великому гетьманові литовському. У ньому Жданович пропонував обмін полоненими. Взамін якогось шляхтича він добивався визволення групи козаків, особливо Михайла з Умані, що служив у писарському курені, тобто у штабі полку (61*). 4 серпня 1657 р. Б. Хмельницький через свого посланця до Москви Павла Тетерю повідомив царя Олексія, що хан Мухамед-Гірей IV з усією ордою переправився через Буг та Дністер, захопив і вирубав Ямпіль, завдав удару й іншим містам Брацлавського полку, чекає на прихід поляків. Хмельницький вжив необхідних заходів. На р. Ташлик було поставлено Брацлавський полк, на допомогу якому мали йти Уманський, Полтавський, Подністрянський та інші полки. Згодом зібралося велике військо між Уманню й Корсунем, котрим формально командував молодший син гетьмана – неповнолітній Юрій Хмельницький, а фактично – кілька досвідчених полковників, насамперед, наказний гетьман Григорій Лісницький, полковник Павло Тетеря та ін. Під Баланівкою стояв брацлавський полковник М. Зеленсь-

кий. Були послані козацькі частини і проти Криму, що вже почали активно діяти на ворожій території, визволяючи не-вільників. Тим не менш, гетьман просив у царя допомоги, і той у своїй грамоті до Війська Запорозького від 28(18).10.1657 р. пообіцяв прислати туди своїх «ратних людей» на чолі з князем Г. Ромодановським (62*). Та поки в Москві йшли довгі переговори, в Україні відбулися важливі події. 6 серпня (27 липня) 1657 року в Чигирині помер гетьман Богдан Хмельницький, що стало тяжким ударом для кожного українця. Загальний трагічний настрій, викликаний цією звісткою, наочно передають слова літописця: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати оповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалася повсюди і була невимовна. Всі оплакували його як рідного батька свого, всі кричали: "Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас від них? Згасло сонце наше, і ми zostалися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!" Заслуги цього гетьмана й на правду варті були оплакування всенародного, і таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень» (63*).

Після похорону Великого Богдана козаки на елекційній раді спочатку схилилися на бік його сина Юрія з тим, щоб генеральний писар Іван Виговський був його опікуном, але пізніше обрали гетьманом України самого Івана Виговського. Новому гетьманові довелося діяти в складніших, ніж попереднику (в останні кілька років) умовах. Кожна із сусідніх держав, особливо Московська, хотіли скористатися нестабільною ситуацією в Україні для посилення тут своїх позицій. Москва стала підтримувати (спочатку таємно) антиурядову опозицію в Україні, яку очолили кошовий отаман (проголосив себе навіть кошовим гетьманом!) Яків Барабаш, полтавський полковник Мартин Пушкар та Іван Безпалый, що теж проголосив себе гетьманом і відверто погоджувався бути московською маріонеткою в Україні. Дії опозиції врешті викликали громадянську війну, котра мала катастрофічні наслідки для всієї України, всього українського народу.

Але початок гетьманування Івана Виговського був відносно спокійним. 17 серпня 1657 р. було відправлено трансільванського посла Ференца Шебеші, і той виїхав на Ясси, прямуючи через Смілу та Умань, звичною трасою для всіх дипломатів придунайських держав, що мали здійснювати свої контакти з українським урядом, столицею якого був тоді Чигирин. Умань, як й інші міста цього регіону, потроху ставала на ноги після тяжких випробувань 1654–1655 рр. Та почали надходити звістки про нові ординські приготування, і, що найтяжче, про повстання опозиції проти законного гетьмана.

5 жовтня 1657 р. у Переяславі відбулися переговори між Виговським та Ромодановським. Гетьман конкретизував завдання для московського воєначальника: він мав перейти зі своїм військом на правий берег Дніпра, пройти на західні кордони Гетьманщини і тримати оборону проти «ворогів: ляхів і татар». Зі свого боку гетьман обіцяв увести в бій Уманський, Білоцерківський, Брацлавський та деякі інші полки. Сам же гетьман обіцяв підійти на допомогу, тільки-но упорається з бунтами опозиції на лівому боці Дніпра, що вже починалися (64*). Ординці ж тим часом пробували поширити свої дії і на територію Уманського полку, але без успіху.

2 вересня 1657 р. козацький ватажок Андрій Іскрицький писав Виговському безпосередньо з Умані, що перед тим татари приходили до містечка Сушківки за 6 миль від Умані (це, без сумніву, нинішнє с. Сушківка, що лежить за 14 км на південний схід від Умані). Вони не зважилися, однак, напасти і відійшли. Тим не менш пішла поголоска, що ординці нібито мають повернутися під Умань з більшими силами. Тому Іскрицький послав по «язика» загін у 30 козаків і дав про це знати Виговському (65*). Очевидно, враховуючи цей та інші тривожні сигнали, Виговський затримав польського дипломата Беневського в Чигирині, а Уманському та Брацлавському полкам звелів готуватися до відсічі й мати «пильне око на ворога» (66*). 13 вересня 1657 р. Виговський дав у Чигирині відпуск царському послу В. Кікіну і повідомив останні новини: кілька польських хоругв пішло через Молдавію на сполучення з ханом, щоб разом розпочати наступ на Україну.

Мухамед-Гірей IV мав іти від Очакова на північ, а поляки планували вдарити на Вінницький, Брацлавський та Уманський полки (67*). Врешті цар Олексій I звелів корпусу Ромодановського йти на Україну. 5 листопада 1657 р. гетьман І. Виговський запросив до себе в Переяслав князя Ромодановського і вказав на зростання внутрішньої та зовнішньої напруги в Україні. У зв'язку з цим гетьман хотів вирушити на Низ, щоб припинити там бунти, а Ромодановському запропонував іти на Правобережну Україну і стати на кордоні проти польських та ординських військ. До нього мали прилучитися українські правобережні полки: Уманський, Білоцерківський, Брацлавський та ін. Після приборкання опозиції на Низу Виговський обіцяв і сам прийти до Ромодановського. Але Ромодановський відмовився так вчинити, пославшись на відсутність царського указу з даного приводу (це була звична відмова). Тоді 9-го числа Виговський послав до царя своє посольство на чолі з Самійлом Почановським. Були в посольстві також Іван Шамошенко, Маркіянович та писар Федір Прокопович. З ними він зокрема передав у Москву листа з подякою за присилку війська Ромодановського і просив дати йому належні інструкції, бо вже 20 тис. ординців вчинило набіг на Уманщину (68*).

28(18) листопада 1657 р. уманський полковник Михайло Ханенко написав листа до Виговського, сповіщаючи про дії ординців і поляків і просячи подальших інструкцій. Оскільки цей лист дійшов до нас тільки в тогочасному російському перекладі, то подаємо його текст майже без змін (замінюємо лише літери «ять», «іжицю», опускаємо тверді знаки):

«Ясневелможный пане гетмане, а мні велми милостивий пане и добродію!

Как есмы всегда промышлял по указу вашей велможности о відомости той орди, о которой объявляем, уже нині, за помощью Божию, подъездом нашим вновь достали языка той же орди, и тот сказивал, что салтан з готовими людьми на полях Білогородцких, а ми, надіючись меж вами замішання, ожидаем до времени, понеже пришли одни листи через Трунчина от пана гетмана всего Войска Запорожского о перемирье к хану крымскому, а чаять тот лист послан Шамбет-Па-

лим. А другие листи також пришли от гетмана кошевого, чтоб с ним соединясь, итти на вас. Чего не дай Бог им дождатца; и того языка тотчас отсилаю к вашей милости, пану моему милостивому, для подлинного роспросу. Також объявляю, что пишет до меня сотник мой, которого до Межибожа послал, тот дал відомость, что ночью ляхов шесть хоругвей приходило к Межибожью, но, за доброю сторожею, потіхи никакие не восприяли и назад отступили до Ляхович и стоят там. Я також приказал тому сотнику, чтоб того замка не здавал, покамест відомости о том не одержат от вашей милости; для чего зіло прошу вашей милости о совіті и о научені, и то объявляю, что я со всім полком своим готов на становисках. Потом милости твоей, моего милостивого пана и добродія моего милостивого, с поволностью вручаюсь. Дан из Умани, дня 18 ноября 1657-го году.

Вашей велможности, пану и добродію моему, всего добра желатель и слуга Михайло Ханенко, полковник уманский, рукою (власною. — Ю. М.)» (Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 61).

Цього листа з волі Виговського привіз до Москви, де його й було перекладено російською, стряпчий Посольського приказу Дмитрій Рагозин, посол на Україну. Ще коли він їхав до гетьмана, то в містечку Бужин до нього прийшли місцевий сотник Лук'ян Іваненко та городовий отаман Улас Іваненко. Вони переказали йому свіжі новини, зокрема те, що біля Умані ординці взяли у полон чимало козаків та купців, а тепер усе частіше приходять до Бужина — місця важливої дніпровської переправи (69°). Сам Виговський, посилаючися на згаданий вище лист Ханенка, а також послання молдавського і валаського господарів, попереджав царя про потужний ординський наступ на Гетьманщину (70°). 5 грудня 1657 р. Виговський знову пише про це Олексію І, посилаючися, зокрема, на свідчення полоненого ординця, котрого захопили під Уманню в бою козаки Уманського полку. Вони доставили «языка» гетьману, а той, у свою чергу, переслав його до царя (71°). З інших документів довідуємося, що ординця звали Ораз (Ураз) Рисаєв, він був із ногайців Шахтемір-Кайтемір-мурзи, що його взяли, коли він їхав до Акермана (Білгорода-Дністровського), що його привезли до

московських кордонів посланці гетьмана — басанський сотник Нечипір Омеляненко та його товариші. Ці козаки додали на «распросе», що в листопаді 1657 р., якраз перед заговинами на Різдяний піст, тобто перед 24 (10) листопада, під Умань приступив 6-тисячний загін татар, проти яких гетьман послав козаків і ті розгромили ворога (72*). Очевидно, успіхи Уманського полку в боротьбі проти ворожого наступу були явними, й у зв'язку з цим черговий московський посол на Україні боярин Хитрово мав серед інших відзначити й уманського полковника М. Ханенка (дві пари сорока соболів ціною у 4 рублі пара).

Обрання Виговського гетьманом на Корсунській раді було легітимним, опозиція програла перший раунд у протистоянні законному гетьману України, і з цим мусив рахуватися російський уряд. 16 (6) квітня 1658 р. цар Олексій видав свою грамоту до полковників Української держави із закликом коритися гетьманові Виговському. Копії цієї грамоти були послані в усі полки, в т. ч. і в Уманський (73*). Власне, Уманський полк до цього можна було б і не закликати, бо авторитет Виговського на Уманщині був високим. Уманський полк надійно оберігав південно-західні кордони Гетьманщини, підтримав Виговського у його намірі порвати з Московською державою, яка посилювала тиск на Україну з метою ліквідації її державної незалежності, укладення мирного договору з Річчю Посполитою. Восени 1658 р. Уманський полк разом з кримським ханом Мухамед-Гіреєм IV взяв участь у поході на допомогу трансільванському князю Дьєрдю II Ракоці. Тоді його полковник Ханенко здобув репутацію найбільшого знавця у воєнних справах, він уславився здобуттям багатьох замків в Угорщині (73-а*). 10 червня 1659 р. представники України присягали у Варшаві на вірність Гадяцькому договору між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. Уманщину представляв бабанський сотник Григорій Білогруд (74*). З початком російсько-української війни 1658 – 1659 рр. уманці взяли в ній участь на боці Виговського, билися з московитами на полях під Конотопом, коли українсько-татарські війська доценту розбили російську армію, знищивши до 50 000 її вояків. Після славетної Конотопської перемоги українських військ

над московськими загарбниками група полковників, у тому числі й Ханенко, написали 11 (1) липня 1659 р. під Конотопом звернення до Івана Безпалого з вимогою схаменутися і не вносити розкол в українське суспільство безпідставними претензіями на гетьманську булаву, виступами проти гетьмана Івана Виговського. На жаль, цей заклик не було почуто. Більше того, однодумці Безпалого з Умані покинули рідне місто і пішли на Запоріжжя та Лівобережжя (75*). Коли ж в Україні розгорілася і громадянська війна, коли опозиція взяла гору над Виговським, Уманський полк без особливих пертурбацій визнав нового гетьмана — Юрія Хмельницького, сина Великого Богдана. Як свідчить сучасна російська дослідниця з Петербурга Тетяна Яковлева, коли Виговський складав булаву, на Росаві стояли чигиринський, уманський (тобто М. Ханенко) і черкаський полковники з усіма своїми полками, і вони підтримали нового гетьмана (76*). Більше того, згодом вони допомагали вибивати прихильників Виговського з Бара.

Розділ 2



Уманський полк у роки руйни

Поразка України в російсько-українській війні 1658–1659 рр. призвела до вимушеного підписання Переяславського договору 1659 р., який іноді називається дослідниками «Переяславом-2». На відміну від попереднього договору (Переяславсько-Московського), що мав рівноправний характер, цей таким не був. Україна на його підставі робилася автономною одиницею у складі Російської імперії. Зокрема, згідно зі ст. 5 договору («Про воєвод по містах задля оборони») в ряді українських міст (Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані) мали стояти московські гарнізони. Але Москві йшлося насамперед про зміцнення своїх позицій на Україні, а не про допомогу українському народу в боротьбі проти Речі Посполитої та ординців. Характерно, що перші царські воєводи стали, крім Києва, у тилкових містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів), а що стосується прикордонних з Річчю Посполитою та ординцями (Брацлав, Умань), то вони там навіть не були призначені. Коли ж довелося присягати на вірність Переяславському договору 1659 р., то в числі перших був уже згадуваний Іван Безпалій (як наказний гетьман), хоча за нього «приложил руку» ігумен канівського монастиря Ієв Зайончковський. Уманського полковника і навіть когось із полкової старшини тут не було, всі вони нібито стояли на кордоні проти поляків і ординців. Тому замість уманського полковника М. Ханенка підписався сам новообраний гетьман Юрій Хмельницький. У всі полки було вирішено знову посилати для присяги цареві Олексію царських представників, у т. ч. в Уманський полк Микиту Остаф'євича

Анісімова, але, судячи з усього, цей намір так і не був втілений у життя (1*).

Розрив із Польщею та укладення нового договору з Росією знову поставило Уманський полк у скрутне становище, він ще раз опиняється на головному театрі воєнних дій.

Зберігся лист І. Виговського від 15 січня 1660 р., адресований королеві Яну-Казимиру. У ньому Виговський інформував короля про те, що Юрій Хмельницький послав проти нього наказного гетьмана М. Ханенка на чолі шести полків (Уманського, Паволоцького, Кальницького, Подністровського, Брацлавського, Задніпровського), котрими командували відповідно сам М. Ханенко, І. Богун, І. Сірко, О. Гоголь, М. Зеленський, Багно. Ці сили вдарили на Бар і оволоділи ним, лише в замку укрилися вірні Виговському люди. В цей же час одна з двох орд, що стояли на кордонах Гетьманщини, напала на Правобережжя, дійшла аж до Умані, Корсуня й Богуслава (2*). Напряга в регіоні не спадала. Довелося вжити енергійних дипломатичних заходів. Під тим же Баром відбулася зустріч Ханенка з дипломатом Речі Посполитої Селецьким, і наказний гетьман від імені Ю. Хмельницького запевнив посла в мирних намірах. Вдоволені миром козаки розійшлися по домівках. У цей час у Чигирині Ю. Хмельницький разом зі своєю правою рукою, генеральним писарем Ковалевським, обдумував свої подальші кроки. Ковалевський тяжів до Москви і схилив гетьмана до спільного з нею походу проти Речі Посполитої: «коли підемо на ляхів у їхню землю, і собака на нас не забреше, бо вони війська не мають». Однак невдовзі після цього до Чигирина привезли тіло закатованого московитами полковника Данила Виговського — зятя Богдана Хмельницького. Страшний вигляд понівеченого тіла ледве не призвів до вибуху збройного виступу чигиринців проти Москви, і гетьман вирішив не псувати в такий час відносини з Річчю Посполитою. Трохи пізніше польський посол виїхав з Чигирина, переконаний у мирних намірах гетьмана. Його шлях лежав на Умань. З послом виїхав і полковник Григорій Лісницький, котрий разом з Ханенком влаштував для посла бенкет в Умані. Посол із вдовolenням відзначав: «взагалі уманці дивляться на нашу потугу і готові йти до нас». Посол пробув в Умані три дні, потім

вирушив далі на захід, повізши з собою приятного листа від Ханенка та усні запевнення в добрих намірах щодо Польщі іншої уманської старшини (3*). Водночас у січні 1660 року українські послы в Москві добивалися присилки до Умані військ для протидії можливому польському наступу. Їм було обіцяно поставити у квітні царського воєводу в Умані, ясна річ, з військом (4*). Але тут Москва опізнилася. У лютому 1660 р. уманський полковник М. Ханенко, що продовжував бути наказним гетьманом, пише до царського київського воєводи Василя Шереметєва тривожного листа. Йому написали перед тим з Могилева-Подільського подільський полковник Остафій Гоголь, миргородський полковник Кирило Андрійович та кальницький Іван Федорович, тобто Богун, про наступ на це місто коронних військ на чолі зі Станіславом Потоцьким – «Реверою». Якщо їм вдасться взяти Могилів, тоді вони, без сумніву, підуть на Умань. Ханенко відзначав, що він уже рушив зі своїм полком під Могилів і знаходиться в Кубличі (потім він просунувся до Ладижина), однак, якщо не підійдуть царські війська на підмогу, йому доведеться вертатися в Умань і готуватися там до оборони міста. Лист вплинув на адресата. Шереметєв негайно наказав воєводі, князю Григорію Козловському, йти з військом до Умані і дав йому в підмогу людей свого полку на чолі з В. Зубовим. Ця підмога виступила з Білої Церкви 24 лютого, а вже 29-го підійшла до Умані, потім пішла на Кублич. На шляху до обложеного поляками Могилева-Подільського вони дали бій армії Потоцького, до якого прибув колишній гетьман І. Виговський (як бачимо, громадянська війна в Україні тільки пригасла, щоб спалахнути через деякий час з новою силою). Битва закінчилася перемогою російських військ, які повернулися в Кублич. Через якийсь час сюди прибув з Ладижина М. Ханенко зі своїм полком, а також три згаданих полковники з Могилева-Подільського, який щасливо витримав ворожу облогу. Було приведено до Кублича й відомого сподвижника Богдана Хмельницького та Івана Виговського, колишнього київського полковника Антона Ждановича, котрий тепер був з Виговським на польському боці. Уманський полк на чолі з М. Ханенком та царські війська Г. Козловського прибули після цього до Умані 9 березня 1660 р. (5*). Київський воєвода А. В. Бу-

турлін наказав Г. Козловському стояти в Умані через небезпеку ординського нападу. Там же мали стояти Уманський і Брацлавський полки, а також полк, очолюваний Іваном Богуном (Вінницький?). У разі спільного російсько-українського походу проти Речі Посполитої вони мали залишатися на цьому місці. Причому до них начебто мав приєднатися і Білоцерківський полк. Однак у цей час стався якийсь конфлікт у Чигирині між уманським полковником М. Ханенком та гетьманом Ю. Хмельницьким, про який повідомили царських представників московський посол, полуполковник Семен Писарєв та переяславський полковник Тиміш Цецюра. Було перехоплено гінця, що курсував між Ханенком та Виговським. Виговський просив уманського полковника, щоб він викрав з Чигирини дружину колишнього гетьмана (Олену Стеткевич-Виговську) і провів її до чоловіка. Ханенко нібито згодився на це, і тому його було арештовано і прикуто в Чигирині до гармати, що звичайно робили з державними злочинцями, зрадниками тощо, причому уманського полковника нібито мали стратити. Ханенко не заперечував факту листування, однак доводив, що в своїх листах він тільки просив Виговського не чинити нападу на Умань. Юрій Хмельницький закликав потім уманського полковника до себе і про щось з ним говорив наодинці, після чого змінив гнів на милість. За версією Цецюри, причиною невдоволення гетьмана було те, що Ханенко без відома Ю. Хмельницького послав до переяславського полковника у Київ татарських полонених. Все це сталося до 7 червня (28 травня) 1660 р. (5-а*).

Мирний перепочинок був недовгим. Його перервав спочатку ординський напад (кінець травня) на околиці Кам'янки, яку боронив кальницький полковник Іван Сірко із загоном, у складі якого було чимало уманців. 13 червня 1660 р. Сірко розбив за Бугом татарський чамбул, тут полягло 300 ординців, а 20 потрапило в полон. Козаки звільнили ясир, узяли велику здобич. Сім полонених Сірко направив до уманського полковника М. Ханенка, а двох — до Шереметєва.

Влітку 1660 р. Москва вирішила розпочати нову військову кампанію на Україні. 17 серпня київський воєвода і водночас головнокомандувач російських військ Василь Шереметєв, або,

як його звали в Україні, «Шеремет», виступив у похід. Шеремет діяв самовпевнено, пишаючися могутністю своїх військ. До нього з Умані прибуло також згадане вище царське військо на чолі з князем Г. Козловським. Перед походом Шереметєв навіть погрожував Богу, стоячи перед іконою Спасителя, якщо йому не буде дано перемоги над польськими військами. Наслідки ж цього походу виявилися сумними не тільки для Шереметєва і його війська, а також і для українського.

Головні сили Уманського полку стояли тоді під Баром. 22 вересня 1660 р., вже під час походу, Шереметєв отримав у Чуднові листа від українських полковників: уманського (М. Ханенка), брацлавського (М. Зеленського), подільського (О. Голя), кальницького (І. Вертелицького) з проханням про інструкції. Вони мали йти до Шереметєва 15–16 вересня, але й 21 числа вони ще не прибули. Видно, уманці вирішили йти не до Шереметєва, а до головних сил української армії на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким. Такі дії Ханенка не були випадковими, оскільки цей полковник спирався на потужне угруповання козаків Уманського полку, які не прагнули проливати кров за Московську державу, а частина з них відверто стала орієнтуватися на Річ Посполиту. Варто нагадати, що сам Ханенко за постановою сейму Речі Посполитої 1659 р. був нобілітований і став повноправним шляхтичем. Близький до цього полковника уманець Остафій Гвовський отримав у власність Чорну Кам'янку. Але кілька тисяч уманців та козаків інших правобережних полків таки прийшло до Шереметєва, точніше, до корпусу полковника Тимоша Цецюри, здійснивши це без відома гетьмана. Невдовзі сили Шереметєва і Цецюри потрапили в кільце польсько-татарських військ, а також і деяких українських частин на чолі з Іваном Виговським (знову яскраво виявився трагізм Руїни!) під Любаром (14–25 вересня 1660 р.), потім під Чудновим (27 вересня – 5 жовтня 1660 р.). Надійно обложивши Шереметєва, поляки кинули майже всі свої сили проти української армії Юрія Хмельницького, котра поспішала на допомогу, але сама опинилася під раптовим і тяжким ударом польсько-татарських військ. У ході битви під Слободищами (14 жовтня 1660 р.), в якій брав участь і Уманський полк, українська армія зазнала поразки і теж була обложена.

За таких умов усе сильніше лунали голоси про мир з Річчю Посполитою, пригадувалися всі кривди й жорстокості, що їх чинила Москва Україні. 17 жовтня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький підписав Слободищенську угоду, на підставі якої Україна верталася до складу Речі Посполитої. Під цим договором стояв, між іншим, і підпис М. Ханенка як уманського полковника і «комісара», тобто одного з кількох українських дипломатів, що від імені Гетьманщини провадили ці тяжкі переговори. Серед тих, хто підписував, значиться і ряд старшин Уманського полку: уманський сотник Федір Хрептик, бабанський — Григорій Білогруд, кублицький — Костянтин Гащина, вербицький — Павло Крусняк, кусковський — Семен Грозденко, бершадський — Максим Бубиха, осавул Уманського полку Степан Накстало. Писати вони не вміли або не хотіли підписуватися, і тому від їхнього імені розписався Гарасим Камінський (6*). Однак про рівноправність Української держави і Польщі у цьому договорі вже, на жаль, не йшлося. Уже поляки диктували умови замирення з позиції сили, і Гетьманщина ставала автономною одиницею у складі Речі Посполитої.

Біда приходить не одна. У відповідь на Слободищенську угоду ряд полків Лівобережної України під тиском Москви заявив про свою відмову коритися гетьманові Юрію Хмельницькому, а замість нього висувають гетьманом (поки що наказним) переяславського полковника Якіма Сомка, котрий був, за іронією долі, рідним дядьком Юрія Хмельницького, братом першої дружини Богдана Хмельницького Ганни Сомко. Між ними майже одразу розгорнулося збройне протистояння, Руїна набирає в Україні нового розмаху.

Додамо, що факт чергового розриву України з Московією визнавав і командував московських військ Шереметев, котрий потрапив у полон, але цар Олексій поспішив дезавуювати цю заяву свого боярина. Разом з Шереметєвим, котрий пішов у кримський полон, де й провів 20 подальших років свого життя (цар не міг пробачити йому заяви щодо України), у неволі опинилася маса російських вояків. Чимало з них врятувалося потім втечею або ж було визволено вождем запорожців Іваном Сірком. Як відзначали посланці до Москви

наказного гетьмана Якіма Сомка — яготинський сотник Петро Челюстка і його товариші, чимало царських вояків і українських козаків видосталися на волю і прибули насамперед до Умані, де їх приймав Іван Безпалий, годував і поїв (7*). Іван Безпалий вже не відігравав якоїсь серйозної ролі в політичному житті України (можливо, це взагалі інша особа, бо його тезко нібито був розстріляний ще у 1659 р.). Про його перебування в Умані згадується в документах і наступного, 1661 року. Однак у 1662 р. (не пізніше лютого) його разом з іншими трьома полковниками, один з яких мав прізвище Макуха, Юрій Хмельницький звелів розстріляти в Чигирині (8*). Про подальші події на території Уманського полку відомо поки що дуже мало. Деяка інформація щодо них з'являється на сторінках джерел лише у зв'язку з молдавськими подіями.

Юрій Хмельницький давно вже намірявся відгукнутися на волення про допомогу молдавського господаря Костянтина Щербана, проти якого виступила збройна опозиція. Тим самим гетьман прагнув продовжити молдавську політику свого батька й старшого брата і, звичайно ж, залучити до задуманого походу козаків Уманського полку. Через несприятливі обставини в самій Україні цей похід на чолі з гетьманом так і не відбувся. Але на допомогу молдавському господареві вирушили значні загони правобережних козаків-добровольців, тим більше, що він сам звертався з таким проханням безпосередньо до Умані, про що свідчить його лист до М. Ханенка. Уманський полковник не забарився з відповіддю, яка була дана 31 грудня 1660 року:

«Ясневелможний милостивий господару земель молдавских, мні велце милостивий пане й добродію!

Не могучи никого иншого свидком поставити, кром единого во Троици Бога, Которий Сам сумління мое видит, жебым рад з дорогою душею моею великой вашой господарской милости, як найліпшей при щирости моей услужити. Тилко ж можность моя, на якую би годину того потреба, не может вистатчити. З яких мір, так розумію, же пан Остафій Астоматій вашой гсударской милости во всем статечне юж виповідил. Еднак я, не устаючи в моей зичливости, стараючися о добром

вашой государской милости, виправилем его милость пана Лесницкого до Чигирина, упросивши его, аби сцирого старання около того приложил, где и сам не на забавне, дай Бог, на завтрий ден Рождества Христова не к воли чому иншому, але к воли тому самому, жебым могл що добре вашей милости пану, справити. Побегу спішне до его милости пана гетмана, с которим иле ми способов будет ставати и сил, буду о потребах великой вашей господарской милости умовляти. Поволност при том щирих услуг моих в милостивую ласку вашей милости, моего милостивого пана, яко найпилней залецаю.

Дан в Умані 21 декаврия 1660 року.

Велможности вашей государской милости всего добра зичливий приятел и поволний слуга Михайло Ханенко, полковник его королевской милости Войск Запорозких уманский».

(Архів головний актів давніх у Варшаві. — Ф. — «Архів коронний у Варшаві». — Відділ козацький. — № 42/77. Оригінал, завірений печаткою. Адреса: «Ясне велможному а мні велце милостивому пану и добродієви его милости пану господину Костянтину Щербанови, воеводі и господарови земля молдавских пилко належит». Перша публікація даного документа була здійснена нами: *Мицик Ю.* З джерел архіву Замоїських до історії України і Молдавії XVI—XVII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 3. Історія. — К., 1998. — С. 86).

Цікаво, що лист Ханенка стверджує також факт перебування в Умані того часу колишнього миргородського полковника Григорія Лісницького, а також іще одного сподвижника Богдана Хмельницького — Остафія Астаматія (Астаматі), грека за походженням, котрий відав митною службою в Гетьманщині. Перебування останнього в Умані зайвий раз засвідчує видатну роль цього міста в торговельно-економічному житті Української козацької держави. Повертаючися до Костянтина Щербана, відзначимо, що йому з допомогою українських козаків, в т. ч. й уманців, вдалося повернути собі престол взимку 1660—1661 рр., хоча й ненадовго. Стривожені турки кинули свої війська й ординців на Молдавію, і Костянтин мав тікати. Козаки повернулися додому, але подумували про подальшу підтримку Костянтина. Тоді Юрій Хмельницький під тиском

польських представників видав універсал до брацлавського, подільського та уманського полковників, бо саме з цих полків виходили козаки-добровольці, щоб підтримати молдавського господаря Костянтина. Гетьман заборонив цим універсалом козакам втручатися у молдавські справи. Про це писала на своїх сторінках перша польська друкована газета «Польський Меркурій» 23–30 березня 1661 р.

Розкол України на дві частини — Правобережну й Лівобережну Гетьманщини, засвідчив той факт, що громадянська війна на Україні, замість того щоб пригаснути, спалахнула з новою силою. Це у свою чергу внесло нестабільність у життя конкретних полків, зміну їхнього керівництва. Був зміщений і Михайло Ханенко, котрий, очевидно, подався на Січ. На його місце було обрано Івана Лизогуба (був уманським полковником у 1661–1663 рр.). У спробі Ю. Хмельницького повернути собі Лівобережну Україну брав активну участь і Уманський полк. На початку літа 1661 р. він разом з Чигиринським полком спробував узяти Кременчук. Однак це не вдалося зробити. Між тим, пішли чутки, що з Криму вийшла орда під керівництвом Шан-Гірея та «Севгута», яка йде під Умань, щоб з'єднатися там з польським військом. Хоча тепер татари були союзниками, однак це стривожило Уманський полк, і той повернув з-під Чигирини додому (8-а*). Власне, і сам Ю. Хмельницький закликав ординців собі на допомогу, що нерідко супроводжувалося грабежами й насильством над мирним населенням. Не відставала у цьому й польська вояччина. У першій половині серпня на територію Уманського полку прибув уже сам хан Мухамед-Гірей IV (9*). Невдовзі розпочалися грабунки і спустошення, які чинили ординці. Ю. Хмельницький був змушений звернутися до Яна-Казимира, з тим щоб король відправив на Правобережну Україну королівське військо для захисту від цих ворогів.

У ході нового етапу громадянської війни обидві сторони прагнули збільшити свою соціальну базу, залучити на свій бік цілі полки. Царський слуга Іван Песков після листопада 1661 р. сповіщав з України про новини військово-політичного життя московський уряд і при цьому відзначив, що Юрій Хмельницький наказав уманському полковнику Івану Лизогубу агіту-

вати за нього в лівобережних полках, але Лизогуба було затримано в Піщаному, передано наказному гетьманові Якимому Сомку в Переяслав, і той наказав кинути емісара у в'язницю (10^а). Ця звістка містить у собі певну плутанину, або ж Лизогубу якимось чином швидко вдалося вийти на волю. Боротьба між двома гетьманами, котрі все більше ставали іграшкою в руках сусідніх держав, тривала. Обидві сторони прагнули укріпитися на протилежному боці Дніпра, тому головною ареною протистояння стали Переяслав і Канів, розділені між собою Дніпром. У травні 1662 р. Ю. Хмельницький став посилено готуватися до нового форсування Дніпра, особливу надію покладаючи на Чигиринський, Уманський і Корсунський полки, куди послав спеціальні універсали про підготовку до походу. Цей похід був нещасливим, як і майже всі походи Юрія Хмельницького. 2 серпня (23 липня) 1662 р. війська Сомка, котрого підтримали московські сили на чолі з князем Г. Ромодановським, завдали нищівної поразки армії Ю. Хмельницького. Без сумніву, у цій безславній війні полягло й чимало уманців.

Поразки Юрія Хмельницького викликали різке зростання невдоволення ним, і він мусив скласти гетьманську булаву, після чого з власної ініціативи постригся в ченці. На його місце гетьманом (тепер уже тільки Правобережної України) було обрано Павла Тетерю. Колишній переяславський полковник, а потім генеральний писар Павло Тетеря дотримувався у той час відвертої орієнтації на Річ Посполиту, тому дав згоду підтримати всіма силами похід військ Речі Посполитої на чолі з самим королем на Лівобережну Україну. Там тоді гетьманом став Іван Брюховецький, що безоглядно поставив на Москву. Власне, Тетері й Брюховецького в першу чергу стосуються нищівно-саркастичні слова Тараса Шевченка: «варшавське сміття, грязь Москви...». Коли ж Ян-Казимир виступив у похід проти Лівобережної Гетьманщини (кінець 1663 — початок 1664 рр.), то з ним вирушило й українське військо Павла Тетері, в т. ч. й Уманський полк. Хоча правобічні гетьманці й не брали активної участі в боях, однак сам факт походу проти українців у союзі з недавніми супротивниками (Річчю Посполитою та Кримським ханом), перебування яких в Україні давалося взнаки

мирним жителям, викликало зростання опозиційних настроїв. Розпочалися таємні переговори деяких правобережних полковників з лівобережними гетьманцями. Про це стало відомо королеві і його оточенню, і як наслідок — арешт і розстріл під Новгород-Сіверським славного полковника Івана Богуна. Це викликало ще більше невдоволення Річчю Посполитою. Зазнавши невдачі на Лівобережжі, польська влада посилила репресії на Правобережній Україні, знов починає повертати на старе, утискувати Православну Церкву. У відповідь вибухнуло антипольське повстання на Правобережній Україні, яке спочатку очолив торговицький козак Дмитро Сулимка. У ньому взяла участь і досить значна група козаків Уманського полку. Досить сказати, що серед найближчих сподвижників Сулимки були Гарасим Коломийченко з Буків та Павло Мотовиленко з Бабанів (11*). Однак це повстання було придушене. Схоплений поляками Сулимка на допиті вказав на Виговського як на організатора виступу. Негаймо з наказу польського воєначальника Себастьяна Маховського — та гетьмана Павла Тетері (вони, до речі, були кумами) Виговського було арештовано і без суду й слідства розстріляно в березні 1664 р. Але це лише підлило олії у вогонь! Тоді на придушення повстання було кинуте Чарнецького, і той зі своїми карателями знищив чимало повстанців, в т. ч. і в Уманському полку. Але й це не допомогло, і сам Чарнецький був тяжко поранений при облозі Ставищ (від цієї рани він і помер невдовзі). Повстанці ж отримали допомогу з Лівобічної України та Січі, прибули на правий бік Дніпра і московські війська, хоч і відносно нечисленні. Розгорталися нові битви на правому боці Дніпра за участю лівобічного гетьмана Брюховецького та кошового отамана Івана Сірка. Саме Сіркові піддалися міста від Дніпра до Дністра, насамперед Уманський, Брацлавський, Кальницький, Подністровський полки. До Умані Сірка надила також і можливість дістати скарби Тетері, що їх він таки й здобув, хоча й не в Умані, а в Брацлаві (11*). У березні 1664 р. Сірко вже стояв в Умані і 23 (13) березня писав звідси до царя, доповідаючи про успіхи. Щоправда, Сірку довго стояти в Умані не довелося, бо місцеві жителі віддали перевагу М. Ханенку. Тоді Брюховецький послав сюди підмогу. Він вчинив своїм піхот-

ним полковником козака Андрія Богомаза (уродженця с. Мигайлово Городище під містечком Биковим Березницької сотні Ніжинського полку) та іншого піхотного полковника Івана Чепеля і послав їх з військами на Умань. Цей похід був успішним. М. Ханенко та вірні йому полковники Григорій Лісницький (був миргородським полковником у 1654 – 1658 рр.), Максим Грозденко, Ништало та інші втекли, покинувши прапори. Втекли й союзні їм татари. Жителі Умані здали місто Богомазу й Чепелю і приєдналися до них, обравши своїм полковником Григорія Білогруда. Були визволені з ув'язнення полонені запорожці та царські ратники. Потім ці полки пішли на Кальник, а звідти – на Кисляк. У Кисляку їх обложив Тетеря зі своїми козаками і польські війська. Кисляк впав після тривалої облоги, після чого Богомаз потрапив у полон, з якого визволився лише на початку 1667 р. (12*).

У травні – червні 1664 р. до Умані прибув новий кошовий отаман, побратим Сірка Сацько Туровець (Яцько Торський). Як тільки він став в Умані, до нього почав писати Тетеря, переманюючи на свій бік, але марно. Разом із запорожцями до Умані прийшли московські стрільці майора Михаїла Свиньїна. Сюди ж став пробиватися і начальник майора – воєвода Григорій Косагов зі своїм невеликим загоном у 180 чоловік (13*). Йому це вдалося, і з Умані він послав до Москви гінця – місцевого козака Опанаса Гребельника з листом. Але на той час повстання стало стихати, бо й московська рука виявилася не легшою, ніж польська. Москва втрачає ініціативу і відступає до Канева, який був потужним плацдармом для нового наступу на Правобережну Україну. Туди відійшов і Косагов, залишивши в Умані донських козаків і свій гарнізон на чолі із згаданим Свиньїним (всього 170 вояків). Та досить було Косагову покинути Умань, як з його уманського гарнізону почалися втечі (липень – серпень 1664 р.). Ситуацію для Москви і лівобічних гетьманців врятувало те, що подністровський полковник Остап (Остафій) Гоголь з усім Подністров'ям перейшов на бік Брюховецького і царя. Тоді йому на підмогу пішли війська на чолі з Сірком, Туровцем і Косаговим, щоб, зібравши під своїм керівництвом Уманський, Брацлавський і Кальницький полки, йти разом з Гоголем проти польських військ. Отже,

запорозці на чолі з Туровцем знову стали в Умані (14*). До них підтяглися й сили наказного гетьмана лівобережців Федяєнка. Але й цього було замало, тому Туровець і Федяєнко писали 12(2) вересня з Умані до Брюховецького, прохаючи про підмогу, бо інакше, мовляв, Умань може виступити проти Москви й Брюховецького. З цим листом прибув до Брюховецького козак Гаркуша з товаришами. Одночасно писав і Свиньїн, вказуючи на зростання дезертирства серед козаків («зело малолюдно в Умани»). Московського ж війська з ним було всього 100 чоловік (15*). 20(10) вересня Свиньїн писав про погіршення ситуації і, зокрема, про те, що брацлавський полковник Остап Гоголь знову перейшов з усім містом і полком на польський бік, що Туровець отримує тривожні листи. Ставища знаходяться в облозі, звідти прийшов козак з проханням про допомогу, але туди немає кого посилати, уманці все більше виявляють невдоволення московською присутністю. Не було кого послати і до Кальника, до якого підбиралися польські війська. Вони ж стали наближатися й до Умані. В одному з боїв під Уманню у полон до ординців потрапив рейтарський прапорщик Самійло Кис (очевидно, з числа слобідських козаків). Його привезли до Ставищ, де було допитано, але через 4 тижні, 23(13) вересня, йому вдалося втекти. Він знову дістався до Умані й приніс дані про ворожі сили. 24(14) вересня з Умані до Канева приїхав запорозький козак Хома Козиревський і приніс Косагову звістку про перехід на польський бік усього Брацлавського полку, причому назвав міста, котрі раніше входили до складу Уманського полку (Ладижин, Бершадь). З самої Умані безперервно йшли прохання від Туровця і Свиньїна посилити гарнізон свіжими людьми, бо під самим містом постійно йшли бої з поляками й ординцями. Брюховецький людей не міг послати, бо самому бракувало, а Косагов не мав з Москви наказу, та й посилати не було кого, бо значно зросло дезертирство (16*). Ці бої не дали рішучої переваги жодній із сторін. Чарнецький втратив під стінами Умані чимало людей, тому пішов під Лисянку й Медвин, але й там не мав щастя. 26 жовтня з-під Умані вирушила додому й орда на чолі з Ширим-беєм.

У зв'язку з тяжкою ситуацією на Україні в головах її тодішніх керівників народжувалися різноманітні плани щодо ви-

ходу з кризи і встановлення миру. Більшість з цих планів явно поступалися політичній програмі Богдана Хмельницького, навіть несли на собі печать деградації. Так, у липні 1661 р. наказний гетьман Яким Сомко радив московському уряду, що той має чинити в Україні. Коли, мовляв, Юрій Хмельницький знову візьме сторону Москви, тоді треба посилати 20 тис. царського війська і зайняти 7 міст на Правобережній Україні (Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Брацлав, Білу Церкву й Київ), а жителів тих міст переселити на лівий берег Дніпра. Тоді правий берег можна було б віддати Яну-Казимиру без людей.

Тяжка боротьба проти польських загарбників тривала. Гетьман Павло Тетеря, який у той час дотримувався пропольської орієнтації (так само, як і уманський полковник Михайло Ханенко), увійшов до Брацлава. Брацлавський полковник Іван Сербин мусив відступати до Умані, де й укріпився. У його війську було чимало сербів (до 20 000) і молдаван (10 000). Сербин привернув до себе деякі сусідні міста, наприклад Торговицю, і оголосив себе прихильником лівобічного гетьмана Івана Брюховецького, просячи в нього допомоги. Він же у своєму листі до гетьмана від 30(20) грудня 1664 р. з Умані подав деякі важливі відомості про хід антипольської боротьби. Так, він писав про постійні бої довкола Умані. 26(16) грудня козаки в ході бою у Цимерманівці та під Псарівкою знищили понад 200 ворогів, узяли в полон одного із зверхників. Умань і ще кілька міст Правобережної України тримали міцну оборону проти польсько-татарських військ, про що згадував і Маметча-мурза у листі до свого родича у грудні 1664 р. (17*). У січні 1665 р. Сербин розвинув успіх і, вийшовши з Умані, вибив ляхів з Бабанів, Косенівки й Кисляка, а потім з тріумфом повернувся до Умані. Вороги хотіли взяти реванш і прийшли під стіни Умані, але й тут зазнали невдачі. Їх полягло тут 120 вояків, а чимало потрапило в полон до Сербина (18*). Але тримати цю оборону ставало все важче. Це розумів і сам Брюховецький, і тому, укріпившись в Каневі, вислав підмогу Умані, Лисянці, Кальнику та ін. Такі дії посприяли подальшим успіхам Сербина. 15(5) лютого він знову здійснив успішний похід з Умані, взявши Христинівку, Кисляк, Бабани, Косенівку, Улимер та

Бородянку. У ході боїв було вбито багатьох поляків, а значних полонених відіслано в Канів до Брюховецького (19'). Прагнути помсти, польські війська стали під Уманню, але Сербин вчинив вилазку і поклав 120 ворогів на місці, а багатьох загнав, наче овець, до міста (20'). Ситуація ускладнювалася тим, що війна велася не лише проти польських загарбників, а й своїх же братів-українців. Проти Сербина виступив Ханенко, проте зазнав невдачі і був обложений в одному з безводних містечок. В Умані продовжував міцно сидіти Сербин. До нього приєднався і Василь Дрозденко (Дрозд, Дроздецький). Уперше він заявив про себе на Ніжинщині (1654 р.), у 1656 р. був сотником у полку білоруського полковника Івана Нечая, брата знаменитого брацлавського полковника Данила Нечая, потім перейшов на Подністров'я. Дрозденко, як і деякі його однодумці-полковники (серб Родіон Димитрашку, або Димитрашку Райча, грек Костянтин Мигалевський), був одним з типових політичних авантюристів доби Руїни, котрих тоді, на жаль, не бракувало. Саме він завдав остаточної поразки Тетері 14(4) квітня 1665 р., після чого той мусив рятуватися в Речі Посполитій. Дрозденко став уже подумувати про гетьманську булаву, але претендентів і без нього вистачало. Брюховецький прагнув поширити свою владу і на правий берег Дніпра, у чому, як свого слугу, його підтримувала Москва. У Медведівці об'явився Степан Опара, що поставив на ординців. Нарешті, з'являється на повний зріст могутня постать Петра Дорошенка, прозваного українськими істориками «Сонцем Руїни». Онук гетьмана Війська Запорозького (у 1622–1627 рр., з перервами) Михайла Дорошенка, оспіваного разом із Сагайдачним у народних українських піснях, син козацького полковника Дорофія і сам полковник, що належав до числа наймолодшої генерації сподвижників Богдана Хмельницького, він хотів продовжити справу Великого Богдана і, об'єднавши землі по обидва боки Дніпра в єдиній Українській державі, зробити її знову самостійною. В той час коли Дорошенко все більше зміцнював свої позиції, Сербин і Дрозденко в Умані все більше схилялися на бік Москви і Брюховецького. Саме на цей час припадає ганебна сторінка в житті Дрозденка. У березні 1665 р. він зайняв Рашків, перехопивши листи Роксанди —

удови Тимоша Хмельницького, котра там проживала. Нещасна вдова просила в листах поляків, щоб вони вивезли її з охопленого війною краю. Дрозденко ж пограбував усе майно Роксанди, ще й звелів її побити. Між тим, Сербин заходився укріплювати Умань, готуючись до вирішальних боїв з Дорошенком. Останній уже завдав відчутних ударів Опарі і став тиснути московські війська разом з гетьманцями Брюховецького. Взявши Умань, Дорошенко ставав практично одноосібним гетьманом Правобережної України. Стривожений Сербин просив Брюховецького про підкріплення, бо, мовляв, хоч би як зміцнюй стіни й вали, та не вони, а люди мають воювати («стіни й вал битися не будуть»). Писав Сербин листи до полковників Гоголя й Дрозденка, розіслав свої універсали навіть до Ханенка й уманських жителів. Обнадійливі звістки він отримав з Кальника, Рахнів і Дашева, де повстали місцеві жителі й вибили звідти польські гарнізони. Тим часом неспокійно було в самій Умані, де все відчутніше тиснула на місцевих жителів московська рука в особі командувачів царських загонів Козирева та Федяєва. Останні за відсутності Сербина так допекли старшинам, котрі не корилися Москві, що ті втекли з Умані. Внаслідок цього в місті виникла гостра криза, яку насилу вдалося розв'язати лише внаслідок оперативного втручання Сербина, а то б, за його власними словами, «мало що залишилося б в Умані, бо одних би вирізали..., а інших би вирубали...» (21*). Тим не менш пішли поголоски про можливу здачу Умані полякам. Останні на той час втратили свого полководця Стефана Чарнецького, а новий їхній командувач Станіслав Яблоновський прагнув знову приборкати Правобережну Гетьманщину. Щоправда, поки що він зазнав поразок у боях під Торговицею, Лисянкою та іншими містами, котрі знаходилися поблизу Умані, але потроху наближався до останньої. Справа дійшла і до тяжких боїв під Уманню у березні — квітні 1665 р., у ході яких поліг від ворожої кулі і сам Сербин. Брюховецький у своєму листі від 27(17) квітня 1665 р. повідомляв про це царя Олексія і направляв до Москви осиротілого сина полковника заради «милости и отеческого призрения» (22*). По загибелі Івана Сербина брацлавським полковником став Василь Дрозденко,

що перед тим згадуваний був у джерелах як «запорозький полковник».

Яблонівський, не змігши взяти Умань, спробував її блокувати. Ставши разом з Тетерею під Лисянкою, він хотів перервати її зв'язок з Каневом, де була тоді правобережна ставка Брюховецького, а також не дати змоги місцевому населенню засіяти поля. Але й це на вдалося польському війську... Якраз тоді поблизу Умані з'явився претендент на гетьманство Степан Опара. 21(11) червня 1665 р. він підійшов до самої Умані, маючи при своєму боці кінний і піший українські полки, а також загін ординців. Опара пригрозив місту тяжкою облогою, коли воно не піддасться йому, вказав, що вже два ординських солтани йдуть зі своїми силами на Умань. Жителі опинилися перед складною проблемою. Московський гарнізон майора Михаїла Сви́ньїна був нечисленний, але встиг уже дати знаки уманцям своїми здирствами. Стояти в облозі проти козаків Опари було тяжко, а боронити царську протекцію уманці не прагнули так само, як і в 1654 р. Тоді вони зважилися повстати проти московитів. Більшість із них на чолі зі Сви́ньїним була арештована, декого при опорі вбили, дехто, як-от охтирський гармаш Василь Тихонів та шестеро його однополчан спромоглися втекти з Умані до Лисянки. Потім Умань відкрила брами перед Опарою. Але Опара недовго втішався успіхом. Йому не було чим платити орді, козаки його слабо підтримували. Як наслідок, ординці самі стали шукати собі платні, забираючи майно, а часто й самих жителів Уманського та Канівського полку. Опара став подумувати про зближення з полковниками Брюховецького (Дрозденком, Райчею, Могилевським), послав до Дрозденка полковника Апостола (про це свідчив, наприклад, переяславський козак Матвій, що певний час перебував в Умані, але про це довідалися ординці). 28(18) серпня ординці арештували його і з волі хана повезли в кайданах до Білої Церкви. Очевидно, у цей час в Умані укріпився М. Ханенко, котрий знову став уманським полковником (1664 – 1669). Ймовірно, з ним були і якісь польські частини, що про них згадує російський історик Соловйов (23*).

Петро Дорошенко все впевненіше почував себе як гетьман Правобережної України. Багато полків уже визнали його. Головні

противники на чолі з Дрозденком знаходилися в Брацлаві та Умані. Саме проти них і був спрямований удар Дорошенка. Вже в серпні 1665 р. по усуненні з політичної сцени Опари Дорошенко пішов на Лисянку, а звідти — на Буки. Після Буків гетьман вирушив на Ладжин, де тоді стояв Дрозденко. Дорошенко став у Івангороді, а проти Дрозденка, що перемістився до Кублича, послав загін ординців. Брацлавський полковник не збирався, однак, відступати і завдав ординцям нищівного удару, переслідуючи їх аж до Івангорода. Тоді було взято в полон кілька мурз і понад 100 рядових ординців. Однак безпосередньо проти гетьмана Дрозденко не наважився виступити й укритися за стінами Брацлава, де сидів у облозі понад 2 місяці. Головною опорою Дрозденка були серби та молдавани, серед української людності він не користувався особливою популярністю. Не бажаючи нести тягар непотрібної війни, козаки змусили Дрозденка бути поступливішим. 15 жовтня 1665 р., якраз на свято Покрова Пресвятої Богородиці, Умань піддалася Дрозденку, який і став у ній разом з 10 000 козаків та 10 000 молдаван і сербів. З Умані Дрозденко хотів іти на Білу Церкву на з'єднання з іншим полковником (Дециком) (24'). Однак Дорошенко привів нові сили і, оточивши Умань, змусив Дрозденка піддатися (це сталося до 17 листопада 1665 р.). Дрозденко потрапив з дружиною й дітьми до рук мурзи, і той пообіцяв його випустити на волю за викуп. Дрозденко зібрав потрібну суму, однак мурза порушив своє слово і видав його разом із сім'єю Дорошенку. Гетьман ув'язнив полковника в Чигирині, але потім пом'якшив сторожу. Фактично Дрозденко перебував під домашнім арештом, і гетьман подумував про залучення його на свій бік. Однак Дрозденко не хотів цього й навіть підмовив когось із чигиринських козаків, щоб той викрав гетьманську булаву. Разом з нею Дрозденко хотів утекти на Лівобережну Україну до Брюховецького, але був спійманий. За це Дорошенко звелів його розстріляти (травень 1666 р.). Заволодівши Брацлавом та Уманню, Петро Дорошенко став єдиним гетьманом всієї Правобережної України. Тепер уже можна було думати про об'єднання в єдину державу Гетьманщини обох боків Дніпра, як це було в часи Б. Хмельницького, і здобуття дійсної незалежності Української держави.

Ще наприкінці лютого 1665 р. Дорошенко скликав раду, на котрій було ухвалено вигнати всіх ляхів з України і об'єднати обидва береги Дніпра під владою одного гетьмана, як було за старого Хмельницького. Оскільки Москва тоді вступила в торг із Польщею щодо України, не хотіла бачити Україну ні самостійною, ні навіть автономною, стало ясно, що чекати звідти щирої підтримки не доводиться. За таких умов Дорошенко змушений був звернутися, як колись Хмельницький, до Османської імперії та Кримського ханства. Оскільки ж проти нього не припиняв своїх ворожих дій Брюховецький, котрий спирався на підтримку Москви, Дорошенко мусив постійно бути готовим до відсічі. У липні 1666 р. він збирає проти Брюховецького правобічні свої полки (Чигиринський, Корсунський, Уманський, Брацлавський, Кальницький та ін.). Уманський та Кальницький полки мали підійти до Дорошенка безпосередньо в Чигирині (25*). Восени 1666 р. небезпека нависла із заходу, і Дорошенко закликав на допомогу орду, яка стала на Чигиринщині, Уманщині та ін. полках, а також у самій Умані. Дорошенко саме під Уманню зібрав українське військо і разом з ординцями виступив у похід. Спочатку він розбив польське військо під Брацлавом, але в Кальнику укритися зі своїми козаками та польськими загонами Зеленський (Зеленецький), колишній герой оборони Поділля від польських загарбників у 1654 – 1655 рр. Незважаючи на це, гетьман продовжив похід і 19 грудня 1666 р. доценту розгромив польське військо під командуванням С. Маховського на Поділлі (між Браїловом і Брацлавом).

У січні 1667 р. було укладено недоброї пам'яті Андрусівське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою. Україна була поділена навпіл (по Дніпру) між двома загарбницькими державами, що прирікало її на ще тяжчі випробування. Спроби гетьмана Дорошенка укласти союз із Московською державою на рівноправних умовах наштовхнулися на відверту ворожість Москви. Тому в Дорошенка не лишалося іншого вибору, як зміцнювати союз із південними сусідами, шукати підтримки серед козаків Лівобережної Гетьман-

щини, бо там виникло гостре невдоволення, спричинене як Андрусівським перемир'ям, так і посиленням колоніального гніту з боку Москви. Особливе невдоволення викликав перепис 1666 р., проведений московськими воєводами на Лівобережжі. Було ясно, що робиться це з метою посилення визиску українського населення.

У січні 1667 р. почався новий польський наступ на Правобережну Україну, котру вже й Москва, всупереч численним обіцянкам, починаючи з 1654 р., віддала у власність Польщі. Дорошенко зайняв оборону біля Умані і не пропускав ворога далі (26*). Сюди, під Умань, гетьман стягував українські й татарські війська і пізніше. Цього ж періоду стосується і цікавий лист уманського полковника Григорія Білогруда до архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля від 26(16) січня 1667 р., писаний з самої Умані. Лист містить насамперед виправдання союзу українських козаків з ординцями, чого не сприймав Гізель. Білогруд підкреслював вимушеність такого союзу, викликаного необхідністю дати відсіч наступу польських військ, очолюваних Себастьяном Маховським. Згідно з цим листом, Дорошенко наказав Білогруду також докласти зусиль для розшуку полонених — колишніх монастирських підданих — у ординців; говориться і про те, що старшина Іван Максимович витратив чимало грошей на відповідні подарунки за це ординським мурзам і писарям солтанів, але поки що особливих результатів досягти не вдалося. Цього листа підписав, крім Г. Білогруда, і уманський полковий суддя Лук'ян Даниленко (26-а*).

Довготривале протиборство 1667 р. скінчилося наступом українських військ, котрі у вересні 1667 р. змусили коронного гетьмана Яна Собеського (майбутнього короля Речі Посполитої у 1673—1696 рр.) укласти мир під Підгайцями (Галичина). Відчуваючи нову загрозу з боку Польщі, Дорошенко уклав у 1668 р. союз із Османською імперією. Його позиції значно зміцнилися, на правому боці Дніпра ніхто не насмівувався вже виступати з претензіями на гетьманську булаву. Можна було зайнятися справою возз'єднання України, розколотої Андрусівською змовою. Дорошенко вступає у переговори з Брюховецьким, безоглядна орієнтація якого на Москву призвела

до різкого падіння його авторитету. Врешті, на початку 1668 р. на Лівобережній і Слобідській Україні вибухнуло антиколоніальне повстання, спрямоване проти Московського панування, і Брюховецький поспішив приєднатися до повстанців. Але в більшості повстанців симпатій до нього не було, вона все більше хотіла бачити гетьманом возз'єднаної України саме Петра Дорошенка. У свою чергу гетьман вжив енергійних заходів для цього. Війська Правобережної Гетьманщини перейшли Дніпро і рушили на з'єднання з лівобічними гетьманцями під Опішню. Там два війська злилися в одне, але Брюховецькому козаки не пробачили його промосковської політики. Козаки вбили його, а гетьманом усієї України 18 червня 1668 р. було проголошено Дорошенка. Це був кульмінаційний момент у діяльності цього видатного діяча української історії. Українські війська просуваються на північний схід, громлячи на своєму шляху російську армію. Коли ж дісталися Сіверщини, тут пішли тяжчі бої.

Умань у цей час перебувала в далекому тилу, хоча назвати ці місця тилowymi важко, бо тут була постійна загроза польського вторгнення. Тим не менш, такий бажаний мир і спокій прийшли, хоч на короткий час, і сюди. Про уманські справи цього періоду мало що відомо, але й ці стислі звістки джерел дуже важливі. Насамперед треба відзначити свідчення турецького мандрівника Евлії Челебі, про якого вже згадувалося. Челебі побував тут знову наприкінці 17 ст., і знову Умань справила на нього імпонуюче враження: «Це велике і давнє місто, оточене дерев'яним парканом і прикрашене садками та квітниками. Воно перебуває під владою Дорошенка. Звідси ми йшли протягом дня на схід (правильно — на захід. — Ю. М.) крізь ліси і широкі поля, порослі тюльпанами (може, маком. — Ю. М.), і знову прийшли до фортеці Брацлав» (27*). Можна згадати також, що саме в Умані Дорошенко ув'язнив вірного слугу Москви й Брюховецького, ніжинського протопопа Максима Филімоновича, якого московський патріарх всупереч існуючим канонам пробував поставити оршанським єпископом під іменем Мефодій. Ув'язнення не було тривалим, і вже до осені 1668 р. ніжинському протопопу вдалося втекти до Києва, де стояв московський гарнізон (28*) Тієї ж осені стривожена Москва скерувала до Чигирина посольство на чолі з підполков-

ником Гаврилом Подимовим. На передані ним пропозиції Дорошенко дав принципову відповідь. Він, зокрема, вимагав виведення московських військ з України, як це зробили поляки, котрі вивели свої війська з Чигирин, Умані й Корсуня (29*). 1669 рік почався з нового розколу України. Наказний гетьман Дем'ян Многогрішний, що діяв на Сіверщині, проголосив себе гетьманом, незалежним від Дорошенка, і скоро став домінувати на лівому боці Дніпра, оскільки Москва надала йому підтримку. Війська Дорошенка поступово відходять на правий берег Дніпра, тим більше, що там не припинялися спроби Польщі відновити свою владу в Україні, давалися взнаки дії ординців, котрі нерідко забували, що вони є союзниками, і вдавалися до звичних грабежів. Підіймала голову й опозиція серед козаків. За таких умов Дорошенко ще тісніше пов'язується з Османською імперією, сподіваючись отримати для Правобережної Гетьманщини принаймні такий статус, який мали Молдавія та Валахія – формально залежні від Порти. У березні 1669 р. на раді в Корсуні 500 представників правобережних і 20 – лівобережних полків дали присягу султану. Це рішення підтримав тоді й Уманський полк. Під Уманню починають збиратися татарські війська для задуманого Дорошенком нового походу, зокрема для вигнання московських сил з Києва. Взагалі в джерелах не бракує даних про постійне перебування ординців на кочовиськах поблизу Умані у травні – червні 1669 р. (30*). Однак турецька протекція не всім була до вподоби. І хоча турки поки що не втручалися в українські справи, опозиція висунула зі своїх лав нового претендента на гетьманську булаву – Петра Суховія (Суховієнка), який був небожем Брюховецького. Його підтримала й частина ординців, котрі стали збиратися під Уманню (31*). Пішли чутки, що Дорошенко опинився в полоні у орди, яка стояла під Уманню (32*). Хоча поголос був недостовірний, Умань тут була названа не випадково. Умань і Уманський полк із непрояснених досі причин стали в опозицію Дорошенку, не сприймаючи його зовнішньополітичного курсу насамперед. Це була тяжка помилка уманської старшини, і їхній виступ проти Дорошенка був щонайменше передчасним, бо тепер уже ворогували між собою не дві Гетьманщини (правобічна й лівобічна), а три! На Пра-

вобережній Україні виникає ще одна Гетьманщина, у центрі якої стоїть Умань, і це призводить до тяжких наслідків для всієї України, а насамперед для самої Умані.

Петро Суховій виявився каліфом на годину і скоро втратив підтримку і козаків, і частини ординців, що були стали при його боці. Тоді, за свідченням літопису Самовидця, ці «козаки повернули ку Уманю, и Суховиенко здал свой уряд Михайлові Ханенкові, полковникові уманському» (33*). Скупі літописні рядки значно доповнює розповідь 18(8) вересня 1669 р. посла до Москви лівобічного гетьмана Многогрішного, канцеляриста Яреми Яремовича. Виявляється, десь у червні – липні 1669 р. під Уманню відбулася рада в присутності польських представників. Ханенка підтримали Уманський та ще деякі правобічні полки й обрали його гетьманом. Писарем же обрали невдачу Суховія. Тут же знайшлися союзники – кримські татари, які хоч і поспішали додому, однак обіцяли свою підтримку Ханенкові (34*). Ставши гетьманом, Ханенко негайно звернувся до Многогрішного і деяких полковників, сподіваючися створити коаліцію проти Дорошенка. Так, 23(13) липня 1669 р. він написав з цього приводу листа переяславському полковнику Родіону Димитрашку (Димитрашку Райчі), 9 серпня (30 липня) того ж року – Многогрішному (35*). На підмогу Ханенку прибув і загін кримських татар у кількості душ на чолі з Мухамед-Чилібеєм. Однак Дорошенко не збирався втрачати ініціативу і рішуче виступив проти заколотників. Він пішов з Канева не на лівий берег Дніпра, як планував раніше, а на Умань. На шляху до Умані він прибув до Лисянки і схилив місцевих козаків на свій бік. Потім він підступив до Умані, але його не пустили до міста. Уманці спалили передмістя і збіжжя на полі і приготувалися до оборони. Розпочалася млява облога. Дорошенко втратив кількості вояків, але не припиняв переговори, сподіваючися мирним шляхом подолати розкол. Він добивався також інсигній влади, вивезених Суховієнком з Січі. Між тим, 25(15) серпня під Умань до Дорошенка прибув чауш – посол турецького султана (капиджи-паша Хасан-ага), котрий привіз із Стамбула гетьманські інсигнії (дві булави, бунчук, санджак-прапор, печатку з гербом, а також два каптани). Тоді Ханенко скерував нові листи до Многогрішного, закликаючи його вдари-

ти на Чигирин (листи з Умані від 5.09.(26.08.) та 20(10).09.1669 р.). Оскільки з чаушем прибула й Білгородська орда ногайців, стривожені уманці стали поступливішими на переговорах і врешті уклали мирну угоду, однак і після неї Дорошенка не впустили до міста. Ханенко ж побоявся вийти в поле для побачення з Дорошенком. За такої патової ситуації Дорошенко обрав правильне рішення. Не бажаючи пролиття братерської крові, він відступив від Умані, задовольнившись усними обіцянками миру. Він повернувся з військами до Чигирина і звітди дав допомогу Лубенському та Гадяцькому полкам, котрі ще залишалися йому вірними. У свідомості сучасників він вийшов переможцем у цьому протистоянні. Так, невідомий польський шляхтич писав 9.10.1669 р. з Кам'янця-Подільського, що Дорошенку мусила піддатися й Умань – «найголовніша прикордонна фортеця», але Ханенко, Суховій, Ю. Хмельницький і Сірко збирають проти нього війська (36*). Справді, так і було... Після Уманської згоди ні Ханенко, ні інші згадані особи не прибули до Чигирина, як було домовлено. Навпаки, вони послали по підтримку на Січ, а також до кримських татар, котрі, на відміну від білгородських «татар», тобто ногайців, воліли підтримувати Ханенка. Ця орда, набравши ясиру під Ставищами, пішла додому, залишивши в Умані не більше 150 своїх кіннотників, однак обіцяла невдовзі повернутися. Ханенко послав по допомогу і до Варшави аж два посольства, але друге було перехоплено козаками Дорошенка (37*). У відповідь на такі дії Дорошенко до 10 жовтня 1669 р. видав універсал до всіх правобережних полковників, щоб вони готувалися збройно виступити на Умань, куди він і сам прагнув піти. Після свята Покрова Пресвятої Богородиці (15.X.1669 р.) розпочалися широкомасштабні військові дії. У битві під Стеблевом Дорошенко при допомозі Івана Сірка розгромив своїх супротивників. Татари кинулися тікати, з ними втекли Ханенко і Суховієнко, які знайшли притулок на Чортомлицькій Січі. Юрій Хмельницький помчав до Умані. Звітди він вирішив утекти до Києва (очевидно, щоб укритися в монастирі) разом з ігуменом уманського монастиря Філаретом і братом М. Ханенка. Але вже під Уманню їх полонили білгородські ногайці і повернули до Умані. За Ю. Хмельницького вони вимагали великого вику-

пу, а коли уманці відмовилися сплатити гроші, ординці забрали колишнього гетьмана з собою. За іншими даними, що їх наводить той же Величко, всі троє були взяті у полон Батирча-мурзою, і до Умані привезли на викуп тільки ігумена, проте уманці його чогось не викупили (38*). У Білгороді-Дністровському (Акермані) Юрій Хмельницький був ув'язнений, а потім з наказу султана його привезли до Стамбула і помістили у вежі-в'язниці Єдикуле. Вигравши Стеблівську битву, Дорошенко рушив просто на Умань і легко заволодів містом. Він звелів арештувати ряд вороже наставлених до нього старшин і ув'язнити в Чигирині. Деяких з них, за свідченням літопису Самовидця, він наказав стратити (Літопис Самовидця... С. 109). Після успішного походу Дорошенко повернувся до Чигирина, поставивши в Умані вірного тоді йому Григорія Білогруда (уманський полковник у 1666–1672 рр., з перервами). Біля Умані надовго стала орда, котра хоч і не шкодила місту й полку, але часто ходила чотами на захід, добираючись аж до Польщі й грабуючи зустрічні села й містечка. Що стосується Ханенка, то його обрали на Січі кошовим отаманом. Це значно підвищило його авторитет, і він у новій якості починає налагоджувати контакти з Москвою і особливо з Варшавою. Це дуже шкодило не тільки Дорошенку, а й українським інтересам у цілому.

У 1670 р. у місті Острог на Волині розпочалися довготривалі переговори між українською делегацією (від гетьмана Петра Дорошенка) і дипломатами Речі Посполитої. Гетьман поставив дуже серйозні вимоги перед Польщею, і її представники зволікали, чекаючи на сприятливіший час. Цей час настав, коли з Умані до Острога прибули послы Ханенка (Семен Богаченко, Роман Малюк, Іван Полтавець, Яків Ярошенко, Іван Завіша, Степан Білий, Василь Олексієнко та писар Андрій Тораченко) і швидко погодилися на польські пропозиції. На підставі Острозької угоди (2.IX.1670 р.) Річ Посполита визнавала гетьманом Ханенка, давала йому інсигнії влади, а він за це погоджувався на тяжкі умови чергового польсько-українського договору. Правобічна Гетьманщина поверталася до складу Речі Посполитої, але на умовах дуже обмеженої автономії. З послами ж Дорошенка Річ Посполита взагалі відмовилася вести далі

переговори. Такі дії Ханенка були відверто шкідливими і несли з собою нову хвилю конфліктів і війн...

Навесні 1671 р. Річ Посполита розгорнула наступ на Правобережну Гетьманщину, маючи на це й формальну згоду Ханенка. Останній разом із Сірком, що перейшов на його бік, виступив із Запорожжя і попрямував на з'єднання з польською армією. Видно, саме тоді Умань була опанована Ханенком. Дорошенко на чолі 14-тисячного козацького війська виступив на Умань і дійшов до Маньківки. Ханенко й Суховій тоді спішно послали полковника Лисицю по ординську допомогу. Орда, яка тоді кочувала в степах південніше Умані, очевидно, відгукнулася на це прохання (39*). Спроби Дорошенка вибити його з міста влітку 1671 р. не мали успіху. Більше того, під Брацлавом українські війська Дорошенка зазнали поразки від сил коронного гетьмана Яна Собеського (40*). Дорошенко тоді став під Цимерманівкою, прагнучи зібрати вірні йому війська у потужний кулак. Є дані, що сюди прибули і молдавський та валаський господарі («авізи» з табору польських військ під Баром від 6.10.1671 р.), але спроба залучити їх до боротьби проти Речі Посполитої Дорошенку не вдалася. В анонімному листі з Молдавії від 1 жовтня 1671 р. є повідомлення про боротьбу Дорошенка проти Ханенка. Спочатку гетьман став під Цимерманівкою і рушив на Ладижин, де тоді стояв Сірко. Але того року Буг був дуже повноводним, і Дорошенко через це не встиг своєчасно переправитися на протилежний берег. Цим скористалися Сірко й Ханенко, котрі об'єднали свої війська. Дорошенко був змушений відступити до Цимерманівки. Його авторитет тоді значно похитнувся, його військо тануло, а козаки тікали від нього до Сірка, «як було за Хмельницького, коли всі в'язалися до нього, так і тепер до Сірка, і міста йому піддаються, а орда вся від Дорошенка втекла» (41*). Шляхтич Прусиновський у своєму листі з Могилева-Подільського від 6.10.1671 р. стверджував, що всі міста між Дністром і Бугом піддалися Ханенку, в т. ч. Умань, Лисянка тощо (42*).

Наприкінці жовтня 1671 р. під містечком Іллінцями відбулася рада, на котрій Ханенко, Сірко й вірні їм козаки присягнули польському королю Михаїлу Вишневецькому (43*). Потім коронні гетьмани Ян Собеський та Дмитрій Вишневецький

оволоділи майже всім Побужем. Це, однак, не викликало особливого ентузіазму у жителів Умані, котрі нібито ставили своє послушення польському королеві в залежність від того, чи спроможеться він подолати Дорошенка і взяти всі вірні цьому гетьманові міста. Дорошенко ж відступив до Чигирин, куди стягував вірні йому війська і готувався до контрнаступу, чекаючи приходу Білгородської орди. Цікаво, що і в цей складний час в Умані не припинялося торговельно-економічне життя. Свідчень про це дуже мало, але вони є. Так, в Умані зупинялися купці, що вели торгівлю з Молдавією. У жовтні 1671 р. в Умані зупинилися ніжинські купці Іван (зять ніжинського бурмистра Яреми Касьяненка) та Михайло Степанець, котрі поверталися з Молдавії. Вони розповіли ніжинському воєводі московських військ про ситуацію на Поділлі, місцезнаходження польських військ. Тоді Ханенко стояв у Ладжині, а Сірко в Чечельнику. Уманський же полковник Білогруд не піддавався польським військам, але нібито й дорошенківців до себе не пускав. Щоправда, потім уманці перейшли на бік Ханенка, а найманих козаків Дорошенка («сердюків», «серденят») перебили або ж, позабиравши їхнє добро, вигнали з міста. В той час трапилася й малозначуща пригода, яка відбилася в джерелах. Тоді до Умані втік російський дворянин Герасим Гвоздев, котрий потрапив у полон ще у 1662 р. і довго був у Стамбулі. Врешті йому вдалося вирватися з неволі й через Молдавію, Ладжин, Умань, Корсунь дістатися до Ніжина, звідки вже було близько до батьківщини колишнього бранця (44').

Хоча на боці Ханенка була тоді явна чисельна перевага, але в основному за рахунок польських та найманих, у т. ч. німецьких, військ. Цей гетьман прагнув добитися більшої підтримки з боку Речі Посполитої. В його посольствах до Варшави були задіяні й дехто з уманців. Так, серед послів М. Ханенка, відправлених 26 січня 1672 р. з Ладжина до короля Михайла Вишневецького, був і уманський полковник Петро Григорович Безпалый. Якщо Ханенко покладався на польську допомогу, то Дорошенка в той час підтримувала більшість населення Правобічної Гетьманщини. Дуже важливим було те, що ці обидва гетьмани шукали часом порозуміння між собою, усвідомлюючи страшні наслідки громадянської війни для українського народу.

В листах однієї з високопоставлених осіб Речі Посполитої В. Борейші, адресованих до литовського підканцлера, говорить-ся, зокрема, що Дорошенко наказав звільнити з чигиринської в'язниці дружину М. Ханенка (лист від 15.04.1672 р.), а в наступному посланні (від 22.04.1672 р.) він же повідомляв про те, що Ханенко вирішив одружити свого сина з дочкою Дорошенка (45*). На жаль, порозуміння з ряду причин не сталося. Ханенко безоглядно покладався на польську допомогу. Ще коли польське військо ставало на зимові квартири, Дорошенко все наполегливіше став тиснути на Ханенка й Сірка, прагнучи вибити їх з Ладжина, а їхні гарнізони — з Брацлава, Могилева-Подільського тощо. Сам Дорошенко стояв при цьому у Соболівці та Лисянці. Війна явно затягувалася. Дорошенку забракло сили, щоб упоратися з Ханенком і польським військом самостійно. Ординці ж вимагали платні. Дорошенко шукав гроші для них, де тільки міг. Пішли навіть чутки, що він віддав ординцям на поталу Соболівку та ще якесь містечко. Поляки ж робили все, щоб зміцнити свої позиції на Поділлі як у політичному, так і у військовому відношеннях. Зокрема, приблизно до цього часу (ймовірно, навесні 1672 р.) відбулася присяга жителів Уманського полку на вірність королеві Михайлу Вишневецькому. Текст присяги від імені її учасників був підписаний Михайлом Ханенком (названим тут за патронімом «Стефановичем», городовим отаманом Остафієм Тимошевичем та міським війтом Федором Григоровичем). Згодом (15 червня 1672 р.) до Умані було скеровано 5 хоругв для зміцнення місцевого гарнізону (46*). Війна ставала затяжною, і тоді султан Мухамед IV нарешті дав сподівану Дорошенком допомогу. Розпочався потужний турецький наступ на Правобережну Україну, з перших днів якого стало ясно, що туркам йдеться насамперед про перетворення України у свою колонію. Турки, як й інші сусіди України, теж не втрималися від спокуси поживитися за її рахунок. Потужні османські сили з військами кримського хана Аділь-Гірея «Чабана», а також із Дорошенком та його козаками пішли на Умань у червні 1672 р. Ханенко зі своїми козаками та 6000 поляків стали тоді у Ладжині. Дорошенко ж невдовзі обложив Умань, прагнучи помститися за своїх «серденят» (47*). Був при його боці і кримський хан. До речі, саме в таборі під Уманню Доро-

шенку було передано турецькі санджаки (клейноди) від султана Мухамеда IV, послані ще з Адріанополя (Едірне): бунчук та два прапора, один червоного кольору, а другий жовтого, а кайма навколо червона («такові ж, какові даютьца турские санжаки от салтана турского и крымским ханом»). Про це сказали у Москві пізніше 22 (12) січня 1676 р. його послі Павло Яненко-Хмельницький, родич Богдана Хмельницького і тесть Петра Дорошенка, та Семен Тихий (48*). До 20(10) червня 1672 р. Умань уже була в його руках (49*). Гетьман оволодів також і більшістю міст Уманського полку, при цьому особливо постраждали Косенівка та «Іванка» (50*). Літописець Величко досить детально описує цю подію, хоч і плутається в хронології (так само як і Самовидець) та занадто негативно ставиться до Дорошенка. За його словами, Дорошенко оволодів Уманню не під час наступу на Кам'янець-Подільський (це місто було взято турками 18 серпня 1672 р.), а коли вже повертався назад і став під Христинівкою у вересні 1672 р. Вже 19(9).09.1672 р. полковник Д. Райча писав, що Дорошенко хоче йти з Кам'янця-Подільського на Брацлав, Ладжин та Умань добувати ці міста (51*). Зачувши про підхід Дорошенка, уманці хоч-не-хоч з покорою вийшли назустріч гетьманові, котрий стояв із табором під Христинівкою. Дорошенко тепло прийняв делегацію, але в своїй промові зганив уманців за те, що відкинулися від нього, поставили гетьманом Ханенка, повірили польським обіцянкам, що призвело уже не до роздвоєння, а розтроєння України, посилення війни. Пообідавши разом, Дорошенко з честю відпустив делегатів назад, а сам продовжив похід. Через півтора тижні він викликав у Чигирин уманського полковника Білогруда, полкового осавула Пиляя, суддю Яроватого, ряд старшин, в першу чергу Гродзенка. В Чигирині ж він, за словами Величка, наказав повісити Яроватого, Пиляя розстріляти, а декого стратити. Решту він наказав відпустити до Умані, поставивши над ними полковником Гродзенка. Цей, прибувши до Умані, наказав усіх жителів привести до присяги гетьманові, а за його наказом стратити деяких значних козаків: Говора-Корсунця, Малинку та ін., а дружин Ханенка та полковника Білогруда відіслати в Чигирин. За літописом Самовидця, Дорошенко наказав стратити тільки одного наказного гетьмана, поставленого Ханенком (52*). (Літопис...

С. 115). За іншими даними, вірні Ханенку запорожці, що стояли в Умані, встигли вийти з міста разом з приреченими до страти і втекти в Білу Церкву (53*). Останнє, видно, ближче до істини, бо цю інформацію підтверджують свідчення у Києві капітана І. Личковського, дані 18(8) грудня 1672 р. Згідно з ними в Умані стояло 1500 запорожців з полку М. Ханенка. Коли уманці піддалися Дорошенку, всі вони відступили до Білої Церкви, де стояв польський гарнізон на чолі з комендантом Яном Лебелем. Ханенко послав якогось сотника з гнівними листами до Дорошенка, але останній нібито звелів розстріляти в Чигирині цього посланця (54*). Приблизно в цей же час Дорошенко у своєму листі на Чортомлицьку Січ запрошував кошового отамана Лук'яна Андрійовича до Умані.

Та хоч як би там було, позиції Дорошенка в Умані залишалися непевними, а його жорстокість, хоч і виправдана частково обставинами воєнного часу, дала протилежні результати. Тут варто надати слово літописцю: «Побачивши такий зрадницький Дорошенковий вчинок, уманці сподівалися од нього собі того ж, що сталося й вищезгаданим товаришам, тож відразу відкинули свою наречену приятель і почали таємно вельми гніватися на Дорошенка і свого полковника Гродзенка. Коли ж Гродзенко доповів про те Дорошенкові, то Дорошенко прислав до Умані на приборкання того уманського невдоволення й бунту два охотницькі полки: один компанійський з полковником Силичичем (Силичем. — Ю. М.), а другий — піхотний з полковником Жеребилем. Однак безрозумний учинок тих полковників не тільки їх самих із військом погубив, а ще більше роз'ятрив Дорошенка і став причиною до всеконечного розору й повного запустіння всієї Умані та інших численних міст і тамтешніх повітів...» (55*).

Незаперечна перемога турецько-української (дорошенківської) армії над польсько-українськими (ханенківськими) військами мала своїм наслідком Бучацький мирний договір 28 жовтня 1672 р., на підставі якого Поділля переходило в турецьке володіння, а Правобережна Гетьманщина ставала автономною одиницею у складі Османської імперії. 24.02.1674 р. до Києва повернувся місцевий міщанин Тиміш Ткач, який їздив торгувати до Молдавії (Ясси), а назад повертався через Кальник та

Умань. Він був свідком того, як присланий Дорошенком полковник приймав від уманців присягу на вірність турецькому султану. Він же зазначив, що уманського полковника прізвище Скидан, а городовим отаманом був зять козака Федора Єжевського. У цього отамана і був на постої київський міщанин. Ткач тоді ж зустрів в Умані чечельницького полковника Павла Лисицю і довідався від нього про важливі справи (56*). Формально війна з Річчю Посполитою скінчилась, але до справжнього миру було ще далеко. Ситуація погіршувалася й тим, що турки стали так утискати населення Поділля, що й Дорошенко завагався у виборі зовнішньополітичної орієнтації. На підвладній йому частині Правобережної України зростало невдоволення гетьманом. Сталися й інші небажані для України зміни, насамперед скинення і заслання до Сибіру лівобічного гетьмана. На раді в Козацькій Діброві, проведеній під наглядом московських воєвод, було обрано новим гетьманом Івана Самойловича. Тоді ж у червні 1672 р. він був змушений підписати «10 статей», котрі доповнювали Глухівські статті 1669 р. і водночас значно обмежували далі суверенітет України. Дорошенкові тепер доводилося діяти у складніших умовах.

Весна 1673 р. пройшла в Умані під знаком зростання антидорошенківських настроїв. На жаль, кров тут пролилася вже у Світлий понеділок. На другий день після Великодня з Умані на передмістя до храму Воскресіння Господнього пішла урочиста процесія, у якій були й полковники Силич та Жеребило. Після літургії і хресного ходу основна маса людей розійшлася, а старшина була запрошена на святковий обід, що давали парафіяни на честь свята. Не обійшлося і без хмелю... По обіді полковники у супроводі невеликого ескорту поїхали до Умані, а при в'їзді (ще в передмісті) Силич ненароком збив конем двох теж підпилих чоловіків. Виникла сварка. Не витримавши образ, Силич кинувся до тих уманців чи то з канчуком, чи то з шаблею. Раптово вибухнув конфлікт, бо перехожі уманці із сусідніх вулиць схопили дрюки й кинулися на полковників. Жеребило рвонув конем у бічну вулицю, а Силич сховався в одному з будинків і змушений був там боронитися як міг. Але й вогонь з пістолів не зупинив юрбу. Силича і його козаків було забито. Раптом вдарили дзвони на сполох, і невдовзі все

місто повстало проти Дорошенка. Його козаки-компанійці кинулися врозтіч, але гвардійці-сердюки зайняли кругову оборону. У лютій січі всі вони полягли, забравши на той світ із собою чимало уманців. Жеребила було знайдено на другий день в якійсь схованці і відіслано живцем до Ханенка. Зрадивши такому «подарунку», поляки й Ханенко послали свої війська до Умані. Власне, ще до 10 квітня 1673 р. на сеймі Речі Посполитої йшлося про те, щоб польські залоги були поставлені в Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Умані, Чигирині та ряді інших міст Правобережжя (57*). Уманський полковник Гродзенко, хоч і був місцевий, однак, побачивши як заноситься на ще більший вогонь, покинув Умань і поспішив до Дорошенка. Останній був глибоко вражений цією звісткою і у відповідь на вступ польської залоги до Умані послав по турків і ординців. Уманці тим часом обрали своїм полковником на місце Гродзенка значного козака Степана Яворського. Про останнього, між іншим, відомо, що його дружина Феодосія була донькою знаменитого в подальшому сподвижника гетьмана І. Мазепи, полковника Дмитра Чечеля. Пізніше чимало колишніх уманців і брацлавців служили під командуванням Чечеля і полягли, боронячи Батурин від московських напасників у 1708 р. (58*). Ханенко ж вступив у зносини з низовцями і підбурих їх до виступу. Запорожці послали до Умані певну частину свого війська на чолі з відомим уже Суховієм та Гнатом Макухою, що став у Ханенка білоцерківським полковником (59*). Ханенко зі своїми силами посунув на Дорошенка, і знову Стеблеву судилося стати ареною міжусобної битви. І цю битву виграв Дорошенко, а Ханенко з Суховієм мусили рятуватися втечею. Поразка Ханенка викликала паніку серед уманців. Вони злякалися нових кар з боку гетьмана, і чимало хто з них поспішив покинути рідне місто. Більше того, вони перейшли Дніпро і осіли на Лівобережній Гетьманщині, найбільше на березі Дніпра і на території Полтавського полку. 1673 рік відзначився також зростаючою активністю польської армії на Правобережній Україні. Восени 1673 р. польська армія під командуванням Яна Собеського розбила турецькі війська Гусейн-паші під Хотиним і, взявши це місто (12.XI.1673 р.), заглибилася до Молдавії. Ці важливі перемоги значно піднесли авторитет великого коронного геть-

мана, котрого по смерті короля Михаїла Вишневецького обирають новим правителем Речі Посполитої. На відміну від млявого і невиразного Вишневецького (королював у 1669–1674 рр.) Ян III Собеський був енергійним і талановитим полководцем, який по-своєму симпатизував козакам і не був проти автономії (хоч і дуже обмеженої (!)) для Правобережної України. Його обрання посилює позиції Польщі на Гетьманщині й послабило Дорошенка, що й так був у скруті, бо на сході нависла московська небезпека. Врешті московські війська на чолі з Г. Ромодановським та П. Скуратовим перейшли Дніпро і разом з гетьманцями «дурного Самойловича» повели наступ на Чигирин, де тримав оборону Дорошенко. Зазнавши там поразки, вони пішли на Черкаси та Канів і змусили ці міста піддатися. Тоді Дорошенко, боячися, щоб і Корсунь не спіткала така ж доля, спішно зібрав свої війська для оборони Корсуня. Вже в середині лютого 1674 р. під Могилевом-Подільським були зібрані козаки Уманського, Кальницького й Корсунського полків (60*). Потім ці та деякі інші полки (всього сім) були послані на оборону Корсуня. Уманський полк очолював тоді Григорій Білогород. Зав'язалося тяжке протистояння, у якому поступово гору став брати Самойлович. Ряд міст, у тому числі й Умань, заявили про свою підтримку Самойловича, котрий уже став писатися гетьманом обох боків Дніпра. У березні 1674 р. на раді в Переяславі склав свої повноваження Михайло Ханенко, відмовившись від гетьманської булави на користь Самойловича. На цій раді від імені Уманського полку виступив його полковник Григорій Білогород. Потім він з полковниками Сасом, Гурським та Іваном Сербиним виїхав до Москви, щоб повідомити царя про відставку Ханенка. Після цього Ханенко оселився в Лохвиці та Козельці, а потім перебрався до Києва. У 1677 р. він був звинувачений Москвою у таємних зносинах з Польщею (не знати, наскільки це є правдою) і в 1677–1678 рр. перебував у в'язниці. Помер у 1680 р. М. Ханенко мав трьох синів. Один з них (Павло) знаходився у Варшаві при боці короля Михайла Вишневецького фактично як заручник, потім був при боці княгині Замойської, матері короля Михайла. Після 1674 р. був страчений у Перемишлі. Другий син був взятий у полон ординцями і переданий ними Дорошенку. Його

подальша доля невідома. Лише третій син (Яків) осів з батьком на Сіверщині і продовжив український козацький рід Ханенків, котрий у XVIII ст. дістав російське дворянство.

Полковник Самойловича Г. Лизогуб хотів переманити на свій бік і Андрія Дорошенка, брата гетьмана, котрий тримав оборону Корсуня. При боці А. Дорошенка стояли в Корсуні Уманський, Брацлавський, Кальницький і Могилевський полки (анонімний лист з Меджибожа від 20.03.1674 р.) (61*). Однак Корсунь витримав облогу, втрималися й інші важливі міста Правобережжя (Чигирин, Лисянка, Кальник, Брацлав та ін.), в яких, незважаючи на тяжку ситуацію, життя йшло своїм звичаєм. Так, меджибозькі міщани навесні 1674 р. їздили до Умані купувати збіжжя (62*). Що стосується Умані, то це місто вагалось знову, тепер уже між Дорошенком та Самойловичем. Останній просив Москву про збільшення її військ на Правобережжі. Цю ж думку відстоював і московський воєначальник князь Юрій Трубецькой, який у листі до царя Олексія від 4.05.(24.04.) 1673 р. просив поставити царські гарнізони в ряді міст Правобережної України, в т. ч. і в Умані (63-64*). Однак Москва в умовах зростаючої турецької загрози вже згортала свої воєнні дії на правому боці Дніпра і починала подумувати про замирення з Османською імперією. У травні 1674 р. під Орловцем сталася нова битва, у якій з одного боку стояв брат гетьмана Петра Дорошенка – Андрій зі своїми козаками та союзними кримськими татарами, а з другого – Гадяцький, Уманський і Торговицький полки. В ході бою останні дістали підкріплення з боку наказного гетьмана, переяславського полковника Димитрашка Райчі, що й вирішило результат битви. Тим не менше, у цій міжусобній війні Дорошенко вистояв завдяки підтримці ряду полків, насамперед Чигиринського. Але насувалися нові московські й польські війська. В цей критичний момент у війну вступили турки, які змінили її хід. Цей перелом став початком Уманської трагедії 1674 року.

Турки швидко розгортали наступ у Поділлі. Московське командування і Самойлович, замість того щоб розпочати генеральну битву, стали ганебно відступати, віддавши Поділля на поталу туркам. Уманський полковник Стефан Яворський писав до ліво-

бічного гетьмана І. Самойловича 15(5) липня 1674 р., що він усе ж повернувся з Уманським полком додому і застав там великі шкоди від напасників. Зокрема, два містечка (Христинівка і Унгереджівка) були повністю сплюндровані ординцями, котрі взяли до неволі 1500 місцевих жителів. Щоправда, кільком десяткам людей вдалося втекти, бо ординці зачули про підхід І. Сірка і втекли до Казикермена на Дніпрі (біля сучасної Каховки). Сірко ж із запорожцями підійшов з Чечельника до Умані, щоб з'єднатися з силами полковника Д. Райчі в Капустиній (65°). Сам Сірко писав раніше, що хоче йти до Умані для з'єднання з Уманським і Торговицьким полками і вести боротьбу проти ворожої навали (66°). Що стосується Райчі, то він стояв у липні 1674 р. у Буках і послав до Ладижина «тисячі своїх козаків» на чолі з наказним полковником В. Сербиним, який дістався до Ладижина. Але Райча, всупереч сподіванням, відступив до Канева.

Однак турки просувалися досить швидко і взяли ряд міст (Косницю, Стіну, Куниче та ін.), а потім підступили до Ладижина. Туди встиг увійти з невеликим козацьким загоном полковник Мурашко, посланий Самойловичем. Тут же тримав оборону і шеститисячний загін запорожців на чолі з полковником Савою, до яких долучилося й 16 донських козаків під проводом отамана Абросима. В Успенський піст напередодні свята Преображення Господня, тобто 16(6) серпня, під Ладижином з'явилася орда на чолі з кримським ханом, а наступного дня — й турецька армада. Мурашко активно розпочав оборону і, не давши турецькому авангарду розташуватися під Ладижином, вдарив на нього зі своїми козаками. В ході успішної битви ворожий авангард був розгромлений. У полон потрапив навіть син султана. У запалі Мурашко повівся негідно. Він убив турецького царевича, а потім утік з міста, незважаючи на прохання ладижинців. Помста султана була жахливою. Ладижин безупинно штурмували вороги і, попри мужню й довготривалу оборону (ладижинці відбили 9 генеральних штурмів!), захопили його. Це преславне і велике місто, яке мало 17 церков, було спалене і зрівняне із землею, а майже всі його жителі були винищені.

Після кількаденного перепочинку турецька армада рушила на Умань, звідки вони в разі успіху сподівалися йти на Київ.

Седяга-паша на чолі 40-тисячного війська (67*) запропонував місту капітуляцію, однак уманці відмовилися здатися. В самій Умані укрилися козаки Уманського й Торговицького полків і козаки ще з 15 міст разом зі своїми сім'ями. Уманці дуже сподівалися на швидкий прихід московського війська та гетьманців Самойловича (вони не раз писали царю й Самойловичу, благаючи про допомогу), особливо з боку Лисянки. Так, Самойлович у листі до царя Олексія від 27(17).08.1674 р. згадував про те, що Умань, Лисянка й Корсунь приготувалися до оборони і «з плачем просять собі допомоги» (68*). Однак надії уманців на московську допомогу виявилися марними. Більше того, як писав шляхтич Карвовський королеві Яну Собеському, московити, довідавшись про похід турків на Умань, покинули околиці Чигирини і «ганебно втекли аж до Черкас» (69*). Залишили Умань і деякі козацькі частини, в т. ч. й запорожці І. Сірка, котрі відступили на схід. Турків же й ординців було набагато більше... Перші штурми Умані були відбиті козаками з великими втратами для ворога. Тоді турецьке командування пішло на хитрість. Воно почало переговори і закликала прийти на них старшину, гарантуючи безпеку султанським словом. Українці й тут показали себе українцями! Неймовірна хоробрість часто уживається в наших душах з якоюсь дитячою довірливістю і наївністю, котра є зовсім недоречною з ворогами. Отже, уманський полковник Степан Яворський вийшов із старшиною на переговори, і всі вони були заарештовані. Потім турки послали і вдруге (нібито і втретє (!)), щоб інша старшина присягла султанові на вірність. Так виманивши старшину з міста, турки кинули їх у в'язницю, а потім розпочали новий штурм. Уманці відбили і його. Зокрема, на дев'ятий день оборони уманці забили значного воєначальника турецького війська (кіхайя), а також 9 яничарських ротмістрів (чорбадарів), не рахуючи багатьох інших. Турецький командувач Кара Мустафа-паша запанікував і послав до султана з проханням зняти оборону. Однак Мухамед IV (до речі, українець по матері) дав наказ штурмувати далі і пообіцяв сам підійти на підмогу (70*). Турки стали готуватися до нових штурмів. Тим часом, скориставшись тим, що турецьке кільце з одного боку міста було нещільним, уманці, переважно жінки й діти, протягом двох діб тікали з міста до лісу. Потім ворожа

блокада стала монолітною. Турки насипали з боку Грекового Лісу свої потужні шанці, вали яких перевищували уманські, і стали бомбардувати Умань, прагнучи в першу чергу винищити уманську артилерію. Водночас турки заходилися рити підкопи і закладати діжки з порохом з лівого боку від в'їзної брами міста. Потужні вибухи вирвали шматок замкових укріплень аж до фундаменту. «И хочай тую діру возами, гноіом и землею понасипавши, заставили били и велми боронилися, — еднак против турецкой сили нічого не вскурали» (71*). Хоча уманці й цього разу мужньо билися, винищивши понад 10 000 ворогів, однак, будучи без старшини, вони «як вівці без пастиря» не могли довго триматися. Тиждень уманці героїчно боронилися. 4 вересня (25 серпня) 1674 р. турки вломилися до міста, на головному майдані якого закипів останній бій. Скоро опір козаків було зламано, сім тисяч останніх захисників полягли, винищивши вдвічі більше напасників. Після цього турки кинулися різати всіх підряд, грабуючи і спалюючи все на своєму шляху, вчинивши на вулицях міста «криваве жниво». Уманці запекло боронилися на кожній вулиці, у кожному дворі. Самовидець із сумом записав у своєму літописі: «кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в місті сперлися, усіх вистинали, и конми по трупах ездячи, кого и малого живого сискали, без всякой літости мертвили, що так розуміти, же много мучеников того часу стало» (72*). Турецькі напасники рубали тоді голови козакам і несли до намету візиря, беручи від нього за кожную голову по золотому. Деякі вороги ще й знімали скальп з голів забитих козаків, набивали його сіном і теж несли до візирського намету, щоб отримати платню. Мало тоді хто лишився в живих... «И так Умань, преславний город українській пограничній, с церквами Божіими и с християнским народом, доценту спалили и спустошили, и гармати, которіе били спіжовіе, з собою побрали, а которіе желязники, тіе порохами надто понабивавши и порозривавши, спод Уманя со всім войском отступили» (73*). Як свідчив анонімний автор листа зі Львова від 28.09.1674 р., в Умані не залишилося тоді жодного цілого будинку (74*). За словами невідомого редактора хроніки Феодосія Софоновича, котрий доповнив цей

твір, турецькі втрати сягли 40 000, але вороги забили кількасот тисяч українців, причому тільки священиків серед жертв налічувалося до 700 (75*). Через кілька днів на уманське попелище приїхав Дорошенко і вражений був побаченим до глибини серця. Побачивши його, уманці-невільники стали благати заступитися за них. Гетьман пообіцяв це зробити, і за його словом чимало невольників було випущено й віддано Дорошенку. Інші, в т. ч. й уманський полковник Яворський, були забиті в кайдани і кинуті в ями. (Щоправда, потім Яворському вдалося звільнитися, він став охочопіхотним полковником у гетьмана І. Мазепи і прожив ще майже 20 років, помер у 1693 р.) (76*). Віддавши Дорошенку на його прохання чимало уманців, ворог не упустив, однак, своєї здобичі й розіслав загони по всій Уманщині, вбиваючи людей або забираючи їх до неволі. «Вибрав турчин молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину і, задовольнивши тим своє ненаситне бажання, вже не тягнув до Лисянки, а повернув од Умані... до Дунаю...» (77*). Чимало тоді українців-подоляків покинуло рідну сторону і втекло на лівий берег Дніпра. Там вони поселилися понад берегами Дніпра й Орілі на території тодішнього Полтавського полку. Значно збільшилася тоді Царичанка (нині – райцентр Дніпропетровської області, заснований ще у 1604 р.), виникли біля неї Китайгород, Могилев, Маячка, Нехвороща, а також Келеберда, засновником якої став Іван Сірко. Неважко помітити, що жителі Поділля несли з собою назви тих міст, які вони покинули, і дали їх новозаснованим містам Лівобережжя (є аж два Китайгороди на Вінничині – у Іллінському й Тростянецькому районах, є й Могилів-Подільський). Ще чимало втікачів осіло на Слобожанщині. Так, той же І. Сірко заснував Сірківку або ж Мерєфу під Харковом, названу так від Мурафи, що є нині в Шаргородському районі Вінницької області. У Мерєфі жив і колишній уманський полковник (наказний?) С. Грязненко (Грозденко?). Під 1676 р. джерела згадують на Слобожанщині «і полковника уманських черкас» М. Уманця. Отаманом однієї з переселених валок на Слобожанщині був «задніпровський полковник» Іван Штепа (чи не родич уманського полковника Штепи?). Про ці факти пише, зокрема, сучасний дослідник історії козацької старшини Слобідської України Володимир Маслійчук. Опинилося на Лівобережній

Гетьманщині та Слобожанщині й чимало інших відомих на Уманщині людей. До них можна зарахувати й шляхетську родину Скоропадських. Брати Іван (майбутній гетьман України) та Василь (далекий предок ще одного гетьмана, цього разу вже 20 ст.) зуміли пробратися на Лівобережжя, а їхній третій брат — Павло опинився у татарській неволі, де провів майже 30 років (78*).

Уманська трагедія 1674 року стала відомою у всій Європі, про неї писали тогочасні газети, хроніки й літописці в Італії, Німеччині, Речі Посполитій та інших країнах. Українські ж літописці одностайно зарахували Уманську трагедію до найбільших трагедій часів Руїни, пробували дошукатися до її причин. Найповніше виклав їх Самійло Величко, вказавши і на агресію сусідніх держав та інші чинники, в т. ч. й політику гетьманів Дорошенка, Ханенка й Самойловича. І якщо для двох перших він ще знаходить якесь виправдання, то дії Самойловича викликали у літописця вбивчі і в'їдливі філіппіки, вкладені в уста Івана Сірка: «...ви, старатливо повернувши від Лисянки назад з тодішнього воєнного походу й обіцяної ладижинцям та уманцям оборони, замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, що за добре здоров'я вітчизни й Ладжина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку продивлявся до Ладжина й Умані, що там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістрявому пір'ї, не зашкодила» (79*). Можливо, Величко дещо злітературизував послання січовиків, але загалом точно передав їхнє ставлення до позиції Самойловича. Про це свідчить насамперед лист запорозьких козаків до Самойловича від 24(14) січня 1676 р., який зберігся в московських архівах (79*). Не менш саркастично висловлювався про Самойловича й Дорошенко, котрий називав лівобічного гетьмана тхором у норі. Лист Дорошенка зберігся не тільки в творі Величка. Він (або його варіант), писаний 13(3).07.1675 р. у таборі під Корсунем, зберігся у московських архівах і був свого часу видрукований (80*). Тут Дорошенко лає Самойловича за те, що підбив Умань та інші міста перейти під царський регімент, обіцяв підмогу, але у потрібний час «на слізне тих людей прохання їх не оборо-

нив, до останньої згуби (призвів), і велику силу невинних душ (котрих я не міг оборонити) в бусурманську привів неволю» (81*).

Хоча Умань була в центрі воєнних дій, однак бої точилися і в інших місцевостях Уманського полку і в 1674-му, і в наступному — 1675 році. Так, спільними зусиллями запорожців Сірка та польського восначальника Завіші у червні 1675 р. під Маньківкою було розбито двохтисячний загін орди (82*). Незважаючи на страшний погром і спустошення, Умань одразу ж по відході турків стала помалу відроджуватися. Щодо цього є безпосередні свідчення джерел. Так, в анонімному польськомовному листі від 6.04.1675 р., посланому з Брацлава до Львова, говориться, що король Ян Собеський призначив наказним гетьманом Правобережної України полковника Остапа Гоголя (предка великого Миколи Гоголя) і дав під його начало чотири полки: Брацлавський, Кальницький, Могилев-Подільський і, що особливо важливо, Уманський (83*). Важливим є і лист гетьмана Самойловича від 24(14) жовтня 1675 р. З нього випливає, що невдовзі по розгромі турками Умані там відродився полк, який очолив Микита Синенко (Сененко, Сеневиц). Однак, побачивши, що під час постійних війн та ще й під турецькою протекцією у них не буде «тихомирного життя», вони 30(20) жовтня 1675 р. прибули до Канева, а звідти перейшли жити на лівий бік Дніпра, де розійшлися по містах (84*). Однак в Умані ще залишалось чимало людей, котрі навіть мали свого сотника. Таким чином, Умань втратила значення полкового центру і стала сотенним містом, але тут доводиться дивуватися, як взагалі там ще існувало життя.

Самойлович прагнув і решту уманців перетягти на свій бік і тому послав до Умані колишнього полковника Синенка. Той поїхав до Умані, де виявилось, що Уманська сотня перейшла під зверхність немирівського коменданта Речі Посполитої, котрим був тоді, судячи з усього, майбутній гетьман Правобережної України у 1683—1684 рр. Стефан Куницький. Якраз тоді уманський сотник повернувся з Немирова і переговорив із Синенком. Він повідомив, що в Речі Посполитій обрано новим королем Яна Собеського, про перехід дорошенківця Шульги на службу молдавському господареві тощо, але судячи з усього, і він, і жителі

Уманської сотні відмовилися покидати рідний край. 11(1) лютого 1676 р. Синенко повернувся до Канева з порожніми руками...

Не тільки Умань, а й Ладизин помалу відроджувався. Його козаки відродили також свої рибальські промисли в пониззі Бугу. Ладизин, як і Умань, перебував тоді під польською владою, однак, на відміну від Умані, його жителі хотіли переселитися на лівобічну Гетьманщину. Їх очолив якийсь Булюбаш. До нього звернулися з проханням визволити їх від ляхів жителі Брацлава. Вони вже вважали Булюбаша своїм полковником. Булюбаш послав тоді свого наказного полковника Горбача на Брацлав. Той не став штурмувати замок, зайнятий поляками, а обмежився тим, що вивів у Ладизин населення брацлавського передмістя (нижнього міста). У відповідь на Ладизин пішов новий гетьман Правобережної України, котрого поставили з волі польського короля — Остап (Остафій) Гоголь. Він напав на Ладизин і взяв його. У бою загинуло досить багато людей, чимало опинилося в полоні, і їх Гоголь повів назад у Брацлав. Булюбаш, не прийнявши бою, втік до Бершаді, а звідти до Умані. Пішла чутка, що його й там хочуть дістати Гоголь та полковник Кияшко (85*). З Уманню пов'язана і пригода, що сталася з Василем Кочубеєм, майбутнім генеральним писарем на Лівобічній Гетьманщині. У 1675 р. він був канцеляристом у Дорошенка, а згодом його послом у Туреччині. 2.08.(23.07) 1675 р. він мав прощальну аудієнцію у султана Мухамеда IV в Адріанополі (Едірне) і виїхав до Чигирина. Коли він прибув під Умань, то його слуга викрав листи візиря Аззем-паші та інших членів турецького уряду і втік невідомо куди. Оскільки в листах були важливі секрети, Кочубей боявся повертатися до Чигирина, тому просто з Умані поїхав до Самойловича і перейшов до нього на службу (86*). Цікаво, що Дорошенко і Самойлович підтримували між собою дипломатичне листування і в ролі посередника використовували у 1675 р. уманського протопопа Йосифа. Зберігся, зокрема, лист-наказ Дорошенка, даний Йосифу у серпні 1675 р., де зазначалося, що той мав говорити Самойловичу відносно перспектив укладення миру між двома гетьманами (87*). Цікава інформація міститься у відписці князя Волконського від 3.03.(22.02).1676 р. Золотоні-

ський сотник Хилько Побиванець послав тоді 20 козаків у роз'їзд. Ті у степу зустріли полтавського козака Михайла з одинадцятьма його товаришами. Всі вони виявилися недавніми вихідцями з Уманщини, з містечка Бабанова (Старі Бабани або, можливо, Бабанка), а їздили туди з Полтавщини, для того щоб знайти приховані ями з хлібом і майном і вивезти звідти. Але ще не прибувши до свого рідного містечка, вони стали у степу на нічліг. Тут на них напав дорошенківський дипломат Шульга, колишній переяславський козак, з котрим було шість турків і п'ятеро татар. Михайлові вдалося відбитися і навіть захопити в полон тяжко пораненого турка, котрий перед смертю подав інформацію про підготовку турецького наступу на Київ (88*). У червні 1677 р. московський посланець на Січ В. Перхуров довідався від запорожців про долю полонених уманців. За їхніми словами, у султана всього 4000 полонених уманців та ладжинців і він тримає їх під сильною вартою у земляних тюрмах, тобто ямах. Запорожці писали листи до Ю. Хмельницького, щоб він поклопотався у султана про звільнення з полону нещасних побратимів (89*). Ю. Хмельницький справді клопотався про бранців, причому і з власної ініціативи також, але його старання дали тільки частковий успіх. Султан погодився визволити тільки 400 уманців і ладжинців за умови, що вони служитимуть Юрію Хмельницькому. Крім них, султан дозволив останньому набирати добровольців, причому не тільки козаків, а й молдаван, валахів, турків і татар, він погодився також оплатити їхнє утримання (90*). З цього можна зайвий раз пересвідчитись у тому, що Ю. Хмельницький ставав не дійсним гетьманом, а командувачем частини турецької армії, цілком залежним від волі султана.

Полковник білоцерківський Бутенко відступив тоді з-під Умані до Білої Церкви, де був арештований польським комендантом міста і страчений (91*).

Настали часи нової навали на Україну. Довідавшись про капітуляцію і відставку Дорошенка, турки негайно визволили Юрія Хмельницького з-під арешту і проголосили його «князем Сарматії». Слабовольний, але амбітний Юрій Хмельницький, який тяжко переніс понад 10-річне ув'язнення (варто згадати, що й поляки свого часу ув'язнили Юрія у фортеці Мальборк, де він

провів три роки), погодився на роль турецької маріонетки. Він взяв участь у ворожій інвазії на Україну і повсюди розсилав свої зазивні універсали, закликаючи козаків собі на службу. Посилав він ці листи і до Умані, у якій знову зажеврило життя (92*). По правді сказати, таких добровольців було мало. Практично всі розуміли, що турки прийшли не визволити, а завойовувати Правобережну Україну. Характерно, що коли універсали Юрія Хмельницького прийшли на Січ, до Сірка, і коли їх стали читати вголос у раді, всі козаки разом закричали: «турки... над нами хочуть вчинити, як в Умані: нас хочуть виманити, а решту взяти приступом і розорити кіш» (93*). Головним об'єктом турецької агресії став тоді Чигирин. Оволодівши ним, турки відкривали собі шлях на Київ... Уже в березні 1677 р. турки заходилися збирати війська, будувати мости через Дунай. Цього разу головні їхні сили мали пройти південніше (через Тягиню, тобто Бендери, на Чигирин), щоб проминути спустошену Уманщину.

Коли ж розгорнувся турецький похід, Умань, тим не менш, була втягнена в події так званих «Чигиринських походів». За свідченнями самих уманців, даними лівобічному гетьманові Самойловичу, турецькі війська на чолі з чотирма пашами (Білгородська орда), маючи при собі і «Хмельниченка», переправилися через Буг на Піщаному броді й рушили під Чигирин. Тоді ж «в ятрані уманській»(!) був поставлений уманським полковником якийсь Кобзаренко. При його боці було небагато людей, але долучилися також і загони немирівських козаків, котрі разом з уманцями-хмельниченківцями рушили під Чигирин (94*). У цій смутній інформації є добре принаймні те, що Умань і далі відроджувалася, і формування нового Уманського полку є зайвим тому свідченням. Додамо, що ім'я уманського полковника Кобзаренка з незрозумілих причин досі не потрапляло на сторінки видань з козацької генеалогії або ж історії чигиринських походів.

Перший чигиринський похід турецької армії провалився. Спільними зусиллями військ Московської держави та лівобічної Гетьманщини турки й ординці були відбиті від стін міста. Армію, що відступала, громили і козаки-гетьманці, і запорожці. Так, загони Білгородської орди, котра шарпала Білоцерківщину, козаки розбили в степу, коли вороги стали на нічний постій. При цьому було відбито всю здобич і визволено

«ясир». Ординці кинулися втікати, але козаки догнали їх під Уманню і завдали ще потужнішого удару. Майже всі вороги були знищені, а лише чотирьох взяли в полон (2 ординців і 2 турків) і привезли в Батурин до Самойловича (95*).

Наступного року турецька армада ще з більшими силами знову рушила на Чигирин. Про підготовку цього походу на Україні добре було відомо. Так, 11(1) березня 1678 р. до Переяслава прибув утікач з турецької неволі, взятий у полон під час Уманської трагедії 1674 р. (він сам був уродженцем Тального). 4 травня (24 квітня) 1678 р. майбутній гетьман Правобережної України Стефан Куницький писав з Немирова до Самойловича про турецькі приготування. Він повідомляв зокрема, що турки з Ю. Хмельницьким підуть під Чигирин дещо різними шляхами. Турецька армія йтиме з Тягині, а Хмельницький – північніше, через Ладжигин та Умань (96*). Під час походу Москва вступила в секретні переговори з султаном і цього разу вирішила полишити Чигирин туркам, підірвавши всі його укріплення. Оскільки верховне командування належало московським воєводам, козаки Самойловича, хоч і рвалися в бій і завдавали ворогу значних втрат, мусили покинути столицю гетьманської України, котра з цього часу назавжди втрачає своє значення. У липні 1678 р. турецький візир Капудан-паша увійшов у зруйнований дощенту Чигирин... З гіркотою писав потім Шевченко про славу столицю України гетьманських часів, котра перетворилась у мале містечко:

«Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн...»

Фальсифікатори історії радянських часів навіть віднесли започаткування цього міста до... початку 19 ст.!

У травні 1684 р. гетьман Правобережної України Андрій Могिला зазнав поразки від турецьких військ під Студеницею. Його авторитет серед козаків значно підупав. Тоді король Ян Собеський видав універсал, стверджений і сеймом Речі Посполитої, про надання козакам земель приблизно в межах сучасної Черкаської області, в т. ч. міст Чигирин, Умані, Корсуня,

Лисянки, Черкас та ін. Цей крок ненабагато посилив вплив Могили, котрий востаннє згадується як гетьман у 1689 р., але мав своїм наслідком також приплив українського населення до спустошеного через безперервні війни регіону. Нове піднесення Умані пов'язується з іменем фастівського полковника Семена Палія (Гурка), який наприкінці 80—90 рр. 17 ст. скликав сюди поселенців і поставив над ними сотника Івана Бариша, свого полкового осавула. Тут же здобував військовий досвід Василь Гайдук, майбутній білоцерківський полковник, добрий знайомий Михайла Омеляновича — родича Палія. З Уманської сотні Палій отримував податки, а також бджільну десятину, хутра. Уманська сотня брала участь у поході Палія на підмогу наказному гетьману Якову Лизогубу проти ординців у 1694 р. Того ж року уманці билися з ординцями на р. Кодимі. У серпні 1697 р. Палій писав гетьману Мазепі, що його писар з 200-ми надійними вояками знаходиться коло Умані для оборони шляхів від ворогів. У травні 1698 р. І. Бариш та його Уманська сотня зазнали поразки в Сухій Діброві від ординців. У серпні 1699 р. Палій знову писав до Мазепи, сповіщаючи, що він боронив Уманщину від князя Міхала Любомирського, коронного підстоля у 1706—1714 рр. 20(9) березня 1700 р. наказний уманський сотник Василь Гайдук писав Палію про добуті новини щодо дій ординців. Характерно, що цього листа підписано «с паланки Уманской». У травні 1701 р. Уманська сотня погнала за ординцями, які пограбували під Недорубайкою купців. У бою на Гарбузиній Долині уманці зазнали тоді втрат: списками було поранено охочокомонного сотника Луцика та хорунжого Уманської сотні Семена Дубського, чимало козаків потрапило у полон.

Українське населення Умані взяло діяльну участь у антиколоніальному повстанні проти Речі Посполитої 1702—1703 рр., яким керував Семен Палій. Так, у 1702 р. частина уманців билася під прапорами Палія під Білою Церквою. Поразка повстання С. Палія та його сподвижників (Абазин, Іскра та ін.) була тяжким ударом і для Умані та її жителів-українців. Певні надії пробудив похід гетьмана Івана Мазепи на Правобережну та Західну Україну у 1705 р. під час Північної війни. Уманська сотня, яка формально підлягала князю Юрію Четвертинському, визнала над собою владу гетьмана Івана Мазепи і навіть надала

йому бджільну десятину до Батурина. У розпал Північної війни сотник І. Бариш та В. Гайдук повели Уманську сотню аж під Каліш у Великопольщі, де вони билися проти шведів. У 1708 р. вона ж під керівництвом наказного уманського сотника Дацька брала участь у поході київського полковника Федора Коровки під Люблін. Були там уже згадані уманський хорунжий С. Дубський та В. Гайдук (96-а*). Але надії на визволення краю так і залишилися надіями, тим більше, що зазнало поразки антиколоніальне повстання на чолі з Мазепою у 1708—1709 рр. (Мазепа, щоправда, встиг тоді призначити для Уманського полку наказним полковником Василя Лукомського).

Умань була сотенним містечком Брацлавського полку. Вона швидко зростала і повертала собі риси Умані часів розквіту, коли вона була полковим центром. Важливе свідчення цього знаходимо у листі російського київського воєводи князя Д. Голіцина до канцлера Російської імперії Головкина, писаному в лютому 1710 р. Перед тим новий гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський став добиватися надання йому у володіння Умані. Це пояснювалося тим, що Скоропадський прагнув возз'єднати Правобережну й Лівобережну Україну, а крім того, він походив з цих країв, і тому в його інтенціях не було нічого поганого. Однак російський уряд на це дивився дуже підозріло. Голіцин зазначав у своєму листі, що Умань є великим прикордонним зі степом містом і має з повітом населення 5—6 тисяч. Тому гетьману не можна давати Умані, «пусть живет со всеми своими делами у нас в середине». До того ж «Умань на границе степи, нагайским татарам, кочующим по сю сторону Днестра, и запорожцам пристанище, беспрестанно татары из Очакова приезжают туда покупать скотину, а уманцы к ним в Очаков ездят, возят лубья, доски и уголья» (97*). Цікаво, що Мазепа перебував короткий час на Уманщині й після поразки під Полтавою у 1709 р. Він зупинявся біля Соболівки на висохлому річищі притоки р. Погрібної, яке завдяки цьому дістало назву «Мазепина Долина». Від одного з його козаків на прізвище Денисюк, що залишився жити у Соболівці, пішов місцевий рід Денисюків, котрі жили в Соболівці та Брідках. Характерно, що їх прозивали також Мазепчуками.

Спадкоємець гетьманської булави Пилип Орлик спробував узяти реванш за Полтавську битву, але його визвольні походи на Правобережну Україну у 1712–1714 рр. та спроби відродити тут козацькі полки зазнали поразки. Нам вдалося виявити в архівах рукописну газету — «новину» з Умані, писану в той час польською мовою. Тут говорилося про те, що кілька тисяч кінних і піших запорожців стали на шляхах в Умані (піхота), Вербичі і Дашові (кіннота). Кошовий отаман нібито прислав їм із Січі полковницький пірнач. Старшим над ними був якийсь Сийтунський, який мав у П'ятигорах відправляти роз'їзди. Серед старшини були названі такі прізвища, як: Перебийніс, Ситянський, Квачка, Гребенник, Плюк(?), Попович (98*). Поразка Орлика означала поразку відновлення Української держави — Гетьманщини, навіть і кінець козацтва на правому боці Дніпра... Щоправда, гетьман Пилип Орлик, що перебував на еміграції, не залишав спроб відродити тут козацтво і підняти нове повстання, але його зусиллям протидіяла не тільки Річ Посполита, а й Російська імперія. Він підтримував постійні контакти з запорожцями і тоді, коли вони були під ханом, і тоді, коли повернулися під російський протекторат. Так, київський генерал-губернатор Йоганн Вейсбах у листі на Кіш від 22(11).08.1734 р. попереджав запорожців про можливість проникнення листів Орлика на Січ через новоприбулих козаків з Побужжя. Про це Вейсбах писав і підполковнику Полянському, який стояв в Умані (99*).

Умань, так само як і Тульчин, Клебань, Гута від спадкоємців М. Калиновського переходить у власність польських магнатів Потоцьких; повертаються і старі порядки, які існували в Україні під польським пануванням до Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. Але національно-визвольний рух українського народу набув нових форм. У 1715 р. вперше в історичних джерелах фіксується слово «гайдамака». Це слово взагалі має тюркське, конкретніше — турецьке походження і в перекладі означає, насамперед, «розбійник». На українському ґрунті це слово вживалося у більшості випадків в іншому значенні, і під «гайдамаками» розуміли учасників національно-визвольного руху проти гніту Речі Посполитої.

Розділ 3



З гайдамацького минулого Умані

«Сини мої, гайдамаки!»
(Т. Шевченко. «Гайдамаки»)

Умань у 18 ст. швидко відроджується. Відродилися й славні традиції боротьби проти іноземних загарбників. Після поразки повстання під проводом С. Палія розгорнулися масові локальні виступи проти поневолювачів. Гайдамацький рух охоплює всю Правобережну і частину Лівобережної України, то пригасаючи, то спалахуючи з новою силою. Умань поруч із Холодним Яром стає символом гайдамацького руху в Україні. Це явище в історії України ще явно недостатньо досліджене і за останні як мінімум 25 років (перед тим вийшла монографія Петра Мірчука, однак її автор творив в еміграції, і через це його книга була практично недоступна в материковій Україні) не було видрукувано нічого більш-менш солідного. Гайдамацьке минуле Умані настільки багате й недосліджене, що потребує окремої розвідки. Тому тут ми обмежимося викладом лише деяких важливих подій, пов'язаних з роллю Умані в гайдамацькому русі.

Навесні 1734 року вибухнуло перше велике гайдамацьке повстання, яким керував сотник надвірної міліції князя Любомирського у Шаргороді Верлан. Він проголосив себе наказним полковником і видав відозву до всього населення Правобережної України, закликаючи до повстання, де були й такі слова:

«Прийшов наш час, громадяне, що живете в шляхетських, королівських чи церковних маєтках; час визволення з шляхетського ярма і звільнення від тягарів, які накинули на вас ваші пани. Бог зглянувся з високого неба на вашу недолю, на ваші сльози й терпіння, вислухав ваших молитов, послав вам

захисників, що помстять ваші кривди...» (1*). У відповідь на заклик розпочалися повстання по всій Правобережній Україні. До Верлана приєдналися в першу чергу надвірні козаки із своїми командирами, в т. ч. уманські на чолі із сотником Писаренком та ротмістр Рингач. Верлан став відновлювати козацький устрій в Україні, а Писаренка, Степана Скорича та Чалого призначив полковниками. Сам Верлан на чолі великого загону повстанців рушив на Умань, потім повернув на Маньківку, Комаргород, Попелюху, зайняв Жванець, Броди, Збараж, його загопи, в яких активно діяли запорожці, взяли Корсунь, Бердичів, Погребище, Паволоч, Котельню, підступали навіть під Львів та Кам'янець-Подільський. Ще на початку повстання до нього приєднався Сава Чалий — міщанин з Комаргорода, який був сотником надвірного війська князя Четвертинського в Шаргороді. (Потім він зрадить повстанців, перейде на бік ворога і зі зброєю в руках придушуватиме гайдамацький рух. Після поразки Верлана він перейде на бік гетьмана України — емігранта Пилипа Орлика, покине і його і вернеться до поляків. Ті його амністують, і Сава стане полковником надвірних козаків у Немирові й знову нищитиме гайдамаків. За це гайдамака Гнат Голий захопить Чалого у с. Степашках і вб'є його під час поєдинку на Різдво 1741 р.). Під впливом ілюзій про заступництво Росії, які були популярні серед багатьох гайдамаків, Сава Чалий присягнув в Умані на вірність цариці Катерині II і проголосив, що нібито йому дане з Петербурга право проганяти поляків з України. Про активну участь у повстанні запорожців є чимало свідчень, наприклад, Василя Тумки (1700 — після 1735), уродженця Ічні, січовика, який став отаманом групи запорожців-гайдамаків. Цю групу він привів під Рашків до Сави Чалого, вона брала участь у штурмі Могилева-Подільського та ін. Був схоплений і відданий під суд царською владою (2*).

Уряд Речі Посполитої вживав усіх заходів, щоб придушити антиколоніальне повстання. Воно зазнало поразки, а Верлан, Скорич і Писаренко емігрували до Молдавії. Але Уманщина клекотіла й далі. Восени 1736 р. у Брацлавському та Київському воеводствах розгортають боротьбу колишні сподвижники Верлана: Грива, Медвідь, Жила, Рудь, Іваниця, Харко. Їхні

загони побували також в околицях Умані. Полякам довелося зміцнювати свої гарнізони в цьому регіоні. Як свідчить тогочасна польська газета «Kurier Polski», на початку грудня 1736 р. сюди прибув генерал М'єр з великим військом іноземного складу для створення кордону від Богуслава на Лисянку, Умань аж до Юранова. Далі від Чигирина до Дніпра мали стояти на кордоні війська новогрудського старости, що вже виконували каральні операції. 19 грудня з Умані повідомляли, що цей староста вибив гайдамацькі загони за межі Речі Посполитої у степ, але вони далеко не відійшли і завдають дошкульних наскоків з-за кордону. Щоб запобігти цьому, М'єр та новогрудський староста ухвалили діяти разом. 26 грудня з Умані надійшла звістка, що гайдамаки обрали собі полковником якогось Романа, котрий уже зазнав незначних втрат при нападі на польський роз'їзд. Характерно, що в польських джерелах підкреслюється допомога Росії у придушенні гайдамацького руху. Ця ж газета повідомляла на підставі інформації з Умані 2.01.1737 р., що козаки й гайдамаки продовжують чинити набіги. 10 січня ці загони було відбито, причому змушений був ужити каральних заходів і Кіш, котрий став відкликувати січовиків із гайдамацьких лав, а непокірних арештовувати. До Умані того дня привели трьох арештованих гайдамаків, котрих мали скарати. На самому початку жовтня 1737 р. гайдамаки напали на Умань, Балабанівку, Митурці та ін. міста й села і безперешкодно відступили. Польська влада у зв'язку з цим видала спеціальні універсали. Вона вимагала, щоб українські селяни самі боролися проти гайдамаків, і якщо гайдамаки напали б на село у меншій кількості, ніж третина жителів села, а ті не давали б їм відсічі, то таке село уважалося б гайдамацьким з усіма тяжкими наслідками для його жителів. З цього документа чітко видно, на чиєму боці були симпатії українських селян і якими методами польська влада досягала «спокою». На початку 1738 р. гайдамаки створили свої фортечки-засіки за Уманню, і 26 січня кількасот карателів вирушило проти них (3*). У травні 1738 р. 500 козаків стали над річкою Синюхою і вдарили на Торговицю, що належала до Умані. Оскільки навесні, як завжди, значно посилювався гайдамацький рух (це було пов'язано з тим, що навесні селянам особливо допікав голод, а також тим,

що в зазелених лісах значно легше можна було укритися, ніж взимку). Польський роз'їзд у 200 кіннотників виступив до Умані, щоб не дати гайдамакам можливості переправитися через Буг. У сліпій люті польські загарбники карали направо й наліво, сіючи смерть і серед зовсім не причетних до повстання людей. Так, у 1749 р. Кіш Запорозької Січі скерував до Катерини II реєстр забитих і пограбованих польськими карателями запорожців, котрі не брали участі у повстанні. Тут вказано і на події в Умані 1738 – 1747 рр. Тоді козаки поверталися з Дністровського походу додому (закінчувалася російсько-турецька війна 1734 – 1739 рр.) і зупинялися в Умані або прибували в місто для торгівлі. Комендант Умані Антон Табан запрошував їх до себе на обід, а потім зрадницьки арештовував, грабував, після чого наказував їх повісити. Кіш наводив і імена невинних жертв. Це були: Семен Заєць, Павло Гончар, Семен Рябокобила, Роман Кукса, Степан Чорний, Семен Волок, Грицько Григораша, Федір Циба, Гнат Півень, Сергій Куксенко, Грицько Топило, Каленик Старий, Семен Тригубенко, Іван Шаповал, Дмитро Білий, Павло Булавенко, Семен Гончаренко, Грицько Голуб, Лесько Яценко, Василь Булава, Марко Головка, Степан Кравець, Герасим Раколиба, Давид Макуха, Семен Погорілий, Остап Білий, Наум Коник, Іван Таран, Петро Литвин, Федір Скирта, Юсько Чуб, Степан Костира, Михайло Танцюра, Дмитро Мурашка, Герасим Бовт, Мусій Корячок, Антон Криловський, Корній Усик, Василь Нижченко, Іван Голова, Степан Чорний, Мусій Волошин, Яків Кобзар, Давид Покотило, Василь Субтельний, Данило Неклепаний, Чуб, Максим Плоскоголовий, Василь Ляшок, Тимко Ус, Василь Коломієць, Федір Нагаєць, Семен Тулубецький, Сергій Скирта, Грицько Стронець, Тарас Полежай, Демко Полежаєнко, Конон Дон, Макар Швець, Мусій Горб, Олексій Слісар, Герасим Гребінь, Степан Плохута, Лаврін Безбородий, Лесько Прочухан, Лук'ян Ломака, Микола Солоний, Савка Великий, Кузьма Білий, Трохим Чорний, Антон Набок, Андрій Чорненко, Михайло Таран, Кіндрат Кондій, Федір Чорний, Омелько Леляха, Федір Кравець, Федір Рева, Антон Криворотий, Дмитро Кот, Василь Ковбаса, Самійло й Омелько Бойки, Денис Хмара, Аврам Неділько, Петро Чорний, Федір Могила, Максим Солодуха,

Федір Дума, Іван Чорний, Мартин Гончар, Трофим Яровий, Панас Окатий, Андрій Дон, Михайло Довгий, Максим Малоок, Корній Кучерявий, Фесько Швець, Хведір Похилий, Гордій Нос (4*). Того ж року в Умані були повішені запорожці Пашковського куреня (Федір Гунька, Андрій Бичок), котрі з належними паспортами виїхали з Коша до рідних (5*). У наступному, 1740 р., три запорожця Величковського куреня Матвій Лях, Іван Суїм і Федір Циба пішли на торг до Умані, маючи 3 вози з рибою. Уманський губернатор забрав у них ці вози, шість коней, одяг, а самих козаків звелів повісити (6*). У 1741 р. трапилася точно така ж історія. Три козаки Вищестеблівського куреня Онопрій Таран, Яків Полозенко та Іван Чорний прийшли до Умані для продажу трьох возів з рибою. Так само вони були арештовані й повішені без жодної причини, а все їхнє майно було конфісковане (7*). Якщо польська колоніальна влада дозволяла собі таке чинити з вільними запорожцями, котрі до того ж були формально іноземними (російськими) підданими, то можна уявити, яким був терор щодо місцевих кріпаків, особливо коли на них падала підозра участі в гайдамацькому русі.

27.05.1747 р. польський уманський ротмістр (у джерелах його називають часом і полковником уманським) Станіслав-Костка Ортинський (Артинський) скерував скаргу на запорожців до кошового отамана (8*). Цей же Ортинський влітку 1749 р. із своїм загоном зненацька напав на запорожців біля р. Корабельної, одного козака вбили, а вісьмох привезли до Умані. 1 жовтня той же Ортинський напав біля річки Ташлички на запорожців, коли вони спали, і розбив їхній невеликий загін у 20 душ. Уманщина в цей час, як і в 17 ст., була прикордонною зоною зі степом. Хоча небезпека ординських набігів значно зменшилася, тим не менш поруч проходив тодішній турецький кордон, а також кордон із січовими землями, котрі формально входили до складу Російської імперії. Прикордонна зона в будь-який час вимагає особливої до себе уваги. Уряди ж Речі Посполитої та Російської імперії використовували охорону своїх кордонів як зручний привід для грабунків, нападів на запорожців та мирних жителів Правобережжя, в т. ч. й Уманщини. У цих краях бували високопоставлені персони згаданих

держав. Так, у травні 1741 р. в Умані зупинявся краківський каштелян Павел Беное (Бенве), який написав 27 травня лист до кошового отамана на Січ з тим, щоб мати безпечний проїзд і взяти участь у черговому розмежуванні міждержавних кордонів (9*). Насильство породжувало насильство... У відповідь гайдамаки з невеликою групою запорожців напали в середині листопада 1749 р. на Умань, вчинили вбивства і грабунки, причому дехто насмілювався навіть вдертися до церкви і пограбувати її. У грудні того ж року вони захопили і пограбували Умань, частково й спалили місто, причому закололи списами трьох ксьондзів (10*). Поранені при цьому гайдамаки Григорій Москаль, Прокіп Сукура і Сіроштан лікувалися потім у зимівнику козака Максима Джугана (11*). 27.06.1749 р. під наглядом уманського ротмістра (командира надвірної міліції) Ортинського в Умані було допитано уродженця Маньківки Юска, який перед тим три роки був разом із запорожцями і чинив напади з ними на орендарів з Маньківки, Псарова, планував напад на Умань. При допиті Юска були присутніми уманський війт Василь Лисанович, уманський осадчий Аксентій, міщанин Юско Коломієць та ін. (12*).

Наступного, 1750 року, вибухнуло нове загальне гайдамацьке повстання. Гайдамаки взяли тоді Мошни, Білу Церкву, Володарку, Вінницю, Летичів, Гранів, Фастів, Радомишль, врешті — Умань. Знову почалися каральні акції польських і російських військ. Тоді, у 1750—1751 рр., польські карателі повісили в Богуславі, Лисянці, особливо в Умані кількасот гайдамаків та запідозрених у гайдамакуванні. Не додавали спокою і кримінальні злочини. Так, 26(15).06.1750 р. кошовий отаман Василь Григорович написав скаргу Ортинському, якого назвав «полковником уманським». Виявляється, запорожець Кальніболоцького куреня їздив до Умані для купівлі горілки. Там його куплений товар конфіскував з дозволу Ортинського місцевий уманський житель Петро Носик, який був перед тим... курінним отаманом Крилівського куреня (13*)! 18(8).05.1756 р. запорожці Дерев'янківського куреня Гарасим Вирозуб та Василь Розколупа підрядилися у фортеці св. Єлизавети купувати в Умані хліб і своїм коштом привозити до цієї фортеці. Однак в Умані вони були пограбовані одним уманським жителем (14*).

На російсько-польських переговорах польські представники звинуватили гайдамаків у шкодах, завданих у період з 15.11.1755 р. по 17.11.1757 р. маєтностям графа Франциска Салезія Потоцького (містечко Торговиця, села Маньківка, Борщова, Псярівка, Буківка, Мишурів та ін., а також забрання гайдамаками панських коней під Уманню та Торговицею), познанського воєводи Станіслава Потоцького (села Бубнівка, Соколовка та ін.), добрянського скарбника Гогеля (с. Бабанка), підданому графа Потоцького Костині, власнику слободи Кам'яна Криниця, що належала до Уманського повіту (15°). У липні 1757 р. група гайдамаків забрала 550 коней, що належали польській шляхті, комісару Ортинському, а також євреям. До цього ж часу відноситься напад гайдамаків під Уманню, коли було забито два польських уманських козаки і забрано коней. До нападу були причетні запорожці різних куренів Половій, Павло Кирпа, Тишко Покотило, Тарас Швець, Яким Кравець, Кулик і Безкровний. Один з учасників, очевидно, саме цього нападу був схоплений (Яків Зуб). На допиті він вказав, що з ним було до 15 душ, а ті 300 коней належали ногайцям, котрі тут кочували (16°). На дипломатичних переговорах 1759 р. польські представники вимагали розшуку 16 гайдамаків з групи, яка була розбита під Уманню і укрилася на Запорозжжі (17°). Не слід думати, що українсько-польські відносини в цей час на Правобережжі зводилися до виключно ворожих. Досить вказати, наприклад, на успішне розв'язання кримінальної справи по вбивстві козака Кисляківського куреня Семена Дундука у 1773 р. Цей запорожець поїхав на свята до своєї рідні у с. Косянівцях на Уманщині. Там його було вбито. Польський суд визнав справедливою претензію Війська Запорозького і присудив виплатити Кошу 400 крб. за рахунок родин злочинців (18°). У свою чергу Кіш у 1773 р. виплатив компенсацію за пограбування сімома запорожцями єврейських жителів Джурилова (Джурина) Х. Лейбовича та І. Лейбовича та м. Умані — М. Маєрковича (19°). Можна вказати і на міцні торговельні контакти між Січчю та Уманню. Збереглися листи до кошового отамана від уманського губернатора Заремби-Горжевського з оголошенням церемонії відкриття ярмарків в Уманському замку 1761 р. й табелем 12 ярмарків в Умані й торговельним

статутом (1760–1763 рр.) (20*). Відома також історія з визволенням запорожцями євреїв з Уманщини, за що уманські євреї подякували листовно Кошу в 1771 р. (21*). Тоді ж на Кіш писали євреї з Янова Самуїл Маркович, Марк Лазаревич та Мошко Осипович (22*). Згодом ця подія спричинилася до створення єврейської торговельної компанії в Умані, яка займалася торгівлею із Січчю, і запорожці організовували конвої, котрі забезпечували торгові каравани від можливого нападу грабіжників (1771–1775 рр.). Сам кошовий отаман Петро Кальнишевський дякував уманському кагалові за подарунки і запрошував його купців на Запорожжя із крамом (23*). Часом запорожці після виходу у відставку чи виходу з Війська з інших причин поселялися на жительство в Умані, як-от козак Полтавського куреня Неживий. Запорожець Кущівського куреня Карпо Дробит прибув до Умані спеціально для лікування. При всій важливості цих мирних сюжетів не вони, на жаль, домінували у взаємовідносинах між українцями, поляками та євреями. Інакше й не могло бути доти, доки українські землі залишалися під іноземним пануванням...

Починаючи розмову про Коліївщину, треба зробити важливу заувагу. У переважній більшості писань про неї, особливо тих, що були створені представниками російської дворянської та польсько-шляхетської історіографії, домінує відверто вороже ставлення до неї. Характерним є те, що ці автори ігнорують або викривляють причини повстання, так само, як і його мету. Внаслідок цього Коліївщина постає як кримінальна акція злочинців, як дикий і кривавий бунт темних мас, що виникає внаслідок якихось ірраціональних причин або ж внаслідок нібито біологічної неповноцінності українців. Досить прочитати, наприклад, писання польського великодержавно-шовіністичного історика Ф. Равіти-Гавронського. Достатньо об'єктивну оцінку гайдамацького руху маємо у працях українських істориків М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, П. Мірчука та ін., що говорили про гайдамацтво як вияв насамперед національно-визвольних інтенцій українського народу, як рух, що стоїть в одному ряду з національно-визвольними змаганнями болгар, сербів, словаків, хорватів, чехів, тощо (24*). Якщо говорити про історичні

джерела, то вони сповнені фактів тяжких насильств, заподіяних українському народові польськими загарбниками та їх прислужниками. Панщизняний гніт, всілякі податки й примусові роботи, побиття й зневага до українського селянина — вчорашнього козака були повсякденним явищем. Історія із забиттям шляхтичами-конфедератами церковного титаря не була вигадкою Шевченка (поема «Гайдамаки»), а відображенням реального факту. Не перелічуючи кривд соціально-економічного порядку, вкажемо на деякі національно-релігійні. Якщо і до Національно-визвольної війни 1648 — 1658 рр., і в часи Руїни гетьмани України скаржилися королеві Речі Посполитої на дискримінацію православних (Тетеря писав, наприклад, що шляхтичі-католики змушували не тільки своїх підданих, а навіть і православних священників годувати собак), то напередодні Коліївщини насильства стали настільки тяжкими, що навіть каміння змусили б говорити. Типову картину малює лист російського представника у Речі Посполитій Голембйовського, адресований примасу, тобто першому єпископу, Польщі. Тут говориться: «Для зневаги православних церков на конях до церков в'їжджають, до образів у вітварі стріляють, образи деруть, ламають хрести, священників і людей у церквах на смерть вбивають, монахів і монахинь з монастирів виганяють, поздиравши з монахинь усю одіж, голими пускають, усе майно забирають, церкви нищать, вікна вибивають, крокви скидають, кажуть, що будуть церкви палити, образи, де намальований Христос на хресті, ногами топчуть, волочать їх вулицями, ногами ріжуть і колять та приказують, сміючися: "Чому ж ти не мстишся за свою кривду, схизматицький Боже?"» (25*). Маса даних про насильницьке запровадження унії на Правобережній Україні, побиття, пограбування, моральний терор щодо православного духовенства тільки за три роки (1766 — 1768) наводиться у фундаментальному томі відомої археографічної серії «Архив Юго-Западной России» (26*).

В міру посилення колоніального гніту зростав і спротив українського народу, виразником інтересів якого стали тоді повстанці-гайдамаки. Не випадково український народ вбачав у них своїх оборонців. Невідомий польський шляхтич у своєму меморандумі графу Браницькому від 9 листопада 1759 року

писав: «Селяни наскільки ненавидять і вороже ставляться до польського війська, настільки співчують і допомагають гайдамакам. І так, якщо польський роз'їзд візьме для себе (з поміж селян) провідника, який дуже добре і зовсім певно знає, де переходяться гайдамаки, то він буде водити роз'їзд попри них, а на них не покаже, що вже траплялося так багато разів. А якщо команда грозить йому і під загрозою він змушений сказати, то тоді так поведе, що цілий роз'їзд попаде в засідку, бо хоч знає добру дорогу, то поведе в таке місце, де весь роз'їзд загине» (27*).

Кульмінаційним моментом гайдамацького руху була «Коліївщина», в котрій, як і в Національно-визвольній війні 1648—1658 рр., переплелися національний, релігійний і соціальний струмені. Її головною метою була ліквідація колоніального панування Речі Посполитої, встановлення Української держави — Гетьманщини, де селяни мали стати вільними козаками. Мала бути ліквідована унія, заборонена в межах України і римокатолицька церква, якої дотримувалися, як правило, лише польські шляхтичі. Коліївщина поступалася своїм розмахом Національно-визвольній війні 1648—1658 рр., оскільки вже не вся Україна піднялася на повстання, а лише Правобережна. На Лівобережжі не було тоді ні унії, ні католицизму, ще зберігалися залишки автономного устрою, тобто ще існувала Гетьманщина, хоча вже без гетьмана. Отже, становище трудящих мас було тут порівняно легшим, і місцеве населення не піднялося на боротьбу на підтримку гайдамаків-коліїв. Що стосується Галичини, то тут унія вже глибоко закорінилася і антикатолицькі гасла не могли привабити місцеве населення. Отже, внаслідок цих і ряду інших причин на повстання піднялася одна тільки Правобережна Україна, в якій до того ж уже не існувало потужного стану реєстрового козацтва. Хоча січовики й брали активну участь у повстанні, однак Січі залишалось існувати всього сім років, її мілітарний та економічний потенціал значно знизився порівняно з серединою 17 ст. Врешті, Російська імперія, на відміну від 1648 р., одразу зайняла відверто ворожу позицію щодо гайдамацького руху і поспішила ввести свої каральні війська для придушення Коліївщини; Кримське ж ханство було вже блідою тінню Кримськотатарської держави

середини 17 ст. Все це обумовило менші успіхи Коліївщини і її відносно швидку ліквідацію каральними військами Речі Посполитої та Російської імперії.

Початок Коліївщини було проголошено у Мотронинському монастирі (у Чорному Лісі недалеко від Чигирина, Суботова і Медведівки) на свято Пресвятої Трійці (Зелені свята) 29(18) травня 1768 року. Саме сюди прибув організатор і керівник повстання Максим Залізняк зі своїми однодумцями (всього 18 козаків).

Відзначимо, що Максим Залізняк, за його власними твердженнями, був уродженцем Медведівки на Чигиринщині, а його батька звали Ієвом. За іншими даними, що їх наводить А. Скальковський, його батько звався Григорієм, був запорожцем і жив на річці Громоклей, на землях, що потім входили до Бобринецького повіту Херсонської губернії, де згодом виникло село Олексіївка. В. Ястребов твердив, однак, що зимівник Григорія стояв на Сугаклеї — правій притоці Інгула. Власне, сам Скальковський змінив пізніше свої погляди і твердив на підставі інших документів, що Максим Залізняк був сином жонатого запорожця, котрий жив у селі Івківці на Правобережній Україні. До 1755 р. Григорій сидів зимівником на р. Сурі Кодацької паланки, тобто на землях сучасної Дніпропетровщини. Він мав двох синів, один з яких (власне Максим) замінив його (по смерті Григорія), подавшись у 13-літньому віці на Січ, де й став запорожцем Тимошівського куреня. Козаки з цього куреня говорили потім, що нібито він народився у селі Пиковець на Правобережній Україні, відзначали, що він був хоробрим (за що, видно, й був прозваний Залізняком), розумним і освіченим козаком, котрий 15 років служив у військовій пушкарській команді, причому частенько відлучався із Січі, ясна річ, для участі в гайдамацьких діях. У 1762 р. бурлакував по дніпровських плавнях та в Очакові (28*). Цікаві дані подав про Залізняка Кіш Війська Запорозького у своєму листі до київського генерал-губернатора Ф. М. Восійкова. Зокрема, тут говорилося, що Залізняк з 1762 р. тривалий час перебував у Очакові (29*). У листопаді 1767 р. він покинув Січ і перейшов на Правобережну Україну, де часто бував у Онуфріївському та Мотронинському монастирях і нібито хотів стати в остан-

ньому послушником. Очевидно, у порозумінні з Мелхиседеком Значком-Яворським, архімандритом Мотронинського монастиря, Залізняк став готувати повстання і скоро був обраний своїми однодумцями полковником. Під час Коліївщини йому було 28—40 років. За описом Вероніки Кребс він був високого зросту, довголиций, сіроокий, мав темнорусявого чуба. У народних переказах його зовнішній вигляд передано дещо в інший спосіб: «повний, уродою хороший, на зріст невеликий та плечистий; вуса русяві, невеличкі, за вухом оселедець» (30*). Після Божественної літургії Максим Залізняк вийшов з церкви і прочитав масі віруючих відозву, що відома під іменем «Золотої грамоти». В ній український народ закликався до повстання проти польських окупантів, ліквідації панщини. Польський шляхтич Станіслав Крушельницький, котрий під час Коліївщини був адміністратором (управителем) села Буки на Уманщині, переповів зміст «Золотої грамоти», у якій говорилося про ліквідацію польського панування аж по Случ і Дністер, відновлення Гетьманщини. Гетьманом проголошувався Максим Залізняк (31*). До Мотронинського монастиря було підвезено кілька возів зі зброєю, а один з ієромонахів освятив її. Мелхиседек Значко-Яворський, який взагалі відіграв визначну роль у підготовці повстання, благословив гайдамаків на боротьбу проти гніту польських панів.

Хоча докладних описів того, як це відбувалося, поки що не виявлено, але думається, що геніальний Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки» зумів відтворити дух промови Значка-Яворського:

«Моліться, братія, моліться! —
Так благочинний почина. —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать,
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...

Діти нехрещені ростуть
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... горе, горе!
Молітьсь, діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І зарідають чорні гори...»

Залізняк виступив з Холодного Яру на чолі загону повстанців (всього 300), котрі поділилися на менші відділи на чолі з курінними отаманами Неживим, Бондаренком, Швачкою і Журбою і розсіялися по Черкащині, починаючи повстання. Як і у 1648 р., повстанці стали вбивати й виганяти польську шляхту та євреїв, помщаючись за кривди. Характерно, що вступаючи в міста й села, гайдамаки ліквідовували панщину, відміняли всі роботи й податки на користь панів. Шлях Залізняка лежав з Медведівки на Жаботин. Тут (під Жаботином) він розбив загін польських конфедератів і зайняв це містечко, потім пішов на Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку та ін., врешті на Умань. Коли Залізняк із своїми повстанцями проходив через села, його зустрічали українські селяни з хлібом-сіллю: це значило, що вони вже самі вигнали гнобителів. Коли цього не було, то повстанці здобували панський двір і нищили панів. Встановивши свою владу, гайдамаки просувалися далі, постійно поповнюючи добровольцями свої загани. На сильний опір Залізняк нашттовхнувся в Лисянці, яка була добре укріплена і мала досить сильний гарнізон, зміцнений польською шляхтою та євреями з навколишньої місцевості. Українські міщани відмовилися підтримати польського губернатора Кучевського і сказали йому: «Все одно Гетьманщина буде, не встоїш!» (31-а*), після чого Залізняк рушив на Умань. Під його прапором зібралось вже понад тисячу гайдамаків, котрі стихійно збиралися з різних міст і сел.

Місто Умань було значним на той час центром ремесла й торгівлі, котрим володіли магнати Потоцькі. На Уманщині навіть добували золото! Так впливає із свідчень ієромонаха Єфрема Биковського, ігумена Свято-Онуфріївського монастиря Хиневської єпархії, ієромонаха цього ж монастиря Самуїла та ченця Антонія, даних ними у Київській губернській канцелярії 19(30).05.1755 р. За їхніми словами в Умані у володіннях Потоцьких нібито стояла гора, всередині якої була золота руда, котру добували і вивозили. Ченці навіть привезли до Києва зразок цієї руди (32*). Ще у квітні 1760 р. в Умані було відбудовано нову фортецю. До речі, майже одночасно в Умані була заснована уніатська василіянська школа (її ректором був Костецький) для поширення унії, а у 1768 р. сюди було спроведжено для місійної праці ченців з католицького ордену капуцинів. Умань продовжувала відігравати певну, хоч і менш важливу, ніж раніше, роль православного центру, осередку українського культурного життя. Саме тут, наприклад, у 1724 р. було висвячено о. Леонтія Помаранського, котрий у 1724–1769 рр. був настоятелем Хрестовоздвиженського храму на Карвасарах у Кам'янці-Подільському. Пізніше знаменитий Мельхиседек Значко-Яворський свідчив, що до Умані, до храму Св. архістратига Михаїла було призначено священника Якова Уханевича (33*). Населення міста сягало за 2200 душ, з них українців (селян та міщан, котрі жили в передмісті) нараховувалося 1128 (188 господарств). Останні мали відробляти панщину у фільварку (34*). Щороку тут відбувалося 12 ярмарків, котрі збирали чимало купців, навіть і зарубіжних. Власник Умані, київський воевода Францішек Салези Потоцький призначив губернатором Уманщини і насамперед Умані «генерального губернатора» Рафала Младановича, котрий прибув до міста із 32 гарматами. Тут стояли частини регулярної польської армії, 300 драгунів і 300 артилеристів та технічної обслуги під командою капітана Ленарта, близько 1000 надвірних козаків під командою польських полковників Обуха, Магнушевського і Лаща та козацьких сотників Івана Гонти, Дашка і Яреми, 800 озброєних конфедератів, 200 вояків «зеленої міліції», спеціально організованих загонів проти гайдамаків. Потім комісар добр князів Радзивилів Бендзинський привів до Умані ще 500

надвірних козаків під командою торговицького сотника Уласенка. Уже коли розпочалася Коліївщина, то до Умані стала тікати польська шляхта з околиць. За даними, що їх наводить відомий польський дослідник Владислав Серчик, самої шляхти-посесіонатів нараховувалося 220 сімей.

Хоча надвірними козаками комадували формально три полковники, але їхнім фактичним командуючим був Гонта. Про Гонту треба розповісти детальніше. Він народився, очевидно, близько 1721 р. в селі Росішках на Уманщині (нині це невелике село, центр сільради Христинівського району). Походив він із селян, ймовірно, з нащадків козаків. 1755 р. став сотником надвірних козаків київського воєводи, графа Потоцького, який симпатизував Гонті, доручивши йому вести заселення нових слобід, часто радився з ним з цього приводу. За заслуги Потоцький подарував Гонті Росішки та Урадівку, а за деякими іншими даними — Росішки та Хримову. У Росішках він, між іншим, збудував своїм коштом православну церкву. Спочатку Гонта був під командою полковника Обуха, а потім став діяти вже як самостійний командувач. Усі одноставно відзначали фізичну силу й красу Гонти, чоловіка кмітливого й освіченого (знав українську, церковнослов'янську та польську мови). Він умів по-світськи поводитися з дамами і взагалі відрізнявся від шляхти хіба що «оселедцем» на голові. Носив він тонкі, закручені догори вуса, був високого зросту, мав гучний голос. Його шанували й козаки, й селяни, й шляхта. Гонта був також вірцевим сім'янином, батьком п'яťох дітей. Навесні 1768 р. на нього впала підозра у контактах з гайдамаками. Російський історик С. Соловйов зупиняється, зокрема, на цьому епізоді у своїй багатотомній «Історії...». Виявляється, між Младановичем та скарбником Потоцького Рогашевським існував конфлікт, вони писали доноси один на другого. Тоді Потоцький послав до Умані для розгляду справи шляхтича Цесельського, а той розповів їм про доноси. І Младанович, і Рогашевський запідозрили в авторстві доносів не один одного, а... Гонту. Вони стали мститися Гонті (35*). І хоча вже вибухнуло повстання, польська адміністрація Умані не припиняла чинити прикрості Гонті, вимагали додаткових податків з надвірних козаків, що значно посилювало

невдоволення в їхньому середовищі. Очевидно, у цьому ряду стоїть і звинувачення Гонти у зв'язках з гайдамаками. Гонта нібито вів якісь переговори з гайдамаками, котрі діяли над р. Синюхою, нібито й намовляв тоді Дашка перейти до повстанців. Дашко нібито сказав тоді Гонті у відповідь на пропозицію підняти повстання: «Сім тижнів будете панувати, а сім років вас будуть вішати й четвертувати». Але доказів цих розмов не було, а Дашко загинув на той час. Тим не менш, Гонту закували у кайдани, а на другий день повели на площу вішати. Але тут його порятувала дружина полковника Обуха, яка звернулася до Младановича з благанням залишити Гонті життя і поручилася за нього. Младанович змінив попереднє рішення, але змусив Гонту скласти присягу на уманському ринку на вірність «ойчизне», і замість запланованої страти Гонти Младанович влаштував бенкет на його честь.

Після цього Гонта вийшов із надвірними козаками з Умані і отаборився під містом. Все командування перейшло до Младановича. Останній наказав зміцнювати оборону Умані, пробував навіть найняти на службу німецького офіцера з його загоном, що проїжджав через місто, скуповуючи коней. Німець, однак, відмовився прийняти дану пропозицію.

Невдовзі прийшла звістка, що Залізняк іде з північного сходу, здобувши Звенигородку, Буки й Соколівку. В той час взагалі широко розходилися вісті про повстання. Так, торговицький комендант Яків Квяткевич описував у своїх листах повстання у Чигиринській, Смілянській і Лисянській губерніях і повідомляв зокрема про наближення повстання до Умані (36[°]). Младанович послав проти нього Гонту з надвірними козаками, а польське військо мало зайняти залишений Гонтою табір під Уманню. Младанович задумав привітати гайдамак артилерією, а потім ударити на них з двох боків: польське військо мало вдарити від міста, а надвірні козаки — з тилу. Однак після виїзду Гонти з-під міста про нього не було ніяких вісток три дні. У місті почалася паніка, чимало євреїв та польської шляхти, наприклад, брат Младановича, представник Потоцького — Цесельський, повтікало з міста на захід, а також у Молдавію. Дехто, як-от Цесельський, втік до Києва,

де стояли російські війська. Іван Гонта в цей час став у Папужинцях поблизу Соколівки, бо побачив перед собою військо Залізняка. Гонта мав вирішити тепер свою долю і долю Умані. Після того як він був на волосину від смерті, йому чимало довелося передумати. Врешті «Рубікон було перейдено». Гонта вступив у переговори із Залізняком, а коли той показав йому якісь «царські» укази із закликом до повстання (це могли бути або фальсифікати, або провокаційні документи царського уряду), прийняв рішення стати на бік свого народу. За свідченням гайдамаки Стецька Нечипоренка з Буків, Гонта сказав тоді: «Мусимо всі піти до Залізняка, ляхів і жидів громити. Якщо цього не зробимо, самі погинемо!» (37*) і наказав полковникам Обуху й Магнушевському негайно повертатися до Умані, якщо вони не хочуть загинути від рук повстанців, а сам з Уласенком та Яремою заявив козакам про перехід на бік Залізняка, для того щоб спільно визволити Україну з польського ярма. Кожному козакові було дано на вибір: або повертатися до Умані з польськими полковниками, або пристати з Гонтою до Залізняка. Козаки, в т. ч. й ще один уманський сотник Іван Кузьменко та хащоватський сотник Панько, одноставно підтримали Гонту, полковників же під охороною провели до стін Умані. Ті, однак, не пішли до міста, а втекли до Молдавії. За іншими даними, якийсь осавул Обух прилучився до Гонти. Ймовірно, це був той самий полковник Обух, про якого згадувалося вище.

14(3) червня 1768 р. Гонта зі своїми козаками приєднався до повстанців Залізняка. Діючи разом, вони знищили польський табір у Грековому Лісі під Уманню, де мало бути 5—8 тисяч поляків та євреїв, і підійшли до самого міста. 17(6) червня польський гарнізон помітив наближення військ. Спочатку подумали, що це наближається Гонта після перемоги над Залізняком, тому вибухнув шал радості. Однак польський інженер Шафранський, придивившись у підзорну трубу, побачив за козаками Гонти шеренги коліїв і підняв тривогу. Були спішно закриті міські ворота, і гарнізон приготувався до оборони. Тим часом перед очима обложених з'явилися під стінами Гонта й Залізник, які дружньо привіталися. Ця картина настільки при-

голомшила Младановича, що він втратив мову. Керівництво гарнізоном перейшло до Ленарта. Останній наказав озброїти всіх, хто знаходився у місті, включно з євреями, а також 200 студентів школи уніатського ордену василіян. Почалася облога Умані. Вже в першу ніч «зелена міліція», українські міщани, слуги польських панів повтікали до повстанців. Чисельність останніх сягнула близько 2000, у них було 30 прапорів і 15 гармат. Так повідомляв на Січ запорожець Донського куреня Лаврін Кантарджі, який їхав на Січ із крамом і зустрівся під Уманню з табором М. Залізняка буквально через кілька днів після падіння міста (37-а*). В Умані залишилися тільки поляки та євреї.

Вранці 18(7) червня Младанович, який уже відійшов від потрясіння, скликав євреїв і наказав їм навантажити вози сукном і дорогими товарами, щоб відкупитися. Залізняк і Гонта зажадали, щоб гарнізон здався, тоді всім буде безпечно покинути Умань і виїхати з України. Ультиматум було відкинуто, і це послужило сигналом для наступу (38*). Повстанці йшли на Умань з двох боків: від Грекового Лісу та Нового Міста. Почалася артилерійська канонада, яка через брак пороху і в повстанців, і в обложених невдовзі припинилася. У місті ширилися панічні настрої, тим більше, що став відчуватися брак води. Тому обложені нашвидкуруч стали копати криницю, але до води так і не дійшли. Вранці 21(10) червня 1768 р. Гонта з'явився біля брами з білим прапором, щоб вести переговори з Младановичем. Останній погодився і наказав впустити Гонту і його супровід через міську браму. В цей момент деякі польські офіцери кинулися на Гонту, щоб його вбити. Зав'язався бій, у ході якого підійшли більші сили повстанців і зламали оборонців. Потім гайдамацьке військо вдарило на Умань через відкриту браму і, долаючи запеклий опір, оволоділо містом. Далі почалася кривава розправа повстанців над поляками і євреями. Ця різанина достатньо описана в численних працях про Коліївщину, хоча і з перебільшеннями. Але картина помсти повстанців, які з боєм взяли Умань, справді вражає. Як у Парижі під час Варфоломійської ночі 1572 року, коли католики нищили всіх гугенотів, так і в Умані можна було бачити аналогічну картину, тільки тут українські право-

славні повстанці, переважно селяни, винищували поляків-католиків і євреїв.

«...Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає...»

З кривавої лазні могли врятуватися хіба що ті, хто переходив у православну віру. Щоправда, Гонта сам врятував чимало польських жінок і дітей, провівши їх до церкви або до будинку українського міщанина Багатого, де вони знайшли безпечний притулок. Гонта врятував також, виконуючи останнє прохання губернатора Младановича, його сина Павла та 18-річну доньку Вероніку (згодом вона вийде заміж за шляхтича Кребса і під цим прізвищем напише свої спогади про тогочасні події в Умані). Відомий з Шевченкової поеми «Гайдамаки» епізод вбивства Гонтою своїх двох синів тільки за те, що вони були поляками по матері й католиками, абсолютно не відповідає дійсності, є художнім вимислом поета. Взагалі всім малим дітям було збережено життя й віддано їх на виховання навколишнім селянам.

За словами самого Залізняка, в Умані тоді було знищено 2000 польських шляхтичів, їхніх слуг з числа українців та євреїв, у тому числі й самого уманського губернатора з дружиною. Інші очевидці подій називають більшу цифру — 3000 загиблих. Дані з польського боку є перебільшеними (називалося часом 12 000, навіть 18 000(!) загиблих). Тут явно не сходяться кінці з кінцями. Та сама криниця, про яку так часто пишуть польські мемуаристи і яка нібито була заповнена масою трупів забитих поляків та євреїв, аж ніяк не могла вмістити навіть сотню забитих. Не збираємося заперечувати фактів жорстокості гайдамаків-повстанців (про них Шевченко писав, що віддав би половину свого віку, аби їх, цих жорстокостей і смертей, не було), але не варто роздмухувати їх і на цій підставі виправдовувати в той чи інший спосіб режим тяжкого колоніального визиску українського народу і нелюдські колективні репресії «цивілізованих» карателів щодо українців... Гайдамаки билися за волю й незалежність, боронили себе і свій народ на

своїй землі, і це треба підкреслити, вони не ставили на меті загарбання чужих земель. Варто додати, що гайдамаки зберігали життя всім полякам і євреям, котрі переходили на православу віру. Так, під час перебування в Буках Залізняк прийняв групу євреїв, котрі згодилися перейти на православ'я, і Залізняк наказав їх усіх похрестити (39*). Такий спосіб збереження життя небезпідставно викликає осуд деякого із зарубіжних дослідників, але варто зауважити, що карателі не давали гайдамакам і такого шансу.

Умань стала столицею повстання. 22(11) червня 1768 р. відбулася козацька рада, на якій під гарматні та рушничні салюти було урочисто проголошено відновлення Гетьманщини, а полковника Залізняка проголошено гетьманом України. Було заявлено, що шляхетство і панщина ліквідуються, всі українці будуть вільними козаками, а вся Україна, поділена на полки й сотні, зватиметься «Гетьманщиною». Гонту було призначено чи обрано уманським полковником і головним командувачем повстанських сил. Комендантом Умані став сотник Пантелеймон Уласенко. У Залізняка вже було 15 прапорів, причому інколи використовувалися й трофейні. Через брак провіанту і загрозу епідемії Залізняк вивів своє військо з Умані і став неподалік міста. Тут було створено військовий табір, де формувалися нові загони повстанців. Звідси вони посилалися ватажками повстання в різні кінці краю. Певне, тоді ж було створено зазивний універсал до польських селян із закликом приєднатися до повстання проти панів (див. додаток 8). Характерно, що тут вожді Коліївщини йшли шляхом Богдана Хмельницького, котрий у 1651 р. закликав до повстання польських селян і власне інспірував повстання Костки Наперського в горах під Краковом. Під час походу Залізняка й Гонти до них скрізь приєднувалася маса кріпаків, що прагнули стати вільними козаками. Гайдамаки в Погребищах говорили селянам: «...панщини робити не будете, жито і всяке збіжжя збирайте й сіно косіть собі на потребу», а повстанець Василь Дубний сказав Литвинівській сільській громаді, щоб панщини не робили, «як землі далеко до неба, так ляхам до нас!». Знаменними були слова сподвижника Залізняка уманського отамана, полковника Семена Неживого, що їх знаходимо у листі до російського підпол-

ковника Хорвата: «Не за мастки ми боремося, а за те, щоб віра наша християнська від них більше не терпіла» (40*). Отже, і у 1768 році, як і 120 років перед тим, почала відроджуватися українська державність. Повсюди ліквідовувалася й унія. Варто зазначити, що поширений погляд про жорстокі розправи над греко-католицькими священиками є хибним. У скарзі самих уніатських священиків, посланій до польського уряду, говориться про 15 загиблих. 298 осіб підписалися як такі, що зазнали тілесних ушкоджень (41*). Отже, тут мова може йти переважно про вигнання уніатських священиків з парафій і лише про поодинокі факти вбивств. Сам Залізняк вимагав лише, щоб уніатські священики покидали православні села або ж переходили на православ'я, одержавши у переяславського єпископа, що опікувався Правобережжям, уставні грамоти й антимінси. Стали видаватися перші розпорядження української влади, зокрема універсал Максима Залізняка, виданий в Умані 24(13) червня 1768 р., за яким уся влада в містечку Теплик передавалася Федору Осадчому (42*). Аналогічні універсали Залізняк давав й іншим своїм сподвижникам. Давав він і «проїжджі універсали», як-от купцю-запорожцю Лавріну Кантарджі, котрий повертався з крамом через Умань (43*). Щоправда, у вождів повстання були певні ілюзії щодо їх підтримки російським урядом. Так, на запит уманців щодо майбутніх начальників міста Залізняк відповів, що послав по це до київського генерал-губернатора (44*).

Коліївщина швидко поширювалася. Активно діяли загони Микити Чорного, Романченка, Носа, Паралюша, котрі наприкінці червня – початку липня 1768 р. взяли Гранів, Теплик, Дашів, Тульчин, Монастирище, Гайсин, Копели, Божівку, Ладжин та ін. Сотник Станкевич знову оволодів Корсунем. Окремими чатами командували запорожці Микита Швачка й Андрій Журба. Під село «Хощева», що за 4 милі від Умані, Залізняк послав сотника Шила з півсотнею запорожців. Потім повстанські чати рушили на Балту й Голту, що були тоді в турецьких володіннях. У поході за кордон брало участь 150 уманських козаків. Балта, яка славилася як ярмарковий центр, куди з'їжджалися купці з Російської та Османської імперій, Речі Посполитої, Пруссії тощо, була взята. Але, оскільки

це тоді було турецьке володіння, дії гайдамаків, які взяли ще й Балту, викликали конфлікт між Росією та Туреччиною, котрий прискорив початок російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Однаке Коліївщина була приречена. Прості й малоозброєні селяни, навіть за підтримки частини запорожців, не могли встояти перед потугами двох імперій – Польської та Російської. Спільними зусиллями польських і російських каральних військ повстання було придушене. Характерно, що керівників повстання було взято не у відкритому бою, а зрадою. 6 липня 1768 р. до Умані прибув полковник російської армії Гур'єв разом зі своїми військами (Каргопольський полк). Тут він з'єднався із загоном поручика російської армії Кологривова, який стояв із донськими козаками. Вступивши в переговори із Залізником та Гонтою, Гур'єв зі своїми людьми заарештував керівників повстання, а потім зненацька атакував беззбройних гайдамаків (всього 938 осіб, з яких 87 були запорожцями, а 851 – місцевими селянами). Потім разом з польськими карателями Браницького Гур'єв, генерал-майор Кречетников, генерал-майор Подгорічані почали нищити гайдамаків в околицях Умані. Допомогав їм у цьому і полковник Протасьєв зі своїм Московським карабінерним полком. Карателі стали в самій Умані й посилали звідси свої війська придушувати повстання. Так, отаман Павло Таран, який прямував до Умані, був схоплений у містечку Лукашівці поручиком Кологривовим (45*). Майже одночасно у Брацлавщину та Київщину прибули частини польської армії та спеціальний каральний загін Стемпковського для тортурування та екзекуцій полонених повстанців. Король призначив тоді суддею графа Ксаверія Браницького.

Невдовзі 1954 повстанців Кречетников передав польській владі, оскільки вони формально вважалися підданими Речі Посполитої. Браницький думав заслати їх на каторжні роботи, але під тиском короля та шляхти він став розправлятися над полоненими. Лише 200 з них було відіслано на роботи до Львова, а 700, як писав він сам у листі до короля, «покарав найжорстокішою смертю». Стільки ж з його наказу було повішено в різних містах України. Решту він передав польському суду в Кодні. Із 336 полонених 151 було відрубано голову, 57 повішено,

9 четвертовано, а одного (українського шляхтича Чоповського) посаджено на палю (46*). Сам Браницький потім занотував: «Як гайдамаків розбито під Уманню, а перший транспорт полонених привезено до табору під Сербами, запанувала загальна радість. Всі тутешні шляхтичі і євреї прибігають до мене. Один радить, щоб усіх четвертувати, другий палити, вбивати на паль, вішати без милосердя, прибивати на хрест» (47*). У цих Сербах ще наприкінці 19 ст. можна було бачити сліди ям, котрі використовувалися як тимчасові тюрми для заарештованих гайдамаків.

Російські та польські карателі виявили особливу жорстокість проти повстанців, не милуючи їхніх сімей, вбиваючи і репресуючи величезну масу українських селян, навіть і цілком непричетних до повстання. Особливо «вславився» польський регіментар Стемпковський. Польський мемуарист Ліпоман свідчить: «Стемпковський, прийшовши зі своїм відділом в Лисянку, наказав повісити шістдесят селян без будь-яких судових форм. Розіслані далі по селах і містечках відділи московського та польського війська розпитували скрізь за причетними до повстання селянами, арештовували підозрілих і висилали до різних міст, а найбільше до Кодні й Житомира, де стаціонувала військова команда. Там же над викопаною глибокою ямою кожному з ув'язнених, прив'язаному до колоди, кат відрубав сокирою голову і вкидав тіло й голову до ями. По наповненні одної ями викопували другу. Таким способом було позбавлено життя велику кількість селян...» Інший сучасник писав: «Вбивали й карали тоді гайдамаків різними способами: то рубали голови, то вішали, то позбавляли однієї руки й одної ноги. Свідками таких кар були Кам'янець, Львів — там повішено 200 гультяїв — Крем'янець, Вінниця, Житомир, Лещинів й інші міста... Декого катовано більш рафіновано, у спосіб, гідний індійських дикунів. Нещасним обмотувано обидві руки клоччям, просякнутим дьогтем, запалювано клоччя й так воджено їх... з села до села» (48*).

Особливо тяжкі муки чекали на Івана Гонту. Одразу після арешту генерал Кречетников наказав побити його та Залізняка нагаями. Цей Кречетников, до речі, присвоїв собі все рухоме майно Гонти, а нерухоме було конфісковане владою Речі

Посполитої. З наказу того ж генерала було арештовано і тяжко публічно побито нагаями дружину й чотирьох дочок Гонти, наймолодшій з яких ще не було 16 років. (Вдалося врятуватися тільки малолітньому синові Гонти, котрого сотник Уласенко вивіз до Молдавії.) Потім кожного дня російські офіцери наказували давати Гонті по 300 нагаїв перед групами спеціально запрошених польських панів, і скоро все тіло вождя гайдамаків вкрилося ранами. Через кілька днів Гонту було передано в руки польського «правосуддя», до головної квартири польських військ у Сербах, що біля Могилева-Подільського. Суд і катівська езекуція над Гонтою сталися, за твердженням В. Серчика, до 25 липня 1768 р. (49*). За вироком суду його мали тортурувати 14 днів: у перші 10 днів мали дерти з його пояс шкіри. На 11-й день йому мали відрубати обидві ноги, на 12-й – обидві руки, 13-го – вирізати з живого серце, а на 14-й відрубати голову. Потім планувалося поставити в 14 містах України по шибениці і на кожній з них повісити частину тіла Гонти, а під Могилевом настромити на палю його голову. Але Браницький пом'якшив кару. Не зносячи вигляду тортур, на третій день він наказав стягти Гонті голову, а решту присуду провести на трупі. Всі джерела свідчать, що Гонта з нечуваною мужністю зносив тортур. На допитах він тримався стійко і заявив при катуваннях: «Знаю, за що гину, й не жалію». Він не стогнав, не просив помилування, ще й посміхався, коли з нього дерли шкіру, а на третій день тортур став проклинати польського короля і всіх поляків. Перед смертю він висповідався і причастився. Як пише поляк-сучасник і очевидець тих подій, Гонта вийшов на місце кари спокійний та усміхнений, ніби йшов до кума на хрестини. Кат відірвав йому пас шкіри, бризнула кров, але він не подав виду, що йому болить. Коли кат здер другий пас, Гонта сказав: «От, говорили, що буде боліти. Анітрішки не болить!». «Дивна сила волі, – зауважив очевидець. – В інших обставинах ця людина могла б доклати великих діл!». За переказом, один з конвоїрів попросив дати йому щось із захованих скарбів. Гонта пообіцяв дати йому пас. Шляхтич подумав, що мова йде про пояс із золотом, і цілу ніч не спав, чекаючи на багатство. Коли Гонту вели на тортур, шляхтич нагадав йому про обіцяне. «Я не забув, – сказав

Гонта з погіршливим усміхом, — перший пояс, що здеруть з мене, буде для вас».

Російські карателі перш за все наказали топити в річці або закопувати живими в ямах поранених повстанців, котрі потрапили в полон. Російський суд скарав полонених під Уманню повстанців до биття батогами, вирвання ніздрів, випаленням тавра на чолі й щоках і заслання на вічну каторгу в Сибір. Коли ж арештованих везли до Сибіру, то додалися нові знущання. Але Залізник і тут не скорився. 1 листопада 1768 р., коли ув'язнених везли на Сибір через слободу Котельня під Охтиркою, він організував втечу. Повстанці роззброїли охорону і втекли. Хоча 35 з них потім було спіймано, 16 вирвалося на волю. Сам Залізник уже в Сибіру втік з каторги, приєднався до повстанців Омеляна Пугачова під час Селянської війни в Росії (1773—1775 рр.) і поліг десь у боротьбі за волю. Дуже багато полонених гайдамаків було страчено або бито батогами й заслано на сибірську каторгу (Нерчинські рудники тощо). 6 липня 1768 р. командував російських військ у Польщі генерал-майор Апраксін доповідав листовно князю Миколі Репніну про захоплення в Гранові 74 гайдамаків, 60 з яких були козаки й селяни з Умані, а решта — запорозькі козаки. Цих 60 душ Апраксін віддав польському графу Браницькому і про їхню подальшу долю можна легко здогадатися (50*).

Незважаючи на люті кари, гайдамацький рух не вдалося остаточно придушити. То тут, то там вибухали нові повстання, нові гайдамацькі загони чинили напади на польську шляхту та її маєтності, раз у раз об'являлися сподвижники Залізняка. Так, 25 грудня 1769 р. було обнародовано маніфест до «українних козаків», щоб вони не бунтували, оскільки повстання ще тривали. (Цікаво, що серед підписів на універсалі бачимо прізвища жителів Уманщини: отамана з Синиці Федора Поповича, уманського козака з «паланки» Романа Романенка, уманського козака з Ружавки Савка Лісовенка) (51*).

Влітку 1770 р. було схоплено гайдамаку-запорожця Якова Довгошиєнка (Сачка), який приєднався до Залізняка у 1768 р. в Богуславі, був з ним у Буках та Умані (52*). У 1781 році

через Умань проїжджав знаменитий французький художник і мемуарист Жан-Анрі Мюнц, котрий добре знав і любив Україну і залишив сотні чудових її малюнків та описів. Він змалював також Умань разом з 200(!) паль навколо неї, на яких стирчали гайдамацькі голови (див. додаток 10). І через десяток з лишнім років Уманщина була потужним вогнищем гайдамацького руху! Лише після розділів Речі Посполитої, коли ця держава впала під ударами сильніших агресивних імперій (Російської, Пруської та Австрійської), послабився гніт з боку польської шляхти, зникла загроза примусового покатоличення, гайдамацький рух припиняється. Але пам'ять про нього, як і про козацькі часи, жила. Пам'ятали про нього і в Польщі, і в Україні. Зокрема польські публіцисти, мемуаристи та історики жваво відгукнулися на Коліївщину, не пошкодувавши для неї чорних фарб, замовчуючи національно-визвольний аспект Коліївщини, котрий був визначальним. Варто згадати тут знайдений нами публіцистичний твір, написаний невідомим польським автором наприкінці 60 — початку 70-х рр. 18 ст. (див. додаток 9). Взагалі цей твір спрямований проти одного з лідерів конфедератів Адама Понинського (помер 23.07.1798), що був великим коронним підскарбієм у 1775 — 1790 рр. Критикуючи його міжнародні угоди і внутрішню політику, невідомий автор порівнює шкоду, заподіяну ним Речі Посполитій, з тією, що її завдали І. Гонти та М. Залізняк. Свій публіцистичний твір автор написав у вигляді звернення Василя Гонти та Івана Залізняка, нібито нащадків керівників Коліївщини (хтозна, може, й мав тут рацію автор), до короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, щоб той відзначив їх нагородами, як і Понинського. Цікаво, що автор твору вважав Гонту і Залізняка продовжувачами справи Богдана Хмельницького. У пам'яті українського народу, у народних легендах і переказах козаки й гайдамаки виступали як народні месники, як люди, котрі ціною свого життя прокладали українському народові шлях у світле майбуття. Досить згадати про легенду, в якій нове повстання пов'язувалося з іменем сина Гонти, навіть і самого Івана Гонти, бо не всі вірили у його смерть. Син Гонти, за легендою, просив у цариці Катерини II дозволу на новий похід, але та не давала

дозволу, бо він ще був молодий і міг загинути. «Не загину! — сказав тоді молодий Гонта. — Виберу кукіль з пшениці і помщуся за кривду, яка спіткала мого батька!» Він тоді запропонував цариці випробування. І справді, оповідає легенда, кулі та ядра не брали його, а коли цілий полк наставив на нього списи, він безпечно ходив по них, як по землі. Тоді цариця дозволила синові Гонти виступити в похід, і селяни — оповідачі легенди твердили, що він, мовляв, уже вийшов і всі чекають на його прихід (53*). Такі легенди й дійсні факти з гайдамацького минулого передавалися учасниками руху своїм дітям, внукам і правнукам і не давали приспати прагнення до волі України. Так, старий дід Григорій Грушевський передав своєму онуку, Тарасові Шевченку, розповідь про це героїчне і водночас трагічне явище української історії:

«Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідуся, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав».

Через багато років Великий Кобзар звернувся до історії гайдамацького руху і дав гідну відсіч тим, хто паплюжив і гайдамацький рух (А. Скальковський), і українську мову (В. Белінський)...

Сам Великий Кобзар бував в Умані ще в дитинстві, а також у 1845 році. Не раз згадував про неї на сторінках своїх творів. Досить згадати його поему «Гайдамаки», поезії «Холодний Яр», повість «Прогулка с удовольствием и не без морали»

та ін. До речі, у повісті «Княгиня» Шевченко згадував знаменитий Софіївський парк.

Умань та Уманщина і в 19 та на початку 20 ст. були важливим осередком українського національно-визвольного та культурного руху, і тому не випадково з відродженням незалежної Української Народної Республіки жителі краю взяли активну участь у боротьбі за самостійну Україну, сформували частини Українського Вільного козацтва. Цікаво, що прапор славного Уманського полку УНР зберігається нині у далекому Вінніпезі (Канада), в музеї Українського війська. Поразка визвольних змагань 1917–1921 рр. відкинула Україну й український народ назад. Українці стали тоді єдиним великим народом у Європі, котрий не мав своєї власної держави. Це дорого коштувало Україні. У 20 ст. вона пережила дві світові війни й одну так звану громадянську (насправді – російсько-українську), три голодомори, більшовицькі репресії і гітлерівський окупаційний терор. Але народ вистояв і в 1991 році майже одноставно проголосував за самостійну Україну. На жаль, подальший шлях України виявився тяжким і неоднозначним. Колоніальна спадщина, зовнішні та внутрішні вороги України не дають змоги швидко вирішити проблеми, що стоять сьогодні перед українським народом і Українською державою, але нащадкам Хмельницького й Залізняка не можна втрачати надії та оптимізму. Ще настане час, коли українці житимуть у сім'ї вольній, новій, у миролюбивій, християнській, багатій і демократичній самостійній Українській державі!

ПРИМІТКИ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

1. *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С., Ковальов А. М.* Тії слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989; *Мицик Ю. А., Стороженко І. С.* Засвіт встали козаченьки. — Дніпропетровськ, 1990; *Мицик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С.* Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 1991; *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990 (1-ше вид.), 1991 (2-ге вид.); *Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М.* Місто на Самарі. — Дніпропетровськ, 1994; *Мицик Ю. А.* Козацький край. Нариси з історії. *Мицик Ю., Степенькін С.* Корсунщина козацька. — Корсунь-Шевченківський, 1997; *Мицик Ю. А.* Канів козацький. — Канів, 1997. *Мицик Ю.* Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. — Острог, 2001.

2. Варто відзначити, що коли дана книга вже була написана, побачила світ брошура *Ю. І. Бодрова*, яка засвідчила, що серед дослідників із самої Умані пробуджується інтерес до історії рідного краю. Див.: *Бодров Ю. І.* Уманський козацький полк в добу Руїни. — К., 2000.

РОЗДІЛ І

1. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965 (далі — Документи...). — С. 38.

2. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

3. *Самійло Величко.* Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 83.

4. Там само. — Т. 1. — С. 85.

5. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 228.

6. Колекція мікрофільмів Ф. Сисина документів польських архівів, що зберігаються у Канадському інституті українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада) (далі – КІУС. – Колекція Ф. Сисина. – Ю. М.).

7. Див.: *Мицик Ю.* До питання про українсько-єврейські взаємовідносини напередодні і в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття // Соц.-гуманіт. вісн. – Дніпропетровськ, 1998. – № 1(16). – С. 38–48.

8-9. *Horn M.* Powinności wojenne żydów w Rzeczypospolitej XVI – XVII w.w. – Warszawa, 1978; *Плохій С.* Хмельниччина та євреї, причинки до ідеології повстання // Просфоніма: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю акад. Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 413–426.

10. *Софонович Ф.* Хроніка... С. 228.

11. Див.: *Грабянка Г.* Действия презельной брані Богдана Хмельницького // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т. IX. – Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, 1990. – С. 61; *Куліш П.* Чорна рада. – К., 1969. – Глава 10.

12. Документи... С. 123.

13. Документи... С. 340; *Częśćcik L.* Sejm warszawski w 1649/50 roku. – Włocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978.

14. Документи... С. – 478.

15. КІУС. – Колекція Ф. Сисина. – Мікрофільм з ф. «Архів Радзивила». – № 36. – С. 38, 22, 23.

16. *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza.* – Kraków, 1864. – С. 365.

17. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. – К., 1961 (далі – ДБХ). – № 55.

18. Документи... С. 311.

19. Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 201–232.

20-21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 359.

22. КІУС. – Колекція мікрофільмів Ф. Сисина. – АГАД. – Ф. «АР». – Відділ 6. – С. 505; з листа С. Павші до Я. Радзивила від 15.09.1650 р.

23. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 158–159.

23-а. Документи... С. 391 (лист М. Калиновського від 4.03.1651 р. з Шаргорода).

24. Документи... С. 397.

25. КІУС. – Колекція мікрофільмів Ф. Сисина. – Ф. «АР». – Відділ 6. – № 36. – С. 545.

26. Архів Головний давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. «Архів коронний у Варшаві». – № 36.

27. *Софонович Ф.* Хроніка... С. 231.

28. *Грушевський М.* Історія... Т. IX. — Ч. 1. — С. 491–495; *Софонович Ф.* Хроніка... С. 231.
29. Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 62, 84–85.
30. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 85–86.
31. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 92.
32. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 173.
33. Див.: *Документи...* С. 735–737. — Лист С. Чарнецького до коронного хорунжого О. Конєцпольського від 5.01.1654 р. з Ладижина.
34. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 554.
35. Величко С. Вказ. твір. — Т. 1. — С. 139.
36. Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 586.
37. ДБХ. — № 246.
38. ДБХ. — № 243.
39. *Грушевський М.* Історія... Т. IX. — Ч. 2. — С. 879–880.
40. *Документи...* С. 766–767.
41. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 589, 600.
42. АГАД. — Ф. «Архів Замоїських». — № 3036. — С. 176.
43. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 679.
44. *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 69.
45. Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 698.
46. Див.: *Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників // Київська старовина, 1995. — № 4. — С. 43–52.*
47. ДБХ. — № 280.
48. Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі — БПАН). — Відділ рукописів (далі — ВР). — № 1062. — Арк. 355. Див. також: *Мицик Ю.* Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі. // *Україна вчора, сьогодні, завтра.* — К., 1999. — С. 35–40.
49. *Софонович Ф.* Хроніка... С. 232.
- 49-а. *Грушевський М.* Історія... Т. IX. — Ч. 2. — С. 1042.
50. *Міхаловський Я.* Вказ. твір. — С. 737.
51. *Величко С.* Вказ. твір. — С. 159.
52. *Софонович Ф.* Хроніка... С. 232.
53. ДБХ. — № 299. Лист Хмельницького від 4.03.1655 р.
54. ДБХ. — № 299, 300.
55. ДБХ. — № 302.
56. *Грушевський М.* Історія... Т. IX. — Ч. 2. — С. 1056.
57. Путешествие антиохийского патриарха Макария в XVII веке. — М., 1897. — Т. 4. — С. 195.
58. ДБХ. — № 321.
59. *Грушевський М.* Історія... Т. IX. — Ч. 2. — С. 1097–1098.
60. Там само. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1460.
61. Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 3723. — Арк. 179.

62. Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 39—40.
63. Історія Русів. — К., 1991. — С. 190.
64. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 48—49.
65. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 4.
66. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 12—13.
67. *Грушевський М.* Історія... Т. X. — К., 1998. — С. 46.
68. Там само. — Т. X. — С. 78.
69. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 64.
70. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 73.
71. Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 47. — С. 78.
72. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 82.
73. Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 200.
- 73-а. *Кривошея В. В.* Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. — К., 1999. — С. 53. У цій же статті наводяться важливі дані про уманську шляхту, що брала участь у Національно-визвольній війні.
74. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 214.
75. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 283.
76. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 339.

РОЗДІЛ 2

1. Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 272—274.
2. Бібліотека Чарторийських. — ВР. — № 402. — Арк. 365.
3. *Rawita-Gawroński F.* Ostatni Chmielniczenko. — Poznań, 1919. — С. 165—166.
4. Акты ЮЗР. — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 8.
5. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 318—319.
- 5-а. Національна бібліотека ім. Вернадського у Києві. — Інститут рукописів. — Ф. 2. — № 15583. — Арк. 10—13.
6. Оригінал даного договору зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові під № 402 на арк. 351—353. Див також: *Rawita-Gawroński F.* Ostatni Chmielniczenko. — Poznań, 1919. — С. 156.
7. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 49.
8. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 57, 97.
- 8-а. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 84.
9. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 91, 93.
10. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 332—333.
11. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року. Україна модерна. — Львів, 2000. — № 4—5. — С. 409; *Равіта-Гавронський Ф.* Вказ. твір. — С. 167—168.
- 11-а. Літопис Самовидця... С. 96—97.
12. Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 169—170.
13. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 155.

14. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 203.
15. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 160.
16. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 164.
17. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 228, 231.
18. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 248.
19. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 258.
20. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Кн. 6. — С. 139.
21. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 264. Лист Сербина з Умані від 27(17).03.1665 р.
22. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 270.
23. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Т. 6. — С. 143.
24. Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 40.
25. Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 113, 126.
26. Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 172.
- 26-а*. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського у Києві. — Інститут рукописів. — Ф. 2. — № 15422. — Арк. 22.
27. Эвлия Челеби. Книга путешествий. — М., 1961. — Вип. 1. — С. 238.
28. Акты ЮЗР. — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 91.
29. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 127.
30. Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 223, 237—238, 259.
31. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 259.
32. Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 223.
33. Літопис Самовидця... С. 108.
34. Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 63.
35. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 43—47.
36. Бібліотека Чарторийських у Кракові. — ВР. — № 2577. — Арк. 61.
37. Там само. — Арк. 59.
38. Величко С. Літопис... Т. 2. — С. 165.
39. Бібліотека Чарторийських у Кракові. — ВР. — № 3577. — Арк. 87. — Лист із Бара від 31.08.1671.
40. Соловьев С. М. История... Кн. 6. — С. 448.
41. Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Піноцці». — № 372. — Арк. 154.
42. БПАН у Кракові. — ВР. — № 1070. — Арк. 378.
43. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 575.
44. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 585—588.
45. АГАД. — Ф. «Архів Радзивилів». — Відділ 5. — № 1156.
46. БПАН у Кракові. — ВР. — № 1070. — Арк. 507. — Лист брацлавського коменданта від 16.06.1672 р.
47. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 971.
48. Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 430.
49. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 972.
50. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 976.
51. Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. 11. — С. 40.

52. Літопис... – С. 115.
53. *Величко С.* Літопис... Т. 2. – С. 163–165.
54. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 101.
55. *Величко С.* Літопис... Т. 2. – С. 165.
56. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 11. – С. 153.
57. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 252.
58. *Кривошея В. В., Кузнець Т. В.* Національна еліта, Уманщина, козацтво. – К., 1998. – С. 37.
59. *Величко С.* Літопис... Т. 2. – С. 167–168.
60. БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 677 зв.
61. БПАН у Кракові. – ВР. – № 1070. – Арк. 678.
62. Там само. – Арк. 678 зв.
- 63-64. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 252.
65. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 582.
66. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 542.
67. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 612; Т. 12. – С. 11.
68. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 637.
69. БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 710.
70. Там само.
71. Літопис Самовидця... С. 119.
72. Там само.
73. Там само.
74. БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 711 зв.
75. *Софонович Ф.* Хроніка... С. 259.
76. *Кривошея В. В., Кузнець Т. В.* Національна еліта, Уманщина, козацтво. – К., 1998. – С. 37.
77. *Величко С.* Літопис... Т. 2. – С. 178.
78. *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 13.
79. *Величко С.* Літопис... Т. 2. – С. 247.
- 79-а. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 522–527.
80. Акты ЮЗР. – Т. 12. – № 40. – С. 118–123.
81. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 119.
82. БПАН. – ВР. – № 1070. – Арк. 727 зв.
83. Бібліотека Чарторийських у Кракові. – ВР. – № 430. – С. 210–211.
84. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 267–268.
85. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 243–244.
86. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 233–234.
87. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 226–228.
88. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 510–511.
89. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 196.
90. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 201.
91. Акты ЮЗР. – Т. 13. – СПб., 1884. – С. 20.
92. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 156.
93. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 191.
94. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 249.
95. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 377.

96. Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 581.
 96-а. *Кривошея В. В.* Уманське козацтво: історичні дрібниці... С. 61 — 62.
 97. *Соловьев С. М.* История... М., 1962. — Кн. 8. — С. 350.
 98. Библиотека Чарторийських у Кракові. — ВР. — № 225. — Арк. 142.
 99. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734—1775. — К., 1998. — С. 76.

РОЗДІЛ 3

1. *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. — Нью-Йорк, 1973. — С. 64.
 2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. — К., 1970. — С. 23.
 3. Гайдамацький рух... С. 101.
 4. Гайдамацький рух... С. 133 — 134. Див.: Архів... Т. 1. — С. 276, 298, 341, 345 — 346.
 5. Архів... Т. 1. — С. 277, 348.
 6. Архів... Т. 1. — С. 277, 349.
 7. Гайдамацький рух... С. 137; Архів... Т. 1. — С. 349.
 8. Архів... Т. 1. — С. 287 — 288, 364.
 9. Архів... Т. 1. — С. 267.
 10. Гайдамацький рух... С. 140 — 141, 298.
 11. Гайдамацький рух... С. 199.
 12. Архів... Т. 1. — С. 328 — 329.
 13. Архів... К., 2000. — Т. 2. — С. 589 — 590.
 14. Архів... Т. 1. — С. 382.
 15. Гайдамацький рух... С. 254 — 255.
 16. Гайдамацький рух... С. 260 — 261.
 17. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713 — 1776. — К., 1994. — 2-ге вид. — С. 54.
 18. Архів... Опис справ. — С. 148.
 19. Архів... Опис справ. — С. 143.
 20. Архів... Опис справ. — С. 54.
 21. Архів... Опис справ. — С. 124.
 22. Архів... Опис справ. — С. 124.
 23. Архів... Опис справ. — С. 140.
 24. Див. докладніше працю сучасного українського дослідника Федора Кейди: *Кейда Ф.* «Посіяли гайдамаки в Україні жито...» // Військо України. — 1999. — № 7 — 8. — С. 36 — 39.
 25. *Кудрик В.* Мелхиседек Значко-Яворський. Додаток до «Маловідомого». Вінніпег, 1957. — С. 120 — 121.
 26. Архів Юго-Западной России. (далі — АЮЗР. — К., 1864. — Ч. 1. — Т. 3. — 907 с.
 27. Гайдамацький рух... № 159.
 28. *Мірчук П.* Коліївщина... С. 216.

29. Архів... Опис справ... С. 107.
30. Кулиш П. Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 252–253.
31. Мірчук П. Коліївщина... С. 182.
- 31-а. Там само. — С. 78.
32. Дніпропетровський історичний музей. — ВР. — № 640, документ № 5.
33. АЮЗР. — Ч. I. — Т. 3. — С. 742.
34. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — С. 548.
35. Соловьев С. М. История... М., 1965. — Кн. 14. — С. 248.
36. Архів... Опис справ... С. 109.
37. *Serczyk W. A.* Hajdamacy. — Kraków, 1978. — S. 324.
- 37-а. Архів... Опис справ. — С. 108.
38. Мірчук П. Коліївщина... С. 81.
39. Гайдамацький рух... С. 506.
40. Мірчук П. Коліївщина... С. 293.
41. Там само. — С. 174.
42. Гайдамацький рух... № 200, 207.
43. Гайдамацький рух... С. 374.
44. Гайдамацький рух... С. 373.
45. Гайдамацький рух... С. 426.
46. Мірчук П. Коліївщина... С. 96.
47. Там само. — С. 88.
48. Там само. — С. 96–97.
49. Серчик В. Вказ. твір. — С. 357.
50. Гайдамацький рух... С. 356–357.
51. АГАД. — Ф. «Архів Замоїських». — № 3036. — С. 296.
52. Гайдамацький рух... С. 285.
53. Див.: Серчик В. Вказ. твір. — С. 427.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПОЛКОВНИКІВ УМАНСЬКОГО ПОЛКУ

Іван Ганжа (Ганджа)	червень 1648 – (?)09.1648
Степан (Штепа) Байбуза	вересень 1648 – жовтень 1649
Йосип Глух	жовтень 1649 – липень 1654
Семен Оргіяненко	липень 1654 – січень 1655
Йосип Глух	січень – літо 1655
Михайло Ханенко	літо 1655 – 1660
Іван Лизогуб	1661 – 1663
Максиміліян Булига	1664
Григорій Білогруд	1664
Михайло Ханенко	жовтень 1664
Іван Сербин	1664 – 1665
Григорій Білогруд	1666 – 1667
Михайло Ханенко	1667 – 1671
Петро Григорович Беспалий	січень 1671
Григорій Білогруд	1671 – 1672
Іван Грозденко	листопад 1672 – квітень 1673
Скидан (?)	1673
Степан Яворський	травень 1673 – серпень 1674
Микита Синенко (Сененко, Сеневич)	вересень 1674 – жовтень 1675
Кобзаренко	1677
Василь Лукомський (наказ- ний полковник Мазепи)	1709
Попович (полков- ник П. Орлика)	1712
Іван Гонта	22.06. – 7.07.1768

Додаток 2

**1622, травня 16(6).— Умань.— Лист козака
Криштофа Бокрицького до Стефана Хмелецького,
воєначальника Речі Посполитої**

«Мостивий пане Хмелецький!

Ознаймую вашій мості, мостивому пану, що там у тому краю робиться. Вся орда готова до нападу на державу його королівської мості, бо ми і язиків чотирьох послали до його королівської мості, котрі свідчать про це. З Москви Изварський (? — Ю. М.) прийшов до Путивля з дванадцятьма тисячами московського війська. Козацькому війську наказано неодмінно вийти на волость і доти там бути, поки не повернеться посол, або яка відомість буде. З Запорожя теж йшло все військо, але п'ять човнів прокралося на море, за котрими посилають зараз на Дон, прагнучи цих схопити. Рада буде від св. Юрія за два тижні на Росаві. Щодо його мості пана Балабана: останнього дня квітня він мав рушити до Самари, де має там віддавати викуп.

При цьому зі службами моїми віддаюся якнайпокірніше милості вашої мості, мого мостивого пана.

Дано з Умані 6 травня 1622 р.

Вашої мості в усьому зичливий приятель і слуга Криштоф Бокрицький, козак його королівської мості Війська Запорізького».

(АГАД.— Ф. «Архів Замойських».— № 3036.— С. 56.— Копія XVII ст.— Пер. з пол. Цей документ уже друкувався нами у статті: Мицик Ю. А. Кілька листів з історії Війська Запорізького першої третини XVII ст. // Під знаком Кліо. На пошану Олені Апанович.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 45—46).

Додаток 3

**1653, квітня 20.— Конфесата полоненого
повстанського розвідника С. Марченка**

«Конфесата козака Семена Марченка 20 квітня 1653».

1. Хмельницький на русинські свята (Великдень.— Ю. М.) має бути в Умані. Для нього вже наготували пива, медів та горілок.

2. На Бузі під Сумівкою переправилася тисяча ординців, в четвер буде тиждень, як це сталося. Орда має стати під Ободівкою.

3. Пана Доманського, товариша хоругви й м. пана Стжижевського везли через Умань до Хмельницького.

4. До Бузівки пройшло 300 ординців, бо там стоїть Білоцерківський полк, у котрому, за словами (Марченка), є п'ять тисяч (козаків).

5. Носачу (Хмельницький) не наказував відступати від Брацлава.

6. У Хмельницького був посол від хана, дізнаючись, куди він на-каже їм приходити і де вони повинні збиратися.

7. Князь Радзивил за Дніпром, а син Хмельницького має виступати проти нього після русинських свят.

8. Хмельницький вже вдруге послав з Умані Демочка й Бутка по орду.

9. Посол Ракоці й валаського господаря пройшов через Умань до Хмельницького, в четвер буде тиждень, як це сталося. Каже, що вони мають з'єднатися один з одним і воювати проти короля.

10. Цей же Семен Марченко, посланий з Умані уманським полковником Глухом як шпигун. Він мав повідомляти, де знаходиться військо ляхів.

11. Другий, на ймення Стефан Дзяд, відправлений з попереднім, добре говорить польською; кульгає на праву ногу, хоча вона у нього не болить. Їм Глух дав по золотому, а коли повернуться, обіцяв дати по два воли.

12. З Умані під Новий Костянтинів має бути висланий роз'їзд під час русинських свят. Для цього роз'їзду відібрати добрих козаків. З ними ж буде послано таке ж число ординців.

13. За Сухою Дібровою, за 10 миль від Умані, стоїть 15 тисяч орди, тисяча з яких прийшла в Умань.

14. Під час тих же русинських свят з Брацлава під Бар мав бути висланий роз'їзд проти пана Кондрацького.

15. Молдавський господар через те втік своєчасно, каже (Марченко), щоб зрадою в'їхати до Кам'янця. За словами (?) (Марченка — ?): «Ти живи у Кам'янці, а коли ми прийдемо, щоб ти нас впустив».

(Бібліотека Чарторійських у Кракові.— ВР.— № 147.— С. 121—122.— Копія к. XVIII ст. Переклад з польської мови. Тексту передує заголовок, зроблений копійстом: «манускрипт з Несвизького архіву Радзивилів» / Цей документ у російському перекладі вже друкувався нами: Ковальський Н. П., Мицик Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепрпетровск, 1986.— С. 78).

Догаток 4

Уривки з опису подорожі антиохійського патріарха Макарія по Україні (1654), складеного його сином Павлом Алеппським (Халєбським)

Неділя, 11 червня 1654 р.

«...На землі руській, тобто козацькій, ми помітили, що чимало козаків, а також їхні дружини та діти вміють читати, знають порядок служб і церковні пісні. Духовенство оточус опікою сиріт, вчить їх і не залишає їх тинятися. У цьому краю є величезна кількість удів та сиріт. Причиною цього є страхітливі війни, які не припинилися і донині з часу повстання гетьмана Хмельницького. Щовечора протягом цілого року сироти по заході сонця відвідують всі доми, просячи допомоги. Зворушливими голосами вони співають пісні до Найсвятішої Діви Марії, їхній голосний спів можна здалеку почути. Після закінчення співу вони отримують від мешканців дари у вигляді грошей, хліба, їжі та інших речей, які помагають їм вижити. Завдяки опіці духовних осіб над ними, більшість серед них вміє читати.

Кількість письменних тут значно зросла від часу приходу до влади Хмельницького, котрий визволив цю землю і визволив численні мільйони православних з ярма ворогів їхньої віри, проклятих ляхів...

Ми виїхали з Рашкова... у супроводі десяти козаків. Подолавши близько двох великих миль, ми прибули до містечка Димитрашківки... Особливо нас здивувала величезна кількість дітей; їх було не менше, ніж піску. У цих людей ми побачили величезне релігійне почуття, побожність і богобійність, що справило на нас сильне враження... Увечері ми були свідками, як діти-сироти обходили, згідно із звичаєм – будинки мешканців. Їхнє співання побожних пісень брало за серце і тишило; нас дуже зворушили їхні голоси.

Вівторок, 13 червня

...Ми виїхали (12 червня) з Димитрашківки шляхом, що вів повз дерев'яну фортецю. Подолавши півтори милі, ми наблизилися до наступного торговельного містечка, яке називається *Гарячківка*. Тут вийшли назустріч нашому патріарху всі жителі – дорослі, діти, а також жінки. Згідно із прийнятим звичаєм вони стали двома рядами, а коли до них підходив патріарх, всі падали обличчям на землю і залишалися так доти, доки патріарх їх благословляв і був біля них; лише коли він відходив, вони вставали...

Ми подолали дві милі і в'їхали до торговельного містечка *М'ястківки*, яке мало солідні дерев'яні вали і фортецю... Через дві милі ми дійшли до ще одного укріпленого міста, яке мало дерев'яну фортецю. Це був *Жабокрич*.

Наша дорога і цього, і наступних днів вела через ліси, в котрих росли дуби та інші високі дерева, що служили ляхам як матеріал до збудування фортець, селищ і будинків. Тепер, коли козаки стали тут господарями, вони розділили ліси між собою, вирубують дерева, корчують (орють) ґрунт і сіють збіжжя.

Кожне поселення чи містечко в краю козаків сповнене людей, особливо багато там малих дітей. Кількість мешканців містечка сягає 40–50 тисяч, навіть і більше, а дітей там більше, ніж трави. Багато серед них уміє читати. Сиріт і вдів у цьому краю багато, бо чоловіки гинуть у постійних війнах. Тут панує звичай укладення шлюбних відносин у дуже молодому віці, наслідком чого є така велика кількість дітей — більше, ніж зірок на небі та морського піску.

Поблизу поселення чи містечка часто знаходиться ставок, у якому збирається дощова вода або вода із струмків, що тут течуть, люди називають його гелестен (рибний ставок по-угорськи. — Ю. М.), там годують чимало риб. На річках будують дамби з дерева, в'язанок хмизу, покритих гноєм та соломою; так піднімають воду, яка крутить млинові кола. Жителям цілком вистачає для прожиття води, риби й млинів. Механізм, який приводить млини у рух, сконструйований дуже хитро; ми бачили й такий млин, що приходив у рух від зовсім невеликої кількості води...

...Через дві милі ми приїхали до містечка, швидше міста, більшого і гарнішого, ніж ті, що ми проїхали. Воно зветься *Ободівка*. Є у ньому дуже велика і висока фортеця...

Усі козаки — чоловіки й жінки, носять імена великих святих. Духовні особи відрізняються накриттям голови, їхні скуфії зроблені з чорного сукна і приоздоблені чорним хутром. Сукно є таким гарним, що не поступається оксамиту. Багаті носять ковпаки з чорного оксамиту, обшиті соболиним хутром. Якщо йдеться про протопопа, то його скуфія з чорного сукна має на собі нашитий хрест. Перед цією духовною особою люди завжди знімають шапки з голови, по-дїбно як це вони чинять у церкві.

Серєга, 14 червня

...З Ободівки ми виїхали в середу, 14 червня. На шляху проминули ми незліченну кількість садків і річок, які текли то з лівого, то з правого боку. Ми бачили різні роди збіжжя, що сягало людського зросту. Поля тяглися далеко й широко, майже як море. Проїхавши

одну милю, ми прибули до великого міста з дерев'яною фортецею, оточеною валами і ровами, яка мала і гармати. Воно називається *Баланівка*... Через годину ми покинули це місто й опинилися в місці, де на березі річки стоять одне коло другого три містечка і кожне з них має три оборонних вали і три рови. Воно називається *Сумівка*... Побувши тут годину, ми поїхали далі. Поблизу Сумівки ми переправилися на човнах через велику річку Бог. Ми їхали ще дві милі й увечері прибули до двох укріплених фортець з високими валами і глибокими ровами, які називалися *Соболівка*. У одній з них стоїть церква нашого Господа Ісуса Христа, а в другій [фортеці] — дві церкви: Свято-Микільська і Свято-Михайлівська. Поблизу Соболівки знаходяться два великих озера. З приводу нашого приїзду тут було організовано велику процесію з хоругвами.

Четвер, 15 червня

У четвер рано ми покинули Соболівку і після двох неповних миль дійшли до фортеці, яка лежить на пагорку і є оточеною двома валами і ставами, вона називається *Мочулка*. І тут є дві високі церкви: Успіння Пресвятої Богородиці та Св. Миколи.

Згодом, проїхавши одну милю, ми прибули до трьох укріплених селищ-містечок під назвою *Стеланівка*. Кожна з них мала церкву, а саме: Найсвятішої Діви Марії, Св. Михайла і Св. Миколи. Вони були знищені під час пожежі в ніч перед Великоднем, розділили долю багатьох інших селищ, на які тоді напали ляхи, вбиваючи жителів і підпалюючи їхні будинки. Потім ми прибули до містечка, яке лежить поблизу вищезгаданих, сильно укріпленого. Воно називається *Важна*. Є у ньому прекрасна церква Св. Миколи. Поблизу цих селищ знаходяться ставки, вода яких, стиснута греблями, рухає млини.

Ми зробили ще одну милю і в'їхали до ще одного укріпленого містечка з церквою. Воно називається *Янів*, тут ми і переночували. Всі поселення — містечка лежать недалеко одне від одного, і так є по всій козацькій землі. Який же це благословенний край!.. Тут кожне місто має звичайно три дерев'яних потужних вали, зовнішній палисад становить перепону для кінноти, два інших — відділені один від одного ровами — знаходяться всередині міста. Фортеця завжди має гармати, щоб мешканці, коли ворог захопить вали, могли боротися і в самій фортеці. Шлях до фортеці веде через вузький міст, перекинутий через ров, подібний до озера, що знаходиться поблизу фортечного валу. У разі великої загрози мешканці нищили міст і тоді почувалися вже безпечними. Більшість фортець збудовано від татар, напади яких відбувалися раптово. Бо коли татари йдуть у

похід, то взагалі не інформують своїх людей, куди саме вони йдуть; щоб звістка про це не розійшлася...

Коли тут панували ляхи, то в руках одного вельможі знаходилося по 20, 30, навіть і по 50 торговельних містечок, а козаки були його підданими, невільниками. Вони працювали вдень і вночі, будуючи фортеці, копаючи рови, рівняючи землю та виконуючи інші роботи. Лише тоді, коли владу взяв гетьман Зиновій Хмельницький, дай Бог йому многая літа, козаки отримали всі права. Вони оволоділи тим, над чим працюючи, переносили страждання і приниження. Їхні во-роги помилилися у своїх розрахунках.

П'ятниця, 16 червня

У п'ятницю на світанку ми вирушили в дорогу і, пройшовши одну милю, опинилися в містечку *Обозівка*. Його оточували стави й млини, а всередині знаходилася прекрасна церква. Це містечко було спалено, бо на нього напали безбожні поляки в ніч перед Великоднем. Оскільки містечко було добре укріплене, у ньому сховалося чимало мешканців з ближніх сел, але вони не були приготвлені до війни. Ляхи, взявши місто, вирубали всіх мечами; їхня мученицька смерть, а було їх близько тисячі, збіглася з днем мук нашого Христа. Неподалік від цього містечка знаходиться ще чотири, котрих спіткала така ж доля.

Не затримуючися в *Обозівці*, ми проїхали ще одну малу милю і дісталися до *Талярівки*, а це містечко розділило долю попередніх. Неподалік від *Талярівки* знаходиться місто *Орагівка*, і ми побували у ньому. І тут фортеця була спалена, а жителів небагато залишилося в живих. Наші серця розривалися від болю на думку про те, що вони тут пережили. Люди вийшли, щоб нас зустріти згідно з пануючим тут звичаєм, а потім нас провели до великої Свято-Михайлівської церкви. Досі ми не бачили на козацькій землі церкви, подібної до неї...

...Ми покинули це містечко, а коли проїхали дві великі милі, то дісталися до великого міста з трьома фортецями, у трьох віддалених одна від одної ділянках міста. Одна фортеця, що на пагорбі, є величезною. Коли ми були там, її якраз відбудовували: копали рови, зміцнювали вежі, ставили гармати. Це місто називається *Умань*.

Усі жителі вийшли нам назустріч згідно зі звичаєм, з корогами та свічками, священики та диякони у своїх ризах, прибув також полковник Симеон [Оргієнко] та його військо. Він стояв під цим містом, а його завданням була охорона кордонів від татар і ляхів.

Знай, читачу, що в краю козаків панує звичай, що значні громадяни прив'язують до ший своїх коней срібні хрести, а коли йдеться

про московський край, то там достойники прикрашають шиї, чола і гриви своїх коней хрестами позолоченими.

Нас привели до великої і високої дерев'яної церкви. Її бані вкриті залізом гарного зеленого кольору, а всередині намальовані ікони, у срібних свічниках стоять свічки зеленого кольору. Над бабинцем гарна дзвіниця. Високо піднесена емпора служить як місце для світського хору, який співає пісні з псалтира під звуки, що лунали як грім.

Умань — це перше велике місто, яке ми відвідали під час нашої подорожі через козацькі землі. Тут є високі й гарні будинки. Більшість із них належала до поляків, євреїв та вірмен. Вікна засклені, вище їх висять ікони. Місцева людність вдягнена в дуже гарне вбрання. У місті є дев'ять великих церков з високими банями — церкви в ім'я Воскресіння, Вознесіння, Св. Трійці, Різдва Богородиці, Св. Михайла, Св. Миколая, Воздвиження Хреста, а також на честь Великодня. Умань була важливим центром для ляхів і тому тут було багато магнатських палаців.

Субота, 17 червня

У суботу ми взяли участь у літургії, а коли вийшли з церкви, то не відчували ніг, так вони у нас боліли від довгого стояння, бо, як уже ми згадували, там немає місць для сидіння. Вони дуже розтягують свої молитви, співи й набожества, особливо ектенії. Під час ектенії, котру виголошує священник або диякон, хор співає протягом близько 25 хвилин «Господи помилуй», що означає «Кіріє елейсон». Ми полічили, що під час «ейпонема пантес», тобто «Промовмо всі», священники називають 50 імен [за здоров'я] і по кожному з них співають багато разів «Господи помилуй». Ми полічили також, що під час великої ектенії вони проспівали зі сто разів «Господи помилуй» і так само довго співали ці слова під час інших ектеній. Вони обов'язково читають два рази Апостол і два рази Євангелію. Читець читає Апостол речитативом і це набагато гарніше, ніж у нас, де читають слово за словом. Козаки обов'язково читають також псалми Давида, прокімені зі стихірами кожного, протягом цілого року, а після Євангелії «Слава Тобі, Господи, слава Тобі». Від початку до кінця літургії співали всі священники і хлоп'ячий хор з величезним почуттям і не фальшивлячи, ставши посеред церкви. А коли згадали Богородицю, тобто Матір Божу, всі, також і священники, котрі зняли все, що мають на голові, били поклони.

Якби ж ти міг побачити, читачу, як вони стоять нерухомо, мов камені, тоді як ми були до краю виснажені, так сильно ми були втомлені й ослаблені.

Як ми вже згадували, у населення козацьких земель ми зауважили велику побожність, побожність і покору. І тут вони приходили натовпом, поспішаючи один перед другим, щоб отримати благословіння і поцілувати хрест, який тримав у руці наш пан-патріарх. Коли ми проїжджали шляхом, а козаки бачили наш хрест, піднятий на дровку, то тоді вони, хоч і були зайняті жнивими, оберталися обличчям на схід і молилися; так само чинили їхні дружини і діти, а потім кидали серпи і працю і бігли, щоб отримати благословіння нашого пана-патріарха. Ті, хто проїжджав повз нас, сходили з коней і возів. Бачачи нас здалеку, вони звільняли нам шлях, ставали в ряди і з непокритими головами чекали, аж поки до них наблизиться карета патріарха. Низько вклонившись, вони підходили і цілували хрест, праву руку патріарха, а потім від'їжджали.

Повертаємося до нашої теми. Ми вийшли після літургії близько полудня. Згадуваний полковник Симеон зі своїм заступником вів під руку нашого владику і згідно зі звичаєм запросив його до свого дому. Патріарх освятив житло, прочитав молитви над господарем та його дружиною, відпустив їм гріхи, а потім ми сіли до столу. Після завершення візиту полковник провів нас до нашої квартири.

Ми виїхали з Умані, а полковник супроводжував нас до границь міста, потім ми поїхали з ескортом, котрий він нам приділив. Ми зробили одну милю і в'їхали до містечка *Краснопілля* з укріпленнями та фортецею. Жителі, як звичайно, вийшли привітати нас. Взагалі, тільки-но ми покидали якесь містечко на цій території, один із воїнів нашого супроводу випереджав нас, щоб передати листи полковника урядникам найбільших містечок, повідомляючи їх про наше прибуття. Вони мали приготувати покої, провіант, напої для нас і для нашого почту, а нас було близько 40 осіб, а саме: ми і наші слуги, а також два начальники монастирів і їхні слуги. Крім того, ті, хто нас приймав, повинні були подбати про коней, які везли наші вози, приготувати для них свіжої трави, котрої там багато. Ми вже казали про те, що в тому краю є маса зелені, а прекрасні квіти квітнуть протягом цілого літа аж до жовтня. Також там мають цілком достатньо хліба. Згідно із звичаєм, вони завжди вітали нас, виходячи поза місто з хлібом. Також коли ми сідали за стіл, то насамперед ставили перед нами хліб.

Жителі Краснопілля привітали нас, як і в інших містах, з корогвами й хрестами; наш владику, патріарх, щоб привітати їх, вийшов з карети і, вкритий омофором, йшов пішки до церкви. Після виходу з церкви вірні провели нас до приготованого для нас дому, а хрест, укріплений на дровку, котрий несли перед нами, поставили перед брамою дому. Посвятивши в цьому містечку Свято-Михайлівську церкву, ми тут же виїхали.

Проїхавши мило, ми прибули увечері у свято п'ятого тижня по Зелених святах, тобто 17 червня, до великого міста, потрійно укріпленого, з трьома фортецями, яке називалося *Маньківка*. Його оточували чотири великі ставки. Всередині були гарні будинки, котрі колись були власністю євреїв та вірмен, а також чотири церкви: Преображення Господнього, Богородиці, Свято-Михайлівська і Свято-Микільська. За містом стоїть Свято-Юр'ївський монастир, який відбудовується. Священники й диякони, котрі прибули, щоб привітати нас, з корогвами, хрестами і масою свічок, зі співом провели нас до церкви і продовжували співати до часу виголошення ектеньї протопопом. Згідно зі звичаєм він прочитав молитви за нашого пана, антіохійського патріарха, за їхнього митрополита Сильвестра (Косова), за гетьмана Зиновія і царя Олексія. Після виходу з церкви священники у священницьких ризах, зі свічками і співом провели нас до приготованого для нас дому. Наш патріарх поблагословив їх, після чого вони пішли.

Знай, читачу, що на землі козацькій немає вина, тут п'ють відвар з ячменю (пиво. — Ю. М.), котрий є дуже смачним. Ми пили його, бо що ж було нам робити? Він є освіжаючим, особливо коли його пити літньої пори. Мед, який вони роблять, діє одурманююче. Горілку ж отримують козаки, готуючи її з житнього зерна, яке є подібним до пшениці. Жита мають цілком достатньо, і воно є дешево.

Неділя, 18 червня

У неділю ми встали рано, були в церкві на утрені, а потім взяли участь у літургії. Потім ми пішли подивитися на палац колишнього воєводи цього міста, а цей воєвода був визначним магнатом у Польщі, звався Калиновський... Землі від Умані до кордонів Рашкова були його власністю, в тому числі багато міст... Палац Калиновського лежить на околиці міста і його видно здаля, він домінує над містом. Від міста відділяє його велика річка і ставок, а понад ним є поміст для переходу. Палац і фортеця стоять на верху високого пагорба, його оточують рів і оборонні вали — зовнішній, що є перешкодою для кінноти, і внутрішній, а між ними нема поля. Перед брамою фортеці стоять великі гармати, а малі поставлені понад світильниками брами з обох її боків. Довкола фортеці знаходяться потужні дерев'яні башти, а всередині на обширному дітинці стоїть палац, зроблений з міцного дуба, відпорного на вогонь. Дерево є гладенько обтесаним з чотирьох боків будинку і так добре з'єднане, що зовсім не видно цих з'єднань, тому думаєш, що стіни дому поставлені з єдиного матеріалу. Довжина кожної отесаної балки складає, як ми виміряли, 50 п'ядей (п'ядь дорівнює

22,5 см. — Ю. М.) і більше, а ширина — 4 п'яді. Кожна із стін цього величезного палацу збудована із чотирьох таких балок, покладених вздовж від фундаменту, одна лежить на другій, сягаючи аж по дах. У цьому будинку є багато помешкань на долі і на поверхах, які лежать одні над другими. Печі служать для розпалювання вогню взимку; вони величезні... від долу доходять аж до покоїв на поверхах. Поблизу палацу знаходиться велика стайня. Згодом ми увійшли до помешкань, які лежать високо над фортечною брамою. Це є інший замок — літній. І в одному, і в другому замках є чимало вікон з усіх боків, архітектура цих замків нагадує будівлю на горі Св. Симеона у нас в окрузі аль-Маарат. Всередині вони дуже майстерно зроблені, оздоблені всякою різьбою. Людина, яка знаходиться на найвищому поверсі, може бачити кожного, хто наближається з будь-якого боку чи шляху на відстані дня дороги, а може, і більше. Ці будівлі тепер зруйновані, і в них ніхто не живе, вони ніби оплакують своїх попередніх власників.

Ми полишили це місце і зійшли до Свято-Михайлівської церкви, яка стоїть нижче, проти палацу Калиновського. Так її назвали тепер козаки. Коли ми там були, то було розроблено її бані. Церква ця дуже гарна, висока, обширна і солідно поставлена. Її внутрішній устрій має форму хреста. По обох боках пресвітеріуму знаходяться два хори. Вівтар є прекрасним. На горньому місці знаходиться підвищення з тронем для єпископа. Чотири дерев'яні колони, малюнки і різьба яких є позолоченими, виглядають так, ніби вони відлиті із золота; вони підтримують балдахін над вівтарем. Давній вівтар замінено новим.

У вміщених з одного і другого боку пресвітеріуму стелах, що залишилися після ляхів, священики стоять і співають під час служби Божої».

(Kowalska M. Ukraina w polowie XVII w. w relacji arabskiego podroznika Pawla, syna Makarego z Aleppo. — Warszawa, 1986. — S. 19—39).

Додаток 5

1655, січня 28. — Під Уманню(?). — Лист великого коронного гетьмана Станіслава «Ревери» Потоцького до коронного підканцлера Анджея Тшебицького, колишнього перемиського єпископа

«Посилаю вже сьому пошту, рушивши військо в Україну. Одну пошту — при виступі з-під Тернополя, другу — з-під Гусятина, третю — з-під Животова, четверту — з-під Буші, п'яту — з Нестервара,

шосту — з Тростянки, сьому, нинішню, з усім, що тільки стосується справи, зреферував. У моєму попередньому листі, даному з Тростянки, я повідомив, що після з'єднання з ордою наше військо мало рушити з-під Умані, котрі не відпущу (?), враховуючи різні рації, бо всі ці наші праці в усмиренні шляху між Дністром і Бугом і ближньої України даремні, коли Умань не буде підкорена. У ній зібралася вся старшина тамтешніх міст, як-от: уманський Дзярунко, кальницький Богун, брацлавський Зеленецький, полковники Глух, Махаринський, Ференц Сербин та інші з великою кількістю козаків укрилися. Ці (полковники) залишені в тилу, підняли (?) весь люд. Раніше міста думали, що їх мали привести до покори, і ми вислали з цим до них. При цьому я послав до них пана обозного коронного з паном Соколинським для запевнення, що Хмельницький не скоро дасть їм поміч. Тому вони хотіли схилитися до мене. Але не вийшло (?). До того ж його мосьть пан руський воєвода, захворівши, не прибув 25 січня. У минулий понеділок я підступив під Умань, у котрій самі ж козаки спалили два передмістя, монастир і хутір і укрилися у великій кількості в одній частині міста та замку. Цього ж дня, побачивши належне місце, я скерував туди на другий день, у вівторок, полки і регіменти; одні з його мосьтю паном руським воєводою зліва від спаленого міста, другі — разом з гарматами, в середині, біля мене з паном обозним коронним, котрий із своєю драгунією і добровільною челяддю свого полку добре діяв проти тих, які виходили перед валами, проганяючи їх з поля. Треті полки стояли від монастиря з паном подільським ловчим, котрий мав менший успіх, стримуючи тих, котрі виходили з того боку. Могло б дійти до доброї роботи, коли б з другого боку це було вчинено одночасно. Гармати і гранати чинили значну шкоду у такій гущавині людей, котрі надвечір вчинили вилазку проти пана руського воєводи. Тоді там піхота, добре витримавши, потужно дала їм вогню і загнала їх в самий вал. Однак обложені пильно стерегли вогнистих куль і зразу їх гасили, накриваючи мокрими рядами свої доми і тому ми не добилися успіху у запаленні міста. Не довелося цього дня піти на штурм, відклавши це до другого дня. А ми мали добру надію на Господа Бога, думаючи, що могли б цей штурм щасливо закінчити. Однак якраз в цей час пан Брушкевич з паном Гродзицьким, ротмістром, який ходив з татарським роз'їздом, принесли відомість про Хмельницького, котрий йшов на допомогу Умані і вже був у Ставищах. Вони порубали козацьких «язиків» через те, що підходив ворог, але привели московських, котрі не могли сказати про козацьку потугу, а тільки про московську, котру оцінювали в шість тисяч. Через це, порадившись, ми знайшли слушним, щоб залишити намір підкорити Умань, бо це буде легше вчинити, коли

Господь Бог подав би щасливу перемогу над Хмельницьким і подав би добрий кінець. Під Уманню довелось б і далі витрачати час. Хмельницького ж, котрий йшов на відсіч, можна було б виманити; коли про нього вчора взяли відомість, то, відступивши від Умані, проти Хмельницького виступили, палко просячи Господа Бога, щоб він так скерував речі, щоб з них було добро для Речі Посполитої. При нашому чеканні на відхід козаки вчинили вилазку і було тоді забито одного їхнього значного, кажуть, що уманського полковника, однак я не маю бажання розповідати про нього. Я відклав комісію до останнього дня березня, до часу воєнної пори. Про комплектування війська новими зятягами вже писав і раніше до короля його мості, але ж військо й не було у тій кількості, яку хотіла б мати Річ Посполита, а на війні людей убуває, особливо іноземців, через хвороби. Послуги мої милості вашої мості, мого мостивого пана, старанно відаю».

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 1062. — Арк. 355. — Копія гр. пол. XVII ст. — Переклад з польської. — Тексту документа передуге заголовок, зроблений копійстом: «Копія листа його мості пана гетьмана великого коронного пана Потоцького до його мості ксьондза підканцлера коронного 28 січня року Божого 1655»).

Додаток 6

1665, лютого 15(5).— Під Кисляком.— Лист гетьмана Правобережної України Павла Тетері до Марціна Замойського, регіментаря коронних військ Речі Посполитої

«Вельможний мость пане львівський стольнику, мій вельми мостивий пане і брате!

Коли, не можучи заспокоїтися, сваволя з Кальника примножила-ся людьми з Умані, охопила місто Кисляк, то наші тільки замочок оборонили. Тоді на цю пожежу прибув і я сам із десятком добровільних хоругов. Отже, нам у цьому потрібна порада вашої мості, мого мостивого пана, що ми маємо з цим далі чинити. Пишу про це, бо тут зібралася (?) потужна сила найбільших бунтівників, котру якби було розгромлено в Кисляку, то легко могли б опам'ятатися і прийти до підданства інші міста, котрі заражені цим бунтом. Про що й повторно нагадую, просячи всім серцем, щоб мене повідомили. З цим посилаю свої покірні послуги милості вашої мості, мого мостивого пана.

Під Кисляком дня 5 лютого 1665 року.

В.м., м.м.пана, зичливий брат і слуга Павло Тетеря, гетьман з Військом Запорозьким.

Зволь, ваша мость, мій мостивий пан, з їх мостями порадитися, щоб ми цих зрадників з Кисляка, котрі тут залишилися, знищили. Це буде, коли ми власне в руках мали і Кальник, і Дашев, і Умань, бо тільки з самої Умані прийшло півтори тисячі і тут вся її старшина: Чоп, Цар, Сидор, Хвостик, Коваленко, Василь Волошин, Мельник, Довгаль і багато інших. Пишу до мого наказного (гетьмана), щоб при-слав кілька штук гармат з повідомленням вашої мості, єгомость пана».

(АГАД.— Ф. «Архів Замойських». — № 467.— Оригінал, завірений особистим підписом Тетері і печаткою Війська Запорозького. Переклад з польської. Приписка до листа написана власноруч Тетерею. Адреса: «Вельможному і мені вельми мостивому пану і брату Мартинові Замойському, львівському стольникові, регіментареві військ його королівської мості і Речі Посполитої коронних»).

Додаток 7

1671, березня 4 (лютого 22).— Корсунь.— Регест листа генеральних суддів Війська Запорозького Прокопа Бережецького та Семена Половця до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

Посли Війська Запорозького Петрановський і осавул Харлан повернулися до гетьмана (Петра Дорошенка). Гетьман розіслав універсали, щоб усі їхали до Корсуня, а універсали читали в полках. Коли з'їхалися, то почули там, що король волить, щоб було у гетьманському посольстві до нього кілька душ. «Гетман наш, яко усе с порадою всего Войска чинит, так перед нами не тилко листов вашої кор. мил., леч и менших особ не утаил». Мова йде про друкований королівський лист, читаний в раді. Послів до вас посилати не будемо, бо під Ожеговцями було вбито паволоцького сотника (?) з товариством, вбито було могилевського сотника з кількома його людьми під Деражнею. У Ямполі трохи не спіткала ганебна смерть Петрановського і Харлана, якби вони «оборонною руою» не втекли. Не можучи мати безпечної дороги, ми не можемо знайти й бажанючих їхати до вас послами.

(Бібліотека Чарторийських у Кракові.— Виггіл рукописів.— № 3912.— Арк. 45—46.— Оригінал.).

Догаток 8

1671, березня 4 (лютого 22).– Корсунь (?) – Регест листа уманського полковника Григорія Білогруда до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

Зміст даного листа подібний до попереднього. Мова йде про повернення до гетьмана послів Петрановського та осавула Харлана, про читання на Корсунській раді королівських універсалів. З них ми довідалися, що нібито гетьман сам з кількома особами відправляє посольство, але нам про це не говорив. Але це не так. Гетьман повідомив нас про це.

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. – Viggil рукописів. – № 3912. – Арк. 53. – Оригінал).

Догаток 9

1712–1713 рр. (?) – Умань. – Уривок з рукописної новини

«...Кілька тисяч кінних і піших запорожців стали на шляхах в Умані, Вербичі і Дашові. Кримський хан послав до них суворий наказ, щоб вони не чинили кривд людям та купцям. Чути, але не знаю, наскільки це певно, що нібито цим гультям прислано з Умані військовий пірнач від кошового із Запоріжжя, не знаю, з якою метою. Для цього я навмисно послав туди шпигуна для здобуття певних відомостей, щоб він краще про все довідався, що певного отримаю після його повернення, не затримаю передати ясновельможному панові добродієві.

Запорожці кінні стоять у Вербичі, а піхота – в Умані, всього їх нараховується кілька тисяч. Особливо (активним) є Сийтунський, полковник, із запорожцями, в П'ятигорах він хоче відправляти роз'їзди, але не знаємо проти кого. Старшина між запорожцями: Перейбийніс, Ситянський (Сийтунський. – Ю. М.), Квачка, Гребенник і Пляк Попович...»

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. – ВР. – № 225. – Арк. 143. – Копія. – Переклад з польської).

Додаток 10

Близько 1768 р. – Зазивний універсал гайдамаків до «польських селян»

«Вже настає наш час, обивателі коронні, які осіли у великій кількості як у шляхетських добрах, так і королівських і духовних, вибитися з неволі та визволитися з ярма й тягару, котрі ви й досі немилосердно терпите від ваших панів. Зглянувся Бог з високого неба на вашу недолю, вислухав сльози і зойки ваші з цього світу, послав вам обранців на поміч тим, котрі вас хочуть вчинити вільними, зберегти і залишити вас при ваших правах і вольностях. Тепер маєте час помститися над вашими зверхниками за ваші кривди, биття, вбивства, муки (??), а також нечуваного здирства, яке ви терпіли від ваших панів. Посилаємо до вас приводців і треба, щоб ви їм вірили, йшли за ними із зброєю в руках та оружжям, які тільки хто може мати. Кидайте доми, дружин і дітей ваших коханих, не пошкодуєте, бо скоро побачите, що вам дасть Бог при правовірних перемогу, будете вільними панами, коли це зміїне плем'я, тобто ваших панів, котрі й досі вичавлюють вашу кров, вигубите. Ми остерігали вас давно, але ж ви не вірили. Тепер можете вірити, коли ваші побратими на Україні і Поділлі щасливо почали вибиватися з неволі і цього ярма. Беріть Бога на порятунок та прибувайте на поміч».

(АГАД. – Ф. «Архів Рагзивилів». – № 2978. – Копія останньої третини XVIII ст. Переклад з польської. Текстові документа передуге заголовок, зроблений переписувачем: «Універсал до польських селян, надихаючий їх на бунти, знайдений під Смілою при вожді бунтів»).

Додаток 11

1769 (?). – Публіцистичний твір невідомого польського автора, спрямований проти одного з лідерів конфедератів Адама Понинського

«Скарга, подана королеві спадкоємцями
Гонти і Залізняка.

Найяснійший пане!

Жодне у світі королівство ще не дійшло до такої досконалості, щоб гойність дорівнювала достаткам, а винагорода – заслугам. Одна

тільки Річ Посполита Польська під твоїм солодким пануванням досягла найвищого стану; коли інші держави спрямовували урядовців на накопичення своїх прибутків, тоді в блиску і мудрості своїй явилася світу комісія, яка роздавала. Ніколи не припиняй і в наступні століття, найясніший пане, прославляти твою гойність всі ті, котрі удостоїлися щедрих милостей від твого трону, які й тепер плинуть, і які сповнили навіть найменші їхні прагнення. Ти роздав митри великим людям у своїй вітчизні, поділив між видатних патріотів, які засідають у делегації, всі королівщини, призначив державні пенсії для своїх міністрів і радників, які славляться своїм високим розумом. Тепер же, коли немає жодного громадянина, заслуг котрого не перевищила б його винагорода, ми насмілюємося звернутися з глибокою покірністю до маєстату вашої королівської мості. Ми — спадкоємці славного Гонти і Залізняка, несучи до трону рівні всім заслуги наших предків, сподіваємося, що при нинішній роздачі твоїх милостей про нас не забудеш. Ми не знаємо, чому пресвітла делегація під приводом винагороди за заслуги забула про величні справи Гонти й Залізняка; а вони ж були найпершими, з непошлякованою (?) вірністю виконуючи накази вашої королівської мості, скінчили хвальним прикладом цих всіх людей, що тепер милують шацунок заслуг великих людей, одним блиском своєї діяльності; однак така пресвітла делегація як і й. м. (?) маршалок нічим насправді не є і не може бути, як тільки послідовником великого Гонти і Залізняка.

Вже й не говоримо, найясніший пане, про дух заздрості чи пиху, тільки просимо покласти до трону польського Соломона нашу кривду, щоб князь Понинський зайняв у реєстрі заслуг і в шафунку панських милостей те місце, котре по великому рахунку належало і належить нашим предкам.

Осягни, ваша королівська мость, своїм найвищим розумом: хто ж вчинив більше, ніж войовничий Гонта і Залізняк? Якщо князь Понинський пишається тим, що став маршалком у Варшаві, хоча й не обирався на цей уряд, однак і Гонту ніхто не обирав під Уманню; однак Гонта, подібно до пана маршалка, вчинив своїм маршалком Залізняка, а з решти своїх конфедератів створив делегатів. Якщо князь його мость підносить свою чесноту тим, що обравши милість, тут же переслідував єврейський народ, як ворогів християнської віри, котрих згромадивши до Варшави під приводом ліквідації боргів і податків, витрусив з них гроші і маєтки, врешті призначив поголовщину для себе, то такий приклад ревності дав ще Гонта, коли схопивши їх понад десять тисяч в Умані в Україні, забрав у них все їхнє добро. Правда, що при такому способі дій він здається є рівним Понинському і якщо князь Понинський, маршалок конфедерації, пішов до сла-

ви шляхом політики, то Гонта — шляхом мужності і зброї; очищення ж чужої кишені має бути визнано рівною заслугою аби тільки ця справа(?) була доповнена очищенням мішка.

Сформував князь Понинський у своїй делегації найвищі суди і найвищу владу, до котрої тягнуть найбагатших громадян у давно забутих справах, а це для того, щоб кожен з них відкупився; також для того, щоб шляхетські субстанції були так порушені, аби ніхто не міг бути звільненим в інший спосіб. Але ж так само вчинив його колега, уманський маршалок, коли, увійшовши до Умані, наказав своїм делегатам вирубати кілька тисяч шляхти і забрати у них не тільки депозити, а на додачу спалити усі папери, щоб жоден в Україні не міг віднайти свого майна. Хоч не досягнув такого щастя уманський маршалок, зате воно прикрашає тепер князя маршалка конфедератів, котрий не тільки диктує форму правління для всього королівства, але ще й входить у найпотемніші неогоціації з іноземними дворами. Сміємо однак упевнити вашу королівську мость, що коли б суди Господні дозволили Гонті, уманському маршалкові, довше пожити, то з куди більшою славою для країни він уклав би договори і набагато продиктував би устами. Ми не хочемо ні в чому скривдити князя Понинського, котрого чесноти і таланти дорівнюють досконалому і славному Гонті, однак зрозуміли з нинішньої справи, що князь його мость не мусив знайти доброго архіву по своїх попередниках для способу неогоціації з дворами, здається, що більше мусило бути писано рукою інформуючих про те, як позивати лютеран у Великій Польщі, як тривожити уніатів за фальшування монети на трибуналах, як скубити шельонжне і чопове, як червоне золото обронити (?), як здобути віршами грошики у саксонського двору, це йому легше, ніж неогоціувати з кабінетами. Ми ж, найясніший пане, будучи роду Хмельницького, стали послідовниками Хмельницького, успадкували за ним заслуги чесноти, мудрості і всі переговори щодо Гадяцького миру і договору з Росією, з котрих кожен може зрозуміти, що краще були б ці умови з козацькою провінцією, ніж тепер з усіма цими королівствами, котрими князь маршалок з його пресвітлою делегацією обдарував сусідні держави.

Сподіваємося найясніший пане, ваша королівська мость, справедливості, сподіваємося, що поглянувши на однакові з Гонтою, уманського маршалка, заслуги його мості князя конфедерацького маршалка, зволиш вчинити й однаковий розподіл заслуг. І якщо один є обдарований митрою, так і ми схиляємо голови наші під його трон, просячи, щоб і нам також на них були покладені митри.

Просимо також про такі ж самі платню й податки, на єврейські кримки(?), а коли б нашими вимогами був би обтяжений скарб

в.к.мості, то дозволь милостивий пане в.к.мості, щоб князь маршалок з майбутнім, з милості панської, князем Гонтою, уманським маршалком, поділилися всією нагородою, як діляться чеснотою, заслугами і мужністю.

Василь Гонта, Іван Залізник».

(Бібліотека Чарторийських у Кракові.— Виггіл рукописів.— № 1701 IV.— С. 225—229.— Тогочасна копія.— Пер. з пол.).

Додаток 12

1781, серпня 13.— Умань.— Уривок із щоденника французького художника Жана-Анрі Мюнца

«№ 41, 13.VIII.1781.

ВИД НА МІСТО УМАНЬ У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

Умань лежить за 13 миль на північ від Балти і за 6 миль на захід від Архангелгорода, що знаходиться в нових російських володіннях.

Край прекрасний і врожайний, багатий гарними лісами, медом і воском. Дичина: сарни, лисиці, вовки, зайці. Грунт злегка порізаний, глинистий, вкритий товстим шаром чорнозему і перемішаний з ним. У заглибинах ґрунту з'являється подекуди гранітний камінь і польовий шпат. Зустрічається також слюда. У глибині долини видно річку Уманку, що тече в напрямку зюйд-зюйд-ост, потім впадає до Синюхи за 3—4 милі вище руського Орла.

Шибениці, кілки, палі й стовпи, що тут видно на першому плані в кількості 200, стоять уздовж шляху. Вони були місцем страти гайдамаків, котрі в 1773 і 1774 рр. (Мюнц має, очевидно, на увазі Коліївщину 1768 р. — Ю. М.) вбили в цих краях 5—6 тисяч поляків, які шукали укриття в місті й фортеці Умань. Вони різали свої нещасні жертви над краєм глибокої криниці, яку наповнили трупами, і т. ін.

Усі ці повіті слабозаселені, бо дуже постраждали під час останньої війни росіян з турками, так само як і через напади гайдамаків. Головні мешканці тут євреї, у руках яких сконцентрована вся торгівля, вони мають різного роду мануфактурні товари і вовну, льняні і шовкові тканини. Тут виробляється багато селітри, яку євреї вивозять далеко на продаж. Жнива жита й пшениці вже закінчені.

Широта — 48,46'; довгота — 47,20'.

Ескіз зроблено 13 серпня 1781 р. о 8-й рані, дивлячись на nord-nord-ost, йдучи від Балти».

(Budzińska E. Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783).— Warszawa, 1982. Текст даного уривку у нашому ж перекладі наводився нами у статті: Мицик Ю. Жан-Анрі Мюнц та його опис Правобережної Наддніпрянщини XVIII ст. // Корсунський часопис.— Корсунь-Шевченківський, 1999.— № 9–10.— С. 7–8).

Додаток 13

Фрагмент із статті М. Ткаченка «Гуманщина в XVI–XVII вв.», опублікованої у «Записках історико-філологічного відділу ВУАН» (К., 1927)*

«ГУМАНЩИНА В XVI—XVII ВВ.^[1]

Знайомство з історичним життям Гуманщини в тій невеличкій літературі, що тепер існує, починається здебільшого з XVII в. Відомостей про попередній час або зовсім нема, або вони занадто уривчасті. Гуманщина в минулому — це "Гуманська пустиня", що про неї нема певних звісток, хто тут жив та чиї тут були володіння. Сама ця характеристика Гуманщини пішла, здається, з польської літератури. У польській літературі назву "Гуманська пустиня" вживають на те, щоб відзначити відсутність людности, поселень у давній час в порівнянні з пізнішим XVII в., коли Гуманщина вже була значно залюднена.

Коли ми придивимося до історії Гуманщини за пізніший час, то завдяки докладнішим відомостям джерел тут ясніше стає хід життя. Можна дещо сказати про економічний, соціальний, політичний стан Гуманщини. Можна визначити діяльність Калиновських на Гуманщині, визначити значіння Гуманщини під час Хмельниччини, Руїни. В XVIII в. найбільшу увагу звертали дослідники на гайдамацькі рухи та Коліївщину. Надзвичайно складні економічні, соціальні та інші причини викликали ці явища на Правобережжі та на Гуманщині. Вони справили сильне вражіння на людність і завдяки цьому вражінню купчилася увага на цих подіях у XIX в. та купчиться й тепер.

* Орфографію, написання географічних та власних назв збережено. —
Рег.

Друга половина XVIII в. на Гуманщині зв'язується з тим, що тут поширюються володіння визначної магнатської фамілії у Польщі, Потоцьких; вона зв'язується з утворенням Софіївки в Гуманю, що над нею попрацювало чимало рук українських кріпаків. Економічний розвиток XIX в., поширення грошового господарства руйнує феодальні форми життя. Гуманщина вступає в сферу капіталістичного розвитку. Виникають тут цукроварні, поширюється наймана праця, людина починає шукати роботи поза межами Гуманщини – на Херсонщині, Поділлі та в інших місцях, не маючи вже заробітку вдома.

Оці всі етапи в історії Гуманщини, що за них ми коротко згадали, неоднаково вивчені, за деякі згадано побіжно, за деякі зовсім не згадано. Нема, приміром, відомостей щодо залюднення Гуманщини, надзвичайно мало освітлено економічне життя Гуманщини та його зв'язок з Правобережжям, Західньою Україною, Степом, мізерні відомості щодо військових поселень тощо. У кращому стані вивчення гайдамацьких рухів та Коліївщини. Ці явища привабили увагу наукових робітників та письменників в XIX в. і їх ще й тепер студіюють. Літературні твори, досліді збільшили взагалі увагу до Гуманщини і поставили низку питань, які потребують притягти новий матеріал, щоб висвітлити їх та критично поставитися до того, що було зроблено.

Оцей стан студій в історії Гуманщини потребує ще чимало праці, щоб висвітлити життя Гуманщини в дійсному його вигляді. Треба збирати архівний матеріал, пам'ятки старовини та мистецтва, потрібні розвідки з історії мови, етнографічні розвідки, треба вивчати економічне життя Гуманщини в його сьогочасному стані, ознайомитися з суспільними стосунками тощо. Успіх такої праці, звичайно, зв'язаний з існуванням необхідного матеріалу, на підставі якого можна б було вивчати минуле Гуманщини. Отже, тому те, що заховалося і не загинуло за часів громадянської війни, треба пильно зберігати, щоб можна було вивчати та відрізнити життя перед революцією й по революції, коли повстали нові форми економічного, соціального, політичного та культурного життя.

З назвою "Гуманщина" звичайно зв'язують територію к. Гуманського повіту, що знаходивсь у південно-західньому кутку Київщини та на заході (межував з Поділлям, а на півдні з територією Степової України. Історична територія Гуманщини значно ширша; її нам при дальшому огляді доведеться триматися. Ця територія зв'язується з лівими допливами Бога з Удичем – Синюхою з Ятранню, Гірським та Гнилим Тікичем. За Хмельниччини територія Гуманського полку переходила й на правий берег Бога (Бершадська сотня). Ця територія має нерівну поверхню, нею проходять відноги Карпатських гір, а низка дрібних річок утворюють яри. Геологи зв'язують територію

Гуманщини з т. зв. гранітовим крайовидом, що займає багато місця на Правобережжю та заходить на південь, на територію Степової України, Запорожжя. А що граніт не пропускає води, утворювалися тут більш, як в інших крайовидах, річки, озера ^[2]. Це все, звичайно, вплинуло на залюднення території та зайняття людности. Маючи на увазі ці географічні прикмети, ми далі перейдемо до огляду історичного минулого Гуманщини.

Ми вже були зазначили, що це історичне минуле починають здебільшого з XVII в. Але ще покійний М. Максимович, один з видатних дослідників в галузі української історії, археології та етнографії, звернув увагу на те, що назва "Гуманська пустиня" — це назва пізнього походження, "по старій пам'яті". Цим самим він поставив питання про потребу перевірити, чи справді не було людського життя раніш на території Гуманщини. Археологічні знахідки за першої чверти XX в. стверджують, що М. Максимович мав рацію. Знахідки тії дали можливість встановити кілька доб в існуванні на території Гуманщини передісторичного життя, вони, наприклад, вказали на те, що на ній існувала трипільська культура, скитська культура тощо.

Щодо історичного минулого, то тут далеко менше маємо відомостей. Тут велику вагу могли мати пізніші бурхливі події життя на Гуманщині, коли татари обернули її в пустку, та чимало інших подій. Але той-таки М. Максимович в цьому випадкові цілком правильно зауважив: "Впрочем молчание летописцев о городах не есть отрицание их бытия" ^[3]. Справді, уважно розглядаючи територію слов'янських племен, доводиться признати, що Гуманщина могла мати поселення уличів, полян. Під натиском кочовиків уличі мусіли пересунутися з країв долишнього Дністра та Бога на територію середнього та горішнього Бога та середнього Дністра. На пересування уличів могли вплинути також походи київських князів. Рано довелося цій слов'янській людності території Гуманщини познайомитися з кочовиками. Грецькому письменникові Костянтиніві Багрянородному відомо, що печеніги мають свої кочовища між Дніпром та Дністром та що від них до місць слов'янської колонізації був один день. Берендеї, торки, половці робили напади на територію Гуманщини, але можна думати, що на Правобережжі, особливо ближче до Західної України, було менше нападів. На Лівобережжя кочовики звертали значно більшу увагу ^[6].

Напади кочовиків відтягали багато сил князів, війська, а тому здавна стали предметом уваги державної політики київських князів. Вони робили походи на кочовиків, будували міста, фортеці, вали тощо. Від цієї діяльності князів залишилися пам'ятки, так звані Змієві вали. Вони існують на території Переяславської землі та території Київ-

щини. Є вони на території Гуманщини. Прикордонне становище Гуманщини потребувало мати для її людности охорону. В. Б. Антонович звернув увагу на існування Змієвих валів, що тягнуться з Звиногородщини (с. Пальчик, Пещана) на захід біля с. Свердлова, Нерубайки та Копенковатої і далі йдуть на Поділля в кол. Балтський пов. ^[7]. Рештки Змієвих валів, що стосуються до князівських часів ^[8], дозволяють визнати можливість існування на території Гуманщини поселень за князівських часів. Археологічні дослідження Гуманщини далі розв'язують питання про поселення князівських часів. Тут ми зазначимо 2 поселення, зв'язані з історичним районом Гуманщини. М. Максимович звернув увагу на місце в Київському літопису під р. 1165, в якому оповідається про велику повідь на Дністрі "и потопаи человька более 300, иже бяху пошли с солюю из Удеча". М. Максимович звертає увагу для з'ясування цієї місцевости на існування озера Удича, що було біля татарської удицької дороги, поблизу містечка Шаулихи ^[9]. П. Голубовський ще згадує про друге поселення Куниль, що знаходився, на його думку, на правому березі Гірського Тікича, там, де впадав в його доплив Безимяний. Про це поселення маємо у літопису звістку під р. 1150. Ізяслав Мстиславич з Дорогобужа "поиде на Гольско до Кунилю в Черныя Клобуки; и ту приехаша к нему вси Чернии Клобуки с радостию великою всими своими полки" ^[10]. Ці надзвичайно неповні відомості потребують ще дальшого вивчення Гуманщини, але вони дозволяють відкинути гадку, начебто Гуманщина була в цей час пустою. До якої землі могла належати Гуманщина за князівських часів? Можна гадати, що вона була швидше зв'язана, принаймні східня частина, з Київською землею. Межу цієї землі на Побожжю досить не визначено ^[11]. На мапах земель Київської, Подільської, Волинської Гуманщина за браком відомостей показується поза межами цих земель ^[12], в пізніші часи зв'язується з Київщиною ^[13]. Можна думати, коли був зв'язок Гуманщини з Київською землею, то він не повинен був бути міцний, він був слабкий, бо віддалення не дозволяло поширювати сюди вплив, про який, наприклад, можна вказати на Пороссі та в інших місцях. Потім можна визнати зв'язок території Гуманщини з Західньою Україною, напр., Поділлям. Літописна звістка 1165 р. про людей, що поприходили з-під Удича, стверджує це. Стверджує це й географічне становище Гуманщини. Бог з його допливами зв'язується на заході та півночі з Поділлям, Галичиною, Волинню, на сході доходив до Роси та інших річок. Отже, ми зустрічаємось за князівських часів на території Гуманщини з двома впливами — галицьким та київським ^[14]. На Дністрі та Бозі вони зустрінулися. Ослаблення Київської землі спричинилося до поширення тут впливів з Західньої України, що могло статися з 2 пол. XII ст.

В XIII ст. Гуманщина перейшла з поширенням тут татар під татарську зверхність. Можна думати, що заняття Гуманщини, потім Поділля татарами сталося без великих сутичок. Татари поділили територію на тьми, окремі податкові округи; на чолі округ стояли отамани, що були представниками місцевої людности. Тут сприяли, мабуть, географічне, економічне та соціальне становище Гуманщини.

В XIII в. на території, що була на межі трьох князівств — Київського, Волинського, Галицького, з'являються Болохівські князі. Вони були земськими представниками громади, а не князів чи галицьких бояр. З Болохівськими князями зв'язується т. зв. болохівський рух, боротьба громад проти князівсько-дружинного устрою — устрою тодішніх владущих верств. Цей рух мало досліджено, але можна гадати, що татари сприяли його зміцненню. Можна думати, що, принаймні північна Гуманщина мала зв'язок з цим болохівським рухом ^[15].

Таке становище на Гуманщині сприяло, очевидно, тому, що людність, платячи данину, могла жити своїми формами життя. Татари сюди не втручалися. В цей час на території Гуманщини могли бути торговельні зносини з татарами та півднем, з генуезькими колоніями. В м. Торговищі (на р. Синюсі) згодом у половині XVI в. зазначають існування руїн — від зводів, підземель, підлог, що були вкриті мармуром, та решток мурів ^[16]. З інших поселень в XIV в. є відомості про Звенигород — пізнішу Звиногородку — на р. Гнилому Тікичу, допливі Синюхи ^[17].

В ці часи можна визнати поширення залюднення Гуманщини. Сюди людність могла йти з Поділля, з Білоруси, з поруйнованих країв Північної України. Чи лишилися на Гуманщині татарські впливи? Можна визнати можливість існування цих впливів в пізніших назовах, наприклад, р. Ума (Уманка), Охматів, Текліївка та таке інше. Вони всі пізнішого походження. Щодо раніших часів, дослідники відкидають взагалі їх існування ^[18]. Проф. В. Б. Антонович, визнаючи можливість татарських впливів, гадає, що татарські назви, напр., як виняток, трапляються на північ від степової смуги, яку утворюють р. Синюха, Тясмин, Ягорлик ^[19]. Звичайно, могли бути татарські впливи і на інші явища життя.

В відношенню до татар для Гуманщини мало велике значіння її красне становище. Цим пояснюється, що тут швидко ліквідується татарська зверхність. Політика литовських князів поволі сприяла виживанню татар. XIV в. можна визнати часом, коли Гуманщина звільняється від їх. В 1363 р. маємо відомості про похід великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича на татар. Він погромив їх на Синій Воді в 1363 р. Синю Воду дослідники вважають за лівий доплив Богу, правда, не всі ^[20].

Краєве становище Гуманщини сприяло, як бачимо, швидкому звільненню від татарської зверхності, але воно було справжнім нещастям для Гуманщини, коли почалися татарські напади. Литовські князі все-таки добилися офіційного признання від татар володіння на цій території. Заховалася грамота Менглі-Герая, сина Хаджі-Герая, відомого фундатора Кримської держави, про те, що він стверджує низку українських земель Витовтові в подяку за допомогу. В грамоті згадується, що всі володіння ще передав батько його Хаджі-Герай.

Тут перераховується Київська тьма, Володимирська та інші. В документі, між іншим, згадується ще про передачу Брацлавської тьми з усіма приналежностями, данями, землями й водами, Сокальської з усіма приналежностями, землями та водами, Звенигороду (полуднева Київщина) з приналежностями, данями, землями й водами, Черкас з приналежностями, данями, землями й водами та інших місцевостей ^[21].

Передача українських земель литовським князям не гарантувала звичайно від нападів татар. В XV в. на північному березі Чорного моря утворюється Кримська держава; її фундатор Хаджі-Герай був у добрих стосунках з литовськими князями. Це відношення змінюється пізніше, за часів Менглі-Герая. Його напади на українські землі в другій половині XV ст. зруйнували багато поселень і в той час виявили, який небезпечний новий сусід — Кримська держава. В цей час Гуманщина стала тою "Гуманською пустинею", якою звать цю територію пізніші польські джерела. На Гуманщині татари прокладають собі шляхи. У джерелах заховалися відомості про Чорний шлях, Удицький, Кривошаровський, Звиногородський або Збужський. Цими шляхами татари довго приходили на територію Гуманщини, Волини та сусідніх земель, забирали до полону людинь, палили поселення тощо.

Разом з поширенням нападів татар з'являються зміни на півночі. Утворюється Литовська держава; в XIV в. українські землі переходять під її зверхність. В цьому віці можна визнати, що зміцніли для території Гуманщини звязки з Поділлям, яке починає визначатися як окрема адміністративна одиниця. Давні східні київські землі ближче відчують територіальний звязок з східнім Поділлям — Брацлавщиною ^[22]. Отже, ті західні впливи на Гуманщину, що за них ми згадували вище, в XIV в. закріпилися. На Поділля розгортається боротьба між впливами литовських та польських владущих кіл. Економічні та соціальні зміни в Польщі сприяли тому, що впливи Польщі поширилися на схід та південь. На українських землях, зокрема на Поділля, виникає боротьба між двома впливами — литовським та

польським. У першій половині XV в. була визначна боротьба Свидригайла з Ягайлом. Вона закінчилася перемир'ям 1431 р., за яким західня частина Поділля лишилася сфери польського впливу – Ягайла, східне Поділля – сюди виходила територія Гуманщини та Звиногородщини – відносилася до володінь Свидригайла^[23]. Таке закінчення боротьби вказувало на те, що польські владущі кола мали силу і в майбутньому завоювання під свій вплив поляками східнього Поділля буде можливе, коли виникнуть сприятливі економічні та політичні умови.

З литовським перебуванням можна визнати поширення феодальних порядків на Гуманщині. Є відомості про те, що Семену Кошці – волинському землянинові – надано володіння на території Гуманщини в XV ст.^[24]. Оці нові явища в життю Гуманщини перервали на деякий час татарські напади, що обернули цю територію в Гуманську “пустиню”. Отже, в XV в. на півдні українських земель почалася боротьба трьох впливів (литовського, польського, татарського) – ця боротьба триває довгий час. Для українських та литовських земель вона закінчується перевагою поляків у половині XVI в. Люблинська унія 1569 р. знаменувала цю перевагу. Щодо татар тут справа була далеко складніша. В 2 п. XV в. татари зруйнували багато українських земель, в тому числі й Гуманщину. Ці руйнацькі напади поставили питання про необхідність охороняти землі. Утворюються замки в Брацлаві, Вінниці, Звенигороді, Білій Церкві, Черкасах, Каневі, Києві та інших місцях для боротьби проти Степу. Також починає купчитися по можливості військова сила, тільки все-таки ця охорона не була організована відповідним робом ні в Литовській державі, ні у поляків. Це призвело до того, що людність організувала свою охорону. Козаччина якраз виникає в цей час і несе велику службу в цьому відношенні, охороняючи людність від нападів татар та сприяючи колонізаційному рухові.

Невдосконала охорона південних українських земель відкрила сюди дорогу для татар, і з кінця XV в. вони починають сильно руйнувати тут поселення. Так, маємо відомості про напад татар у 1497 р., коли Костянтин Острозький погромив їх на р. Умі^[25]. Це перша відома історична згадка про назву Гуманщини в джерелах. В XVI в. також чимало зазначено відомостей про напади татар та їх грабування поселень. Ці всі явища не стали на перешкоді інтересам владущих верств на півдні.

Південь у цей час притягає увагу Литовського уряду, що надає тут держання визначним особам.

Замки Брацлав, Звиногородка і їх територію мав у “держанье” від великого литовського князя Олександра Ф. Ів. Четвертинський,

потім Брацлав, Вінниця, Звиногородка перейшли до К. Ів. Острозького, що мав титул намісника Брацлавського, Вінницького, Звиногородського ^[26]. Під час його полону, який стався за московсько-литовської війни, цією територією володів О. Сангушкович та М. Збаразький. Коли повернувся К. Острозький з полону, він знов одержав свої старі володіння. 1516 р. на прохання К. Ів. Острозького тримання замків було передано кн. Романові Андрієвичу Сангушковичу. В 1541 р. маємо повідомлення, що татари поруйнували Звиногородщину, можливо, що тоді поруйновано і Звиногородський замок; згодом уряд його не відновляв ^[27], дарма що людність того прохала.

У першій половині XVI в., не дивлячися на позначені напади татар, починається більш стале залюднення території Гуманщини та сусідніх із нею земель. У числі перших осельників тут були уходники, вільні промисловці, "данники", козаки. Вони платили землям або старості податок грошовий або натуральний. Умови залюднення, порівнюючи з північно-західнім Поділлям, були кращі на Брацлавщині. Землі, що існували на території Гуманщини (вона ще в XVI в. не зветься Гуманщиною, а зветься Звиногородщиною, звиногородським ґрунтом), належала брацлавським та звиногородським землям.

Людність, що заселяла цю територію, могла найбільше йти з Брацлавщини, Поділля, менше з інших місць півночі, Волини, Київщини, Полісся, Білоруси. Мовні явища це стверджують. Зв'язок гуманської говірки з Поділлям, Західньою Україною цілком це відзначає, як відомості з джерел, що вказують також на зв'язок людности з Поділлям ^[28].

Повіт Звиногородський, що спорожнів у XV в., залюднюється, тут людність утворює поселення на землях, які не відносилися до ніякого відомства та знаходилися між Тясьмином, Синюхою, Россю. Залюднюються великі пустоші, що в джерелах зветься "ґрунти Гуманський та Звиногородський". Тут польський уряд визнав існування поселень тільки наприкінці XVI та на початку XVII в. Цей колонізаційний рух на Гуманщині зв'язано з загальним характером залюднення Наддніпрянщини ^[29], яке в той час уже відбувалося. Людність новоприбула єднається з козацькими елементами, що були на даній території.

У другій третині XVI в. джерела зазначають, що на Гуманщині існувало кілька поселень. Відомі в цей час Буки, Вороне, Мушурів, Романівка, Ожолівка, Торговиця. Всі поселення, крім Торговиці, позначаються на так званому Звиногородському ґрунті, в північній або східній частині Гуманщини.

У пізнішій справі, що відноситься до позову між Білоцерківськими старостами і володільцями Звиногородщини та Гуманщини —

Струсями, Калиновськими, Потоцькими, заховалися звістки про ці поселення. Вони вже існують у 1542 р. За привилеєм Жигимонта с. Романівка (біля Тального) та Демковці, що знаходилися на Звиногородському ґрунті та татарських шляхах, мав у володінні брацлавський землянин звиногородець Степан Базанович із своїм братом Федором, потім ці поселення з додатком Ягубця перейшли у володіння Козара ^[30]. Про Вороне (Митківці) та Соколівку згадується в 1545 р., їми володів козак звиногородський Дмитро Базанович мало не до кінця віку (1592 р.) ^[31].

До 1545 р. відносяться звістки про Мушурів. Про це поселення, також і про позначені, згадується в описові Брацлавського замку 1545 р. Мушурів, як Вороне, Соколівку та інші поселення, зазначається на Звиногородським ґрунті. С. Мушурів було у володінню землянина Митки Золотаря.

В описові Брацлавського замку, який складав шляхтич, заховалися цікаві відомості щодо стану землян, що володіли на Звиногородському ґрунті та в інших місцях землями. Вони мають чимало пасік, мають городи, сади, оранку тощо. З цього всього вони не дають нічого господарю, та замок — "нема никоторого пожитку та послуги". Зазначається у ревізії, що невідомо, від кого вони одержали свої наділи, хто їм заводив їх та межував. В описові пропонується накласти на землян податки, як це зроблено по інших замках — у Барі, Межибожі. Всі ці земляни, що згадуються в описові, зветься "подлейшими", щоб від них відрізнити тих, хто володів по праву і знав своє походження ^[32].

Ми не згадали ще про Торговицю. Вона, як ми бачили, існувала, очевидно, раніш, але наново заселятися стала в половині XVI ст ^[33].

Пізніше од цих поселень виникають Буки. Його заснував Федір Базанович, що був володільцем Соколівки та Вороного, на Звиногородському ґрунті, тій частині його, що належала до Білоцерківського староства в 2 пол. XVI в. Цю землю зайняв він самовільно, як зазначається в джерелах ^[34].

Дальший розвиток колонізації Гуманщини зв'язаний із змінами в економічному, соціальному, політичному життю Польщі та Велико-го Князівства Литовського. Ці зміни відбулися з Люблинською унією 1569 р., коли литовські та українські землі були об'єднані з Польщею. А підготовка до цього сталася в нових напрямках економічного життя. У другій половині XVII в. польська шляхта одержала право на здобування володінь на українській території. Придбання великих земель, цілих латифундій виникає завдяки змінам у ході економічного життя, потребам у торгівлі. Торговля Польщі через Гданськ та

інші міста з Західньою Європою вимагала низки різних предметів сировини – хутер, шкур, меду, воску, лісу, худоби, хліба та іншого. Ці потреби викликали перелом у господарстві. Давня система господарства з її суспільним укладом не змогла завдовольнити нових потреб. Нові вимоги стали завдовольняти польські заможні кола – шляхта та магнати. Наприкінці XV та на протязі XVI вв. відчуються зміни в господарстві. В джерелах заховалися вказівки на те, що потреба на ринкові лісового матеріалу викликала нищення лісів у районі вислянського та бозького сплаву. Раніш у Польщі, а потім у землях Великого Князівства Литовського поширюється експорт лісових товарів. Ліси нищаться без милосердя. “Де поглянеш, каже польський письменник, всюди рубають або бук до гути, або сосну на смолу, або дуб на барки”. Крім використання лісу, шляхта також переходить до поширення хліборобства. Хліб у кінці XVI в. починає експортуватися до Гданська. В останню четвертину XVI в. вся північно-західня частина України входить у сферу хлібного експорту.

Ці економічні обставини викликають зміни в суспільних відносинах. Певна сила шляхти поширюється, стан селян гіршає. У XVI в. вже в селян забираються ґрунти, через це збільшується число мало-земельних; у цей час є відомості про існування панщини. У першій четвертині XVI в. на території Польської держави відома панщина в розмірі 1 дня (мінімум). Безземелля та панщина викликають незадоволення пригніченої людности. Вона шукає виходу з свого стану, що утворився завдяки загальним змінам економічного життя. Починають кидати старі оселі. Людність рушає на Побожжя та Подніпров'я, шукаючи там вільготніших умов життя. Завдяки цьому колонізаційному рухові виникає низка нових поселень на Побожжю, Задніпров'ю, особливо наприкінці XVI та в першій половині XVII ст.^[35]

У зв'язку з новими обставинами економічного та соціального життя відбуваються зміни на Гуманщині, що була раніш мало заселена. Спинаячись на заснуванню відомих у джерелах поселень – Вороного, Соколівки та інших, ми вказували на володіння на території Гуманщини – землян та козаків. Уходництво далі поширюється. Залюднення одбувається під час боротьби з татарами. Лясота, що проїздив у 1594 р. на Запоріжжя через територію, що була на півночі від Гуманщини, лишив опис пограничних міст. Цікавий з цього боку опис Прилуки на Поділлі, що взагалі характеризує становище колонізації на пограниччю. “Місто це оточено гарними великими родючими полями та ріллею і серед них видати одиноко стоячі маленькі дивні будиночки з стрільницями, куди ховаються селяни, коли несподівано нападуть татари, і тут обороняються від них; на це кожний селянин, ідучи на поле, завсіди має рушницю на плечі та шаблю або

тесак коло пояса, тому що на них дуже часто нападають татари і сливе ніколи від них нема безпечности" ^[36]. Джерела, на жаль, не лишили відомостей про умови залюднення на Гуманщині, але, очевидно, вони були б, мабуть, іще гірші, як на півночі від Гуманщини. Це не спиняло суди колонізаційний рух, який ішов здебільшого з півночі та заходу ^[37].

На території Гуманщини виникає наприкінці XVI та в 1-й половині XVII в. низка нових поселень. Звичайно точно час заснування їх невідомий. Замість поселень, що звістки про них ми маємо з XVI в., у першій половині XVII в. маємо відомості про більш ніж 20. Можна гадати, що джерела заховали звістки про частину поселень, а справді їх було більше. Відомі такі поселення — Бабанка, Багва, Ботвинівка, Верхнячка, Гережанівка, Городецьке, Івангород, Іваньки, Чорна Каменка, Кишинці, Кожухівка, Кути, Маньківка, Попужинці, Псярівка, Сушківка, Зелений Ріг, Талалаївка, Гумань, Харківці, Христинівка, Ціберманівка, Шаулиха, Ягубець та інші. Коли поглянемо на мапу Гуманщини, то побачимо, що кількість поселень збільшилася на півночі та заході. Залюднення Гуманщини поширилося на захід та південний захід від поселень, що відомі нам з XVI в. На території Звиногородщини менше відомо нових поселень. Окрім Звиногородки, що вже існувала, — були Антонович, Боярка, Водяники, Каменний Брід, Лисянка, Ольховець, Вільшана, Пещана. На захід від Гуманщини також збільшилась кількість поселень. На Брацлавщині, на сусідній з Гуманщиною території, визначимо Івангород, Кублич, Ладжин, Соболівку та багато інших.

Серед цих сіл та містечок деякі мали багато димів, а це вказує, що поселення ці існували давніш. 1629 р. Бабани мали 224 дими, Буки — 317, Вороне — 103, Городецьке — 123, Кожухівка — 11, Соколівка та Іваньки — 684 дими, Станиславів — 445, Гумань — 1067, Христинівка — 121, Цибулів — 416 ^[38]. Серед поселень найбільше димів було в Гуманю. З цього можна гадати, що місто Гумань вже повинно було існувати в XVI в. В усякому разі, погляд, начебто Гумань повстав на початку XVII в., потребує ґрунтовніших доводів ^[39]. До такої категорії поселень треба застосувати поселення Бабани, Іваньки, Маньківка та інші.

Цей погляд стверджує те, що людности на цій території багато. Приблизні підрахунки Ол. Яблоновського визначають в Звиногородськiм обводі, до якого належала частина території Гуманщини, 40 поселень, з них 30 сільських, 10 міст. У містах та селах було 3635 димів та 21 810 "głów" на 127 кв. миль, з них у містах — 1135 димів та 12 810 "głów", на селах — 1500 димів — 9000 "głów". Порівнюючи з іншими територіями, Звиногородщина була залюдненіша: напр.,

Білоцерківщина мала 18 240 на 125 кв. миль; на Київщині, Канівщині та Корсунщині було більше людности — 27 780. На Звиногородщині припадало на 1 кв. милю 171,7, менше ніж на Київщині, Канівщині з Корсунем та густо залюднені Брацлавський та Вінницький повіти ^[40].

Таке значне залюднення Гуманщини в кінці XVI та в XVII вв., про яке маємо, можливо, відомості неповні, — звичайно звернуло увагу польської шляхти та магнатів.

За людністю, що тікала від безземелля, панщини, шукаючи на вільних просторах вільготніших умов життя, рушила шляхта та магнати, щоб тут здобувати землі та експлуатувати природні багатства, користуючись, оскільки можливо, своїми підданими. Деякі польські історики надають великої ваги цьому оселенню шляхти та магнатів в історії колонізації, вони приписують їм головну роль в залюдненню українських земель. Ми вже бачили, що економічні мотиви в звязку з потребами ринку примушували шляхту займати нові та нові землі для їх експлуатації та свого збагачення. Ми також бачили, що ці економічні та соціальні умови гнали людність, що тікала від панщини та безземелля, в порожні місця і ця українська людність, а не шляхта, відіграла головну роль в колонізації. Зем'яни, козаки, ухадники, селяни залюднювали порожні землі, шляхта та магнати одержували тут вже володіння пізніше на підставі королівських грамот та сеймових ухвал.

На українській території роздавати землі почали по Люблинській унії. На території Гуманщини нові володільці з'являються в 2 пол. XVI, ба навіть наприкінці XVI в. Вже подаючи відомості з опису Брацлавського замку 1545 р., ми бачили, що ревізор-шляхтич зазначав, що на Брацлавщині є зем'яни невідомого роду і їх треба обкласти податком. Таке становище змінюється далі.

1592 р. у джерелах зазначено, що зем'янин Базанович уступив свої володіння Буки, Вороне, Соколівку галицькому каштелянові Юрієві Струсю з Комарова. Цей Струсь будує в м. Буках замок, а саме місто, за тодішнім звичаєм, назвав Струсьград (Strugard), потім одержує значну частину Звиногородщини з Романівкою та Мушуровим. Юрій Струсь посідав один час визначне місце: з його був староста брацлавський, вінницький, звиногородський. Очевидячки, це становище сприяло тому, що володіння його поширилися. 1594 р. маємо скаргу Юрія Струся, що Степан Клещопський вчинив збитки: він ловив бобрів та різного звіря — лося, оленів, диких кабанів, диких кобил на ґрунтах звиногородських та на річках Бабанах, Івані, Гірському Тикичу, Конелі, що належать до Брацлавщини й знаходяться в володінню Дмитра Шеремета та вінницьких міщан ^[41]. Багатствами, що ними володів Юрій Струсь, цікавилися й Острозькі. 1601—03 рр.

кн. Януш Острозький з 2000 д. "конно з возами з розним оружєм", заїхавши з Липовця та Тетієва, пограбував пасіки біля Буків; він забрав 850 вуликів та інше майно у підданих міщан вінницьких і цим учинив "тым подданным шкоду немалу" ^[42]. Отже, територія, до якої в XVI в. брацлавські міщани їздили по мед, наприкінці XVI в. та на початку XVII в. стала за об'єкт боротьби представників владущих верстов, її природні багатства притягають різних більших та менших заможних панів.

Ці феодальні звичаї не пошкодили Струсеві зберегати свої володіння за собою й надалі. 1604 р., видавши заміж свою дочку Олену за Олександра Валентина Калиновського, що був генералом подільським та старостою брацлавським, Юрій Струсь одписав дочці в посаг Буки ^[43]; згодом переходять до Калиновського й інші володіння.

З ім'ям Калиновського досі зв'язувано колонізацію Гуманщини та її розквіт перед Хмельниччиною. Раніш ми вже були зазначили, що надавання такого значіння шляхті та магнатам в історії колонізації не відповідає дійсності. Гуманщина вже перед наданням "Гуманської пустини" мала людність. Самий Гумань, як ми бачили, можливо, існував уже в XVI в. Отже, треба відкинути погляд Едв. Руліковського, що надав головну роль в історії залюднення Гуманщини Калиновському. Калиновський міг збудувати замок, сприяти розвитку торгівлі, що в ній він мусів бути зацікавлений. Цілком можливо, що в Гуманю були купці – жиди, вірмени, греки. Також можна визнати, що розвиток економічного життя в Маньківці та інших містах міг статися завдяки тому, що поширилися торговельні зносини з Західньою Україною, Степом та східними українськими землями. Але погляд, що тільки Калиновський заселив Гуманщину, тепер уже можна вважати за відкинений ^[44].

Поселення на Гуманщині зростали в XVII в. (перша половина) звичайно завдяки тим вільготним умовам, що давали володільці земель, Калиновські та інші. Це все сталося в зв'язку з загальною ситуацією колонізації українських земель. Калиновським, як і іншим володільцям – шляхті та магнатам – ніяк не можна надавати тут першої ролі. Вони дбали про своє забезпечення далеко більше, ніж про залюднення краю та його охорону.

"Гуманську пустиню" Калиновському надано за соймовою ухвалою 1609 р. Це надання зв'язується з загальним напрямком роздач наприкінці XVI та на початку XVII вв. Досить згадати за подібні великі надання Вишневецькому на Задніпров'ю, на Полтавщині, потім землі, що їх одержали Острозькі, Ружинські, Даниловичі, Корецькі, Заславські, Збараські, Потоцькі – все вельможні польські магнати. До цих "королев'ят" належав Калиновський; сам походженням із Західньої України.

В соймовій ухвалі це надання описано приблизно так: "Внесли до нас земські послы, щоб ми за великі та криваві заслуги Валентія Олександра Калиновського, старости Вінницького та Брацлавського, пожалували йому на правах власності пустиню, що зветься Гумань та лежить у Брацлавському старостві, в тих межах її, в яких вона знаходиться по її врочищах, на що ми погодились" ^[45]. Цю територію вже описали ревізори раніш; вона була величенька. "Гуманська пустиня" знаходилася між двома татарськими шляхами — Кривошаровським та Удицьким, починалася вона від верхів'їв ріки Кублича, воочища т. зв. Кам'янецького Рогу та річки Удича, далі Удичем до Бога, Богом до Синюхи — це одна сторона пустині, з другої сторони від лісків Ормянських до Яворчиків, від Яворчиків до лісків Лядських, далі від Лядських до Берестова, від Берестова до верхівця р. Габанки, що розмежовує ґрунт Гуманський від Буцького, далі річкою Бабанкою, що впадає до Ятрани, потім Ятранню до Синюхи, від Синюхи — до Бога ^[46]. Даючи обмір цієї території, ревізори, може, навіть навмисне, неправильно обрахували всього на 7 миль. Ол. Яблоновський цілком справедливо відзначив, що ревізори помилилися; він гадав, що Гуманський ґрунт, який одержав Калиновський, охоплював не менше як 82,5 кв. миль ^[47]. До цих володінь приєдналися володіння Струсеві на Звиногородщині ^[48]. Калиновський мав володіння ще на Брацлавщині та в інших місцях. 1629 р. Калиновському вже належала значна територія з великими поселеннями та містами. У Вінницькому повіті володів Калиновський Гулівцями, Брацлавському — Тульчиним, Клебанню, Кірнасівкою, Тростянцем, Кошичами та Козинцем; на Гуманщині — Гумань, Городецьке, Бабани були в його володінню; на Звиногородщині — Вороне, Соколівка, Маньківка, Мушурів, Буки ^[49].

Придбання такої великої території як "Гуманська пустинь" для Калиновського поставило низку завдань — економічного, соціального, культурного характеру. Він змінює за тогочасним звичаєм назву Гумань на Калинград. Така зміна назв давніх поселень на нові, гучніші, траплялася за тих часів. Згадаємо про заміни назви Буки на Струсьград, замість Клебани — Славгород. Тростянця — Адамгород і т. інше ^[50]. Вони виникають з розвитком польської колонізації на території українських земель. Можливо, що в цей час також центром володінь став Гумань. У Гуманю відомості щодо людности маємо з 1629 р. Тут було 1067 димів, з них 1/3 — 362 дими належало Мартину Калиновському, підкоморію Подільському, 705 димів — старості Брацлавському Адаму Калиновському; з інших значних поселень назвемо Маньківку з 949 димами ^[51].

Крім володінь Калиновського, в першій половині XVII в. згадуються володіння Каліяна Свирського. Йому належала Христинівка

(інша назва цього поселення Гунча) (Huncza). Кожухівка в 1629 р. належала Олені Кожухівській (з Терлецьких). Буки та Вороне згадуються як володіння дружини Кам'янецького старости Потоцького^[52]. На північ, схід та захід од володінь Калиновського, на території Гуманської округи зазначимо Цибулів, Лисянку, Жашків. Про Цибулів зазначено, що це було володіння волинського каштеляна, кн. Корецького, Лисянка належала Даниловичам, Гранів — Синявському, Жашків належав Острозьким. Були, можливо, інші дрібніші володіння, але всі вони — незначні, порівнюючи з володіннями Калиновського на Гуманщині.

Господарювання Калиновських на Гуманщині позначалося рисами феодального часу. Ці порядки взагалі були поширені серед шляхти на Україні та Польщі. Наскоки більш заможних та менш заможних, забирання ґрунтів у селян, нищення лісів, ловля риби, забирання худоби тощо — все це було тоді поширено. Калиновські також визначилися цима наскоками та невиконанням ухвал уряду, що надавав право володіти землями іншим особам або забороняв робити напади тощо. Джерела заховали кілька таких випадків. 1638 р. король дав Янові Одрживольському, старості вінницькому, с. Мушурів, Папужиці, Романівку, але володіти цими поселеннями перешкодив Калиновський. Є кілька справ, які торкаються підданих. 1622 р. Богдан Красносельський позивавсь з Калиновським за підданих, що повтікали з с. Красного до Буків та Гуманя. Такі ж справи були з Калиновським 1622 р. у Яна Клещевського за підданих, що повтікали з Клещева до Маньківки, у Якуба Пясочинського також за підданих, що з Жорниць утекли до Маньківки, у Черленківського за підданих, що втекли до Маньківки з Крищинець. Очевидячки, цих справ було більше, порівнюючи з тими, що ми знаємо. Чимало також відомо про наскоки Калиновського на Брацлавщині^[53].

Мати великі володіння на Гуманщині та охороняти їх справді для Калиновського була складна річ. Ми вже зазначили раніш, що рух польських заможних верств — шляхти та магнатів — стався завдяки змінам в економічному життю. Цю потребу мати якнайбільше землі шляхта могла завдовольнити особливо на українських землях, їх усебічно експлуатуючи. Калиновський теж був перейнятий інтересами якнайбільше експлуатувати природні багатства Гуманщини для експорту через Гданськ у Західню Європу. Він розвивав активну діяльність, організовуючи здобування товарів та збут продуктів з своїх володінь. Про це свідчать 2 контракти, що доховалися до нашого часу. Це — контракти 1634 та 1638 рр. За першим Калиновський обов'язується приставляти поташ львівському негодіянтові Убальдіні в рахунок забраних 29 тисяч злотих. Піддані Ка-

линовського повинні приставляти його до берега біля Нелипковець — тодішньої пристани для збіжжя та лісових товарів на Сяні, поблизу Синяви. Через 4 роки, 1638 р. маємо новий контракт вже з гданським негоціантом Деменсом. За 108 тисяч злотих Калиновський запродує йому поташ з буд гуманських, куницьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських та інших, всього близько 100 лаштів ¹⁵⁴. Ці відомості вказують, що Гуманщина за Калиновського звязується торговельними зносинами з Західньою Україною та з Гданськом. Вона перед Хмельниччиною була в сфері впливу нових форм господарства, які сприяли тому, що природні багатства винищувано, людиність експлоатовано, а владущі кола збагачувалися. Але, очевидячки, такий розвиток нових хижачьких форм експлоатації не задовольняв усіх потреб гуманського магната. Щоб задовольнити ці потреби, практикується віддавати села в заставу. В 40 рр. XVII в. ми маємо відомості про такі віддавання сіл. 1646 р. Калиновські віддавали Городецьке Федорові Юшковському ¹⁵⁵, Верхнячку (інакше Явровець) дано в заставу Янові Лещінському за 1500 зл.; 1647 — 50 рр. Мартин Калиновський, воєвода Чернігівський, віддав м-ко Соколівку на Конелі в оренду Олександрові Торлинові за 7500 злотих ¹⁵⁶. Перед Хмельниччиною, як бачимо, Калиновські, очевидячки, дуже потребували грошей, і застава сіл, як експлоатація лісів та інших угіддів, задовольняла потреби польського магната: нагадаємо, що з Калиновського була за цих часів і важлива військова персона.

Отже ми бачимо, що Гуманщина для Калиновських була за важливе джерело прибуткових статтів. Але щоб ці джерела використовувати, їх треба було добре охороняти з боку Степу. Татари тут були неприємним сусідом і для людности, і для польської заможної верстви, що мала жити з багатства краю. Справді, деяких заходів до охорони уживають. Ми маємо на Боплановій мапі (див. мапу) вказівки на те, що в Гуманю, Буках, Охматові, Вороному, Соколівці, Зеленому Розі існували фортеці ¹⁵⁷. Але охорона, очевидно, не задовольняла всіх тогочасних вимог. Зазначені фортеці були на півночі та сході Гуманщини, на півдні фортець не було, але й на півночі не раз у раз вдавалася ця охорона від татар. Кілька випадків з історії татарських нападів на це вказує. 1629 р. Степан Хмелецький під Торговицею на Синюсі побив татар, що пробивалися до Гуманя ¹⁵⁸. Менш щасливо закінчилася справа з нападом 1644 р. Татари встигли Чорним шляхом пройти на Гуманщину, розташувалися в Іваньках та пограбували м-ко Шаулиху. Татари взагалі нарobili багато шкоди в володіннях Калиновського. Проти них вирушив гетьман Конєцпольський, і під Охматовим йому пощастило погромити їх.

Татари мусили тікати за Синю Воду (Синюху), далі у степи на Очаків та інші місця ^[59]. Звичайно оборона від татар не могла завдольнити людність, що мусіла жити, чекаючи татар. Є відомості в джерелах, що один час козаки мали намір взяти на себе охорону краю від Гуманя до Овруча ^[60].

Отже, у першій половині XVII в. те, що на території Гуманщини заявивсь Калиновський, не цілком удовольнило потреби людности — охорони краю від татар. Це сприяло тільки більшій диференціації людности на менш та більш заможних — поширенню експлоатації селян.

Нам ще лишилося спинитися, раніш ніж перейти до Хмельниччини на Гуманщині, на становищі селян перед Хмельниччиною на Гуманщині. По можливості також треба вияснити звязок Гуманщини з козацькими рухами. Виясняючи ці явища, треба згадати, що Гуманщина сусідувала з Поділлям, де було розташовано польські війська ^[61]. Сам Калиновський, також значна особа в війську, має військо. Все це могло затримувати розвиток селянських заколотів та козацьких повстань на території Гуманщини та Брацлавщини. Дехто з дослідників, напр., Влад. Буданов, висловив гадку, що про козацькі рухи тут можна не ставити питання, бо козацтво тут не утворювалося ^[62]. Можна гадати, що погляд цей — хибний. Гуманщина, маючи колонізаційний звязок з Брацлавщиною, межувала на півдні з Степом, далі мала звязок з Подніпров'ям. Можна навести відомості про рух Наливайків, що розпочавсь на Брацлавщині та перекинувся на територію Гуманщини. В Гуманських лісах переховувавсь якийсь час Наливайко, пізніш його погромив Жолкевський ^[63]. Тому можна гадати, що заколоти на Гуманщині були, але, звичайно, завдяки тому, що була військова сила панська близько, вони не могли набрати широких розмірів. А сприятливий ґрунт для них був у тому становищі, в якому перебували селяни. Коли справедливі відомості, що Калиновський міг набрати з своїх володінь близько 40 тисяч війська на волоську війну ^[64], то він міг використовувати ці сили й на те, щоб приборкувати заколоти. На жаль, джерела, що чи ще не опубліковані чи може загинули, не дозволяють поки що цілком розв'язати це питання. Становище підданих перед Хмельниччиною на Гуманщині було надзвичайно важке. На це вказує й те, що на Гуманщині на початку Хмельниччини вибухло сильне повстання, і це повстання викликали тяжкі економічні та соціальні умови життя людности. Мабуть, до цієї території цілком можна застосувати характеристику селян, подану в Боплановому "Описові України", а Боплан саме перед Хмельниччиною був на Україні.

Селяни, каже він, там дуже вбогі, бо повинні робити три дні на тиждень разом із своїми кіньми на користь свого володільця та давати йому, відповідно до якості землі, багато мір зернового хліба, силу каплунів, курей, гусей та курчат на Великдень, Зелені свята та Різдво; поза тим — возити дрова для потреб свого володільця та відбувати тисячу інших повинностей, що їх не зобов'язані були б виконувати без платні; окрім того, поміщики вимагають од них грошової повинности, також десятини від баранів, поросят, меду, усіх фруктів та третього бика що три роки. Взагалі вони повинні давати своєму панові все, що той надумається від них вимагати, тож не дивниця, що ці нещасні, поневолені в такі тяжкі умови, ніколи не можуть нічого заощадити. Але це ще менш важливе, ніж те, що їхні володільці користуються безмежною владою не тільки над їхнім майном, ба й над їхнім життям, така велика воля в польського панства, що живе ніби у раю, а селяни перебувають ніби в чистилищу ^[65]. Цим середньовічним порівнянням становища двох клас, однієї багатой, другої вбогой, Боплан хоче найяскравіше підкреслити безодню, що була на Україні перед Хмельниччиною між панами та селянами.

Суспільні відносини на Україні змінило повстання Богдана Хмельницького — козацька революція. Ця революція скинула феодально-шляхетський лад і вкинула в життя нові сили, щоб це життя творити.

Козацька революція почалася, коли докотилася звістка про Жовтоводську та Корсунську поразку поляків, про те, що два гетьмани, Потоцький та Калиновський, потрапили до полону. Скрізь почалося повстання. На Гуманщині повстанський рух звязують з тим, що Богдан Хмельницький підійшов до Білої Церкви. На Гуманщині повстання вибухло надзвичайно сильно. «Хлопська сваволя, почавши від Гуманя, таку гору бере, наче друге військо Хмельницького», — пише сучасник ^[66]. Почалися криваві розправи з поляками, жидами за їхні знущання, експлоатацію селян та різні утиски. Маємо відомості про жорстокі розправи у Немирові, Тульчині, Брацлавлі, Вінниці, Гуманю, Красному та в інших місцях...»

Примітки*

1. Цю статтю зв'язано з студіями автора з історії Гуманщини в Історично-Географічній Комісії Української землі при Українській Академії наук; вона є розділ ширшої праці з історії Гуманщини.

2. *П. Тутковський*. Природня районізація України. — К., 1922. — С. 46–50.

3. *М. Максимович*. Собрание сочинений. — Т. I. — К., 1876. — С. 696.

4. «Дуліби же живяху по Бугу, кде нне Воляннє а Уличи Тиверци сідяху по Бугу и по Дністру оли до моря» (Іпатський літопис. — СПб., 1908. — С. 9). Також *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. I, вид. 3, с. 201–206, 236; *П. Голубовський*. Печенєги, Торки и Половцы до нашествия татар. — К., 1884. — С. 137; *Молчановський*. Очерк изв. о Подольской земле. — К., 1885. — С. 17–35.

5. Від часів куманів-половців залишилися пам'ятки на Гуманщині. Вкажемо, напр., на те, що *П. Курінний* знайшов кам'яну бабу поблизу Гуманя. «З минулого Уманщини» (Гумань 1918 р., окр. відб., с. 11). *П. П. Курінному* за низку відомостей з історії Гуманщини висловлюю подяку.

6. *Молчановський*. Ibid., с. 46–51.

7. *В. Б. Антонович*. Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, текст с. 139, також мапа.

8. *В. Антонович*. Змиєвы валы в пределах Киевской земли // Киевская Старина, 1884, кн. 3.

9. Іпатський літопис. — СПб., 1903, 3 вид. с. 524; *Максимович М.* Сочинения. — Т. I, 696 примітка.

10. *П. Голубовський*. Печенєги, Торки и Половцы. — К., 1884. — С. 145.

11. *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. II, с. 261.

12. Мапи у розвідках *М. Грушевського*, *Молчановського*, *Андріяшева*; *В. Б. Антонович*. Очерк истории Вел. кн. Литовскаго... (Монографії, т. I, с. 122).

13. *О. Андрияшев*. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. // Збірник «Київ та його околиці»... К., 1926.

14. *М. Грушевський*. Барское староство... Очерки, с. 15.

15. *М. Грушевський*. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // З політичного життя Старої України; *М. Молчановський*. Ibid., с. 105–143.

16. *П. Курінний*. Ibid. *Baliński* i *T. Lipiński*. Starożytna Polska, t. III (№ 1844), с. 1362; Мемуары, относящиеся к истории Южной России, вип. 1, с. 51. Перевод *К. Мельник* под ред. *В. Б. Антоновича*.

* Примітки подано в авторській редакції. — *Рег.*

17. *О. Андрияшев*. Нарис історії колонізації Київської землі // Збірник Київський. К., 1926, с. 61. Як татарська, так і князівська доби потребують ще докладних археологічних студій.

18. *М. Грушевский*. Очерк истории Киевской земли, с. 440–441.

19. *В. Антонович*. Очерк истории Великого княжества Литовского (Монографии, с. 125).

20. *Молчановський*. Ibid, с. 173, 291; *М. Грушевський*. Історія України-Руси, т. IV, с. 80–82.

21. Акты Западной России. — Т. II. — С. 4, пізніший ярлик Менглі-Герая 1506 р. Пор. так.: *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. IV, с. 86.

22. *М. Грушевський*. Ibid. 89.

23. *М. Грушевский*. Барское староство, с. 29.

24. *А. Скальковский*. Наезды гайдамаков, 23–26 с.; Едварда Руликовського в Słownik Geograficzny. Królestwa Polskiego. — Т. III. Warszawa, 1883. (Humań).

25. Ось літописне оповідання: «Того же літа придоша Татарове Перекопській и попліниша множество пліна у во Олівской волости и в Мозырской, и вгониша их князь Михайло а князь Константин Острозскій съ дворяне князя великого на другой недели в Суботу по Велице дни у земли Брянской на Сороце реце на Кошилопских селищах а других верх Умы реки у могилы Петуховы и избиша всіх до конца». (Супрасльська рукопись. — М., 1836, с. 144. *М. Грушевський*. Історія української літератури. — Т. V. — Вип. I. — С. 177.) Під час командировки восени 1926 р. від селян чув я в південній Гуманщині назви Умань та Гумань.

26. Територія Гуманщини в цей час входила до складу Брацлавського та Звиногородського замків.

27. *Любавській*. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства. — С. 262–264; Archiwum ks. Sanguszków. T. IV. — С. 293–294.

28. *Н. Молчановский*. Очерк изв. о Подольской земле до 1434 р., с. 330–332. Для історії колонізації цікаво згадати про існування в джерелах назви Болоховців, про яких ми згадали раніш. Ці Болоховці жили в Брацлавському повіті на селищах, які належали панам «Кошчичам»: «которые Болоховцы тамъ на tych селищах, уходы дають им от того по 3 або 4 гроши, того всего приходит им иногда о 4 копы грошей» (Опис Вінницького замку 1552 р. АЮЗР. — Т. VII. — Вип. I. — С. 610). *Н. П. Дашкевич*. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах // Киевские Университетские Известия. — К., 1899. — С. 1–63 («Критика и библиографія»). *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, t. 1, 1910, с. 136–138; *В. Ганцов*. Діалектологічна кла-

сифікація українських говорів (у Записках історико-філологічного відділу Української Академії наук. — Т. IV. — С. 110—112).

29. В. Антонович. Киев, его судьба и значение // Монографии, с. 252.

30. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 205.

31. Ibid., с. 189.

32. АЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 26.

33. Михайло Литвин (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси). — Т. I. — С. 51.

34. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 185—199.

35. М. Грушевський. Студії з економічної історії України. — К., 1918. ст. Кутшеба. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. — СПб., 1907.

36. *Tagebuch des Er. Lassota von Steblau.* — Halle. — С. 201; далі Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, с. 153—154. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 55—65.

37. Передмова Владимирского-Буданова до АЮЗР. — Ч. VII. — Т. III. — С. 12—16; Нейман. Старая Брацлавщина и ея люди // Киевская Старина. — 1889. — Вып. V—VI, X.

38. Книга гродська вінницька, № 4602. В нашому нарисові ми використовуємо чимало відомостей, які зібрав з друкованих та недрукованих джерел В. Б. Антонович (Картотека Гуманського повіту. Українська Академія наук. Бібліотека I відділу ім. В. Б. Антоновича).

39. Тому не можна казати категорично про походження Гуманя в поч. XVII в. Див. із приводу цього, напр., М. Baliński і Т. Lipiński: «Starożytna Polska», t. II (Warszawa, 1844), с. 1359.

40. Al. Jabłonowski: «Zródła dziejowe», t. XXII, с. 508—509. Ці звістки — 1625 р.

41. Al. Jabłonowski: «Zródła dziejowe», t. XXII, с. 391.

42. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 385—388.

43. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. — Т. I. — Warszawa, 1880 (Buki).

44. Edw. Rulikowski. Human // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. — Т. III. — С. 210. Також у зв'язку з цим неправильний погляд Ол. Єфименко, що самі пани заселяли Гуманщину. «Приобретая землю, паны изо всех сил старались ее заселить. На Уманской пустыне, которую получил от станов Валентий Калиновский въ 1609 г., сын его Мартин, чрез 30 лет, уже имел больше 100 деревень и 11 церквей в местечках» («Южная Русь», т. I. — СПб., 1905, с. 53). Вказуючи на цю кількість поселень, автор малу звернув увагу на історичне життя XVI та першої половини XVII в.

45. Volumina legum. Т. II. — Petersburg, 1859. — С. 466.

46. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 204.

47. Źródła dziejowe. — Т. XXII. — С. 735.
48. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 204.
49. Źródła dziejowe. — Т. XXII. — С. 611.
50. Ibid., т. XXII, с. 177.
51. Книга гродська вінницька, № 4602. *Al. Jabłonowski*. Zr. dz., т. XXII, с. 502.
52. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 207.
53. Źródła dziejowe. — Т. XXI. — С. 615—618, 621; ст. Неймана // Киевская Старина. — 1889. — Вып. XX. — С. 111.
54. *М. Грушевський*. Студії з економічної історії... К., 1918. — С. 46.
55. Книга гродська вінницька, № 4603.
56. Книга гродська вінницька, № 4597. У Соколівці в цей час був замок; жили в містечку — міщани, козаки, путні та панщинні бояри, гайдуки, підсусідки, правобережки.
57. Відомості Бопланові щодо Гуманщини можна тепер уважати за не цілком точні; напр., не всі позначено ліси. Не згадано за деякі поселення.
58. *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. I. — С. 68.
59. Дневник Освенцима // Киевская Старина. — 1882. — Кн. I. — С. 143—148.
60. АЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 331.
61. *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 543.
62. *Владимирский-Буганов*. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. III. — С. 65 (вступ).
63. *В. Доманицький*. Козаччина на переломі XVI—XVII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. — Т. 62.
64. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. — Т. III.
65. *L. Beauplan*. Description D'Ukraine. — Paris M. DCCC LXI., с. 23—24.
66. *М. Грушевський*. Історія України-Руси. — Т. III. — Ч. VIII. — С. 36—39.

ЗМІСТ

Замість передмови	3
<i>Розділ 1. Умань у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр.</i>	<i>7</i>
<i>Розділ 2. Уманський полк у роки Руїни</i>	<i>61</i>
<i>Розділ 3. З гайдамацького минулого Умані</i>	<i>109</i>
Примітки	138
Додатки	146

Науково-популярне видання

Юрій Андрійович Мицик

УМАНЬ КОЗАЦЬКА І ГАЙДАМАЦЬКА

Редактор *Ю. Г. Попсуєнко*
Художнє оформлення *Н. В. Михайличенко*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *І. Г. Ярошенко*

Підписано до друку 25.03.2002. Формат 60×84^{1/16}.
Гарнітура Baltica. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 10,93. Обл.-вид. арк. 11,75.
Зам. 2-81.

Видавничий дім «КМ Академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 770 від 15.01.2002 р.
Друкарня НаУКМА.
Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ-70, вул. Сковороди, 2.
Тел./факс: (044) 416-60-92, 238-28-26.

Мицик Ю. А.

M70 Умань козацька і гайдамацька. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 187 с.

ISBN 966-518-069-X

У книзі досліджується історичне минуле Уманщини XVII–XVIII ст., у часи піднесення національно-визвольної боротьби українського народу. Книга ґрунтується як на опублікованих, так і неопублікованих джерелах, є однією з небагатьох узагальнюючих праць з історії Уманщини, проливає світло на незнані сторінки історичного минулого цього важливого регіону України козацької доби.

Видання розраховане на науковців, викладачів вищої та середньої школи, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією козацтва та рідного краю.

ББК 63.3(4УКР)46

63.3(4Ук)/46
М70

Ю. А. Мицик
Умань
козацька
і гайдамацька



Ю. А. Мицик
Умань
козацька
і гайдамацька

